

Lexikálna sémantika a derivatológia

Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie
konanej pri príležitosti životného jubilea
prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.

Prešov 5. december 2000

Editor
Martin Ološtiak

Vydavateľstvo LG
Košice 2007

Lexikálna sémantika a derivatológia

Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie
konanej v Prešove 5. decembra 2000
pri príležitosti životného jubilea
prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.

Editor:

Mgr. Martin Ološtiak, PhD.

Recenzent:

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.

Technickí redaktori:

Ing. Karol Furdík, PhD., Mgr. Martin Ološtiak, PhD.

Návrh obálky:

Ing. Karol Furdík, PhD.

Rozsah: 190 strán

Formát: A5

Rok vydania: 2007

Vydanie: Prvé

Tlač: C-PRESS Košice

© Vydavateľstvo LG, Košice 2007

© Klára Buzássyová, Juraj Dolník, † Ján Horecký, Mária Imrichová, Ján Kačala, Krystyna Kleszczowa, Monika Koncová-Kapustová, Bogusław Kreja, Jarmila Kredátusová, Oľga Lisyová, Kazimierz Michalewski, Michal Mikluš, Mira Nábělková, Maria Magdalena Nowakowska, Pavol Odaloš, Martin Ološtiak, Slavomír Ondrejovič, Mária Pažuchová, Izabela Rózycka, Karel Sekvent, Jozef Sipko, Diana Svobodová, Eva Tibenská

ISBN 978-80-969760-6-5

OBSAH

Predhovor editora.....	5
K. Kleszczowa: Słowotwórstwo w perspektywie synchronicznej i diachronicznej	7
B. Kreja: Uwagi o systemie słowotwórczym i jego dwóch składnikach.....	14
K. Michalewski: Metaforyka a derywacja	21
M. Mikluš: O kognitívnej a derivačnej typológii slovotvorných významov.....	29
J. Kačala: Slovotvorný a syntaktický význam	37
K. Buzássyová: Čo dáva slovotvorba lexikografii.....	43
I. Różycka: Rzeczownikowe nazwy czynności w <i>Słowniku współczesnego języka polskiego</i> pod red. B. Dunaja	52
M. Nábělková: „ <i>Músi, báseňné panni</i> “. Spätný pohľad na adjektívnu slovotvorbu.....	60
O. Lisyová: Vzťahové prídavné mená v španielskom jazyku: ich gramatická a sémantická osobitosť	75
J. Kredátusová: Motivačná nasýtenosť textov rôznej štýlovej príslušnosti (Na slovensko-ukrajinskom materiáli)	83
M. Imrichová: Slovotvorne motivované logonymá	89
D. Svobodová: Kontextové motivované typy slovotvorných derivací v češtině.....	99
J. Dolník: Prototyp v lexikálnom význame	107
† J. Horecký: Sémantické príznaky v lexikálnom význame	114
E. Tibenská: Vzťah lexikálnej a syntaktickej sémantiky	118
S. Ondrejovič: Ku kategórii enantiosémie	125
K. Sekvent: Kontextové pole vznešenosti v súčasnej francúzštine.....	131
M. Koncová-Kapustová: Senzitivita ako lexikálno-kreatívny obraz sveta zmyslov	139
M. M. Nowakowska: Słownictwo koszykarskie w polskich komentarzach telewizyjnych	149
P. Odaloš: Lexikálno-sémantická charakteristika argotu drotárov z obce Vysoká nad Kysucou.....	159
M. Ološtiak: O jazykovej motivácii prezývok	165
M. Pažuchová: K problémom tzv. kontaktovej motivácie	173
Й. Сипко: Этнокультурная обусловленность неологизмов и их перевод..	182

PREDHOVOR EDITORA

Čitateľa celkom oprávnenne zarazí časová disproporcia medzi konaním medzinárodnej konferencie *Lexikálna sémantika a derivatológia* (5. decembra 2000) a rokom vydania rovnomenného konferenčného zborníka (2007). Je faktom, že trvalo dlhých sedem rokov, pokým zborník uzrel svetlo sveta. O príčinách a pôvodcoch tohto neuveriteľného, ale, žiaľ, skutočného časového sklzu na tomto mieste nechceme písať; dôležitejšie je, že zborník vlastne vyšiel. Žiada sa však oficiálne ospravedlnenie najmä tým, ktorí svoje referáty na spomínanej konferencii predniesli a riadne načas odovzdali.

Z porovnania programu konferencie s obsahom predkladaného zborníka vyplýva, že zborník vychádza v oklieštenej podobe. Je pochopiteľné, že niektorí prispievatelia kvôli časovým prieťahom svoje príspevky stiahli, opublikovali inde a celkom logicky nedali súhlas na opätovné zaradenie do tohto zborníka.

Neúprosne plynutie času sa však najosudovejšie prejavilo celkom iným, neočakávaným a, bohužiaľ, nezvratiteľným spôsobom. V roku 2002 odišiel jubilant, prof. PhDr. Juraj Furdík, CSc., na počesť ktorého sa konferencia v Prešove konala. V porovnaní s týmto faktom je odkladanie vydania zborníka a s tým súvisiace problémy celkom nepodstatnou záležitosťou. Preto sa s týmto zborníkom bude navždy spájať smutný paradox: „Festschrift“ vychádza päť rokov po smrti jubilanta.

Na konferencii odznel aj úvodný jubilantov referát *Jeden z možných celkových pohľadov na lexikálnu zásobu*, v ktorom autor predstavil základné kamene svojej originálnej teórie lexikálnej motivácie. Tento referát sa v zborníku nenachádza, pretože: a) rešpektujeme úzus, podľa ktorého sa jubilantov príspevok do „jeho“ zborníka nezaraďuje; b) nemali sme k dispozícii dopracovaný text, iba jedenapolstranový rukopisný fragment; c) tento fragment sme zaradili do knihy *Život so slootovorbou a lexikológiou* (2005, s. 447 – 448), ktorá vyšla pri príležitosti Furdíkovej nedežitej sedemdesiatky.

Do úvodu sme sa napokon rozhodli nezaraďiť žiaden článok, v ktorom by sa hodnotilo jazykovedné dielo Juraja Furdíka, keďže rozsiahlu štúdiu na túto tému (pod názvom *Juraj Furdík – homo linguisticus et paedagogicus*) sme publikovali v spomínanom súbore *Život so slootovorbou a lexikológiou* (2005, s. 11 – 35) a v modifikovanej podobe pod názvom *Život ako permanentná motivácia* aj v časopise Slovenská reč (2005, č. 1 – 2, s. 60 – 69).

Za spoluprácu na technickej realizácii zborníka ďakujem Ing. Karolovi Furdíkovi, PhD.

Martin Ološtiak

SŁOWOTWÓRSTWO W PERSPEKTYWIE SYNCHRONICZNEJ I DIACHRONICZNEJ

Krystyna KLESZCZOWA (Katowice)

Z emancypacją dziedziny dyscypliny naukowej wiąże się zazwyczaj stawianie ostrych granic, które uzasadniają jej odrębność i autonomię. Słowotwórstwo ma długą tradycję, sięgającą początków lingwistyki, zatem XIX wieku, ale walka strukturalistów o nowe spojrzenie na relacje pochodności leksemów, spojrzenie biorące pod uwagę tylko jedną płaszczyznę czasową, doprowadziła do rozpadu – osobnymi torami potoczyły się losy tzw. słowotwórstwa synchronicznego, opisowego i tzw. słowotwórstwa historycznego. Warto zauważyć, że słowotwórstwo synchroniczne znalazło się w lepszej sytuacji, a to z dwóch powodów: 1. stało się jedną z dziedzin gwałtownie i z dobrym skutkiem rozwijanej lingwistyki strukturalnej; 2. wyodrębnienie **nowych** obszarów dawało szansę na **nowe**, oryginalne opisy i interpretacje. W porównaniu ze słowotwórstwem synchronicznym diachroniczna jego część wygląda skromnie zarówno ilościowo (mam na uwadze ilość prac), jak i jakościowo (mam na uwadze stosowane metody)¹.

Nikt już nie ma wątpliwości, że nastąpiło załamanie paradygmatu strukturalnego w lingwistyce. Jest to zapewne jedną z głównych przyczyn impasu w słowotwórstwie synchronicznym. Inna sprawa, że bez mała pięć-dziesięcioletnie badania zaowocowały syntezami², w związku z czym wszystko, co ukazuje się po syntezach, ma charakter dopełnień, uzupełnień. Próba przełamania impasu jest aplikacja metod kognitywistycznych do słowotwórstwa³. Pamiętajmy jednak, że kognitywizm jest teorią semantyczną, którą można wykorzystać na gruncie słowotwórstwa, ale która, w moim przekonaniu, nie daje możliwości pokazywania słowotwórstwa jako specyficznej przestrzeni języka – wręcz

---

¹ Stan ten dotyczy badań innych poziomów języka, co dla polskiej literatury ilustrują obliczenia M. Kucały (Kucała, 1999).

² Za takie uznać można np. dla języka słowackiego: Furdík, 1971; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980; dla języka polskiego: Laskowski – Grzegorzczkova – Wróbel (wyd. II: 1998), Grzegorzczkova – Puzynina (1979); dla języka rosyjskiego: Łopatin – Ułuchanow (1980).

³ Widać to wyraźnie na corocznych konferencjach Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów – na konferencji w Magdeburgu (1997) jedynie Elena S. Kubriakowa postulowała wykorzystanie metod kognitywizmu w analizie słowotwórczej (Belentschikow, 1999), a w Katowicach (2000) prawie połowa uczestników wygłaszała referaty mieszczące się w pełni bądź nawiązujące do metodologii kognitywistycznej (tom pokonferencyjny 2000).

przeciwnie, zastosowanie aparatu kognitywistycznego dobrze pokazuje właśnie te obszary, które wiążą słowotwórstwo z innymi poziomami języka. Słowotwórca-kognitywista przestaje być badaczem słowotwórstwa, staje się badaczem-semantykiem, pracującym na materiale słowotwórczym.

Celem mojego wystąpienia jest zwrócenie uwagi na korzyści, jakie słowotwórstwu synchronicznemu może przynieść spojrzenie diachroniczne i na odwrót. Nie znaczy to, że proponuję powrót do punktu wyjścia, tzn. do okresu, kiedy w językoznawstwie nie uświadamiano sobie odrębności dwóch płaszczyzn. Nie idę tu również tropem kognitywizmu, programowo znoszącego opozycję: synchroniczny – diachroniczny. Różnice między słowotwórstwem synchronicznym a diachronicznym są aż nadto klarowne – w bazie materiałowej, w założonych celach, w stawianych pytaniach, w metodach badawczych. Ale jednocześnie widzę potrzebę wzajemnego dopełniania się i uzupełniania w punktach stykowych i korygowania nieuzasadnionych uogólnień tam, gdzie obszary obu dyscyplin zbiegają się (czasem zbiegają się tylko pozornie).

Od słowotwórstwa synchronicznego do diachronicznego

Przytłoczony olbrzymią bazą materiałową historyk języka stara się ograniczyć pole badawcze, wybierając do analizy formant, kategorię bądź derywaty charakterystyczne dla konkretnego dzieła literackiego czy autora. W efekcie diachroniczny ogląd zazwyczaj „grzeszy” nadmierną faktografią i brakiem uogólnień⁴. Tymczasem dobre rezultaty może dać skupienie uwagi na tych zjawiskach, które w synchronicznym opisie odbiegają od ogólnie przyjętego modelu. Pokażmy to na przykładzie podwójnej motywacji, motywacji wzajemnej oraz redundancji w systemie słowotwórczym.

1. Obserwacja historyczna pokazuje, że **podwójna motywacja** to przejściowy etap reinterpretowania struktur derywacyjnych. Przyczyną jej jest proces, zatem zjawisko natury diachronicznej. Z obserwacji moich wynika, że tendencję tę przejawiają przede wszystkim rzeczowniki powstałe jako efekt uniwerbizacji, np. *łódź żaglowa* → *żaglówka*, *pokój sypialni* → *sypialnia*. Derywaty te mają skłonność do wiązania się z podstawą jednowyrazową, bo takie są wymogi systemowe, w efekcie czego pojawiają się dwie konkurencyjne podstawy słowotwórcze: dla *żaglówka*: *żaglowy* i *żagiel* (‘łódź z żaglem’), dla formacji *sypialnia*: obok motywacji przymiotnikowej *sypialny* rodzi się motywacja czasownikowa (*sypiać*).

2. **Motywacja wzajemna** dotyczy najczęściej relacji między pożyczonym rzeczownikiem, a zbudowaną już na gruncie analizowanego języka podstawą słowotwórczą. Jest to przejaw procesu adaptacji słowotwórczej – dzieje się tak

---

⁴ Ocenę dorobku polskiego słowotwórstwa diachronicznego dokonała J. Puzynina (Puzynina, 1976).

wtedy, gdy pożyczamy wyraz, który semantycznie powieli jakąś kategorię słowotwórczą – semantyka pożyczonego wyrazu stymuluje „odtworzenie” podstawy. Adaptacja ta jest reakcją na prawa rządzące systemem słowotwórczym – skora pojawiają się nazwy czynności czy nazwy jakości (semantyczne!), odtwarzamy podstawy czasownikowe bądź przymiotnikowe⁵, np. na bazie pożyczki łacińskiej *kalkulacja* (z łac. *calculatio*) powstaje czasownik *kalkulować*; pożyczka *kontrast* (franc. *contraste* z włoskiego *contrasto*) była bodźcem do utworzenia czasownika *kontrastować*. Jest to przejaw organizowania się zapożyczonej leksyki pod naciskiem systemu słowotwórczego. Z czasem jednak prawa rządzące systemem słowotwórczym „odwracają” relację fundacji.

3. Funkcjonalne spojrzenie sprawia, że strukturalista stara się za wszelką cenę uzasadniać celowość pojawiania się dubletów słowotwórczych, różnicując je bądź semantycznie, bądź stylistycznie. Historycy języka często podkreślają dużą **wariantywność słowotwórczą** w wiekach przeszłych. Zjawisko to tłumaczą brakiem lub słabością normy językowej; działanie normy we współczesnym języku likwiduje dublety słowotwórcze. Na problem można jednak spojrzeć inaczej. Na każdym etapie rozwoju język „produkuje” jednostki wyrazowe, z których tylko część stabilizuje się w systemie leksykalnym. O olbrzymim zakresie redundancji przekonałam się, analizując odnotowane z prasy leksemy z lat 1972 – 1982 (Tekiel). Dwudziestoletnia perspektywa pokazuje, że odnotowane wówczas słownictwo w większości miało charakter efemerydalny. Okazało się, że zaledwie połowa leksemów przetrwała do końca XX wieku, zapewne następne dziesięciolecia dokonają dalszej selekcji. Problem leży w tym, że słowniki historyczne, zwłaszcza te, które obejmują słownictwo najstarsze, rejestrują wszystkie odnotowane w danym czasie leksemy. I nie należy się w takim wypadku dziwić, że zakres wariantywności jest szerszy niż w materiale współczesnym – w słownikach języka ogólnego dokonuje się selekcji. Tego typu obserwacje powinny skłonić historyków języka do szukania rozwiązań, które by umożliwiły zróżnicowanie słownictwa – na stabilne i będące przejawem zjawisk nietrwałych, przemijających.

Mówiłam dotąd o tym, jak dorobek słowotwórstwa synchronicznego może podsuwać historykom problemy warte refleksji – to, co dla badacza słowotwórstwa synchronicznego jest zjawiskiem odbiegającym od modelu, dla językoznawcy-historyka jest procesem, który warto zinterpretować historycznie. Ale badania diachroniczne mają nie tylko wartość interpretacji zjawiska obserwowanego w wybranej płaszczyźnie czasowej. Analiza historyczna wyznacza **kierunek** rozwojowy, umożliwia interpretację w szerszej **perspektywie**. I to jest

---

⁵ Właśnie poprzez takie odtwarzanie tak wiele w polszczyźnie czasowników z przyrostkiem tematycznym *-owa-* (Pastuchowa, 2000).

właśnie powodem, dla którego badacze współczesnego języka powinni uwzględnić dorobek lingwistów-historyków.

Od słowotwórstwa diachronicznego do synchronicznego

Swoistym ustępstwem słowotwórstwa strukturalnego na rzecz historycznego oglądu było przejście terminu *produktywność*, co dobrze ilustruje cytat Dokulila: „Widzenie tego problemu [produktywności] w obrębie synchronii implikuje rozumienie jej dynamiczne, tj. nie tylko jako opisu stanu faktycznego w danym momencie czasowym, ale i opisu potencji dalszego rozwoju.” (DOKULIL). Drugim terminem o naturze diachronicznej, którym bardzo chętnie posługują się badacze słowotwórstwa synchronicznego jest *tendencja* językowa. Mówi się zatem o tendencji do internacjonalizacji, demokratyzacji, ekspresywności, tendencji do skrótu itd. Znamienne jest tu widzenie dynamiki języka. Synchronicy programowo odżegnują się od cofania w głąb historii, ale chętnie sięgają do przyszłości, do prognozowania (do problemu prognozowania wróć w dalszej części referatu).

Warto jednak postawić pytanie natury zasadniczej: Czy i w jakim zakresie obserwacja nowego słownictwa daje podstawy do wnioskowania o tendencjach językowych (tendencjach rozumianych w sensie szerokim, jako kierunek, w którym zmierza ewolucja języka). Niestety, odpowiedź nie jest jednoznaczna, a skoro nie jest jednoznaczna, jest przecząca. Owszem, zdarza się, produktywny model rodzi jednostki wchodzące na stałe do systemu leksykalnego, ale jako historyk języka mogę przytoczyć wiele przykładów z rozwoju języka polskiego na produktywność, która była przejawem przejściowej, szybko gasnącej mody językowej. Ocena, czy produktywność w wyznaczonym na osi czasu odcinku jest przejawem tendencji językowej, czy też jest to przejaw mody językowej, wymaga szerszego oglądu, wymaga perspektywy, zatem spojrzenia historycznego⁶.

Warto dodać, że prawie wszystkie tendencje, o których mówią badacze współczesnego języka, przejawiają się przez całą historię języków europejskich. Można mówić o nasileniu niektórych, ale, przynajmniej, nikt nie bada, czy np. tendencja do internacjonalizacji jest silniejsza w końcu XX wieku, czy też była równie silna w okresie Humanizmu, niosącego z sobą olbrzymią falę pożyczek łacińskich.

---

⁶ „Z jaką trudnością natomiast próbujemy określić cechy właściwe naszemu wiekowi, choć w nim żyjemy i współtworzymy go. Rzeczywistość otaczająca nas i rozumiana bezpośrednio jak to, co własne, obecne, zwykle, ukrywa przed nami swe najgłębsze jądro. Brak nam jeszcze bowiem skali porównawczej, brak dystansu, a więc i możliwości refleksji. Nagromadzenie wydarzeń, których jesteśmy świadkami, zaciera istotę rzeczy. Teraźniejszość (...) jest zbyt przeciążona gestami i znakami, których znaczenia nie da się jeszcze dziś ocenić. Widzenie istoty wymaga perspektywy.” (Skarga, 1989, s. 9).

Słowotwórstwo historyczne razem z diachronicznym

Dotychczas wskazywałam te obszary, które winny być wzajemnie dopełniane i weryfikowane z obu stron – ze strony słowotwórstwa opisowego i ze strony historycznego. W trzeciej części swojego wykładu chciałabym poruszyć problem dyskusyjny, przez niektórych traktowany jako wręcz bezzasadny, ale problem bardzo istotny dla każdej nauki – mam na myśli **prognozowanie**. Jak sygnalizowałam wcześniej, prognozowaniem jest mówienie przez językoznawców, że w języku nam współczesnym przejawia się taka bądź inna tendencja językowa. Prognozowaniem jest mówienie przez historyków języka o takim bądź innym kierunku ewolucyjnym. Wiemy jednak, że słowotwórstwo jest tylko jednym z wielu mechanizmów nominacji, wiemy, że życie derywatu w małym stopniu uwarunkowane jest prawami rządzącymi słowotwórstwem. Czy w takim razie należy zrezygnować z poszukiwań prawidłowości, które umożliwiłyby przewidywanie zmian językowych?

Mówiąc o prognozowaniu rozwoju języka, trudno nie odnieść się do problemu prognozowania w rozwoju cywilizacji ludzkiej w ogóle. Tu na ogół oceny są negatywne – nie da się przewidzieć losów ludzkości⁷. Ale są i tacy, którzy pozostawiają historykom szansę na poprawność prognoz: „Skoro upadek [cywilizacji] oznacza utratę kontroli, to z kolei utrata kontroli oznacza przejście z wolności w automatyzm, i o ile czyny wolne są nieskończenie zmienne i zupełnie nieprzewidywalne, to procesy automatyczne bywają na ogół zuniformalizowane i regularne” (TOYNBEE, 13). Jeżeli tak, należy skierować uwagę na zjawiska automatyczne, na zjawiska „ślepe” – te mają naturę zjawisk regularnych, mają naturę zjawisk panchronicznych.

Przykładem panchronicznego zjawiska są regularne wieloznaczności typu: ‘nazwa czynności – obiekt czynności’, ‘nazwa czynności – rezultat czynności’, nazwa jakości – nosiciel cechy’, ‘nazwa jakości – zbiór o danej cesze’ itd.⁸ Sygnalizowałam w początkowej partii referatu, że to, co we współczesnym języku jest relacją, w oglądzie historycznym ma postać procesu, zatem ‘nazwa czynności → obiekt czynności’, ‘nazwa czynności → rezultat czynności’, nazwa jakości → nosiciel cechy’, ‘nazwa jakości → zbiór o danej cesze’ itd. Wskazane przykładowo regularne polisemie to problem semantyki. Dla słowotwórstwa jest to o tyle istotne, że w językach słowiańskich nazwy czynności naznaczone są bardzo wyrazistymi elementami formalnymi. Fakt, że nazwa czynności w sposób regularny może się przekształcić w nazwę obiektu czy rezultatu czynności,

---

⁷ Takie stanowisko wobec prognozowania w naukach socjologicznych zajmuje np. Karl R. Popper (Popper, 1992).

⁸ Jedną z prób usystematyzowania wieloznaczności jest propozycja J. D. Apresjana (Apresjan, 1980, s. 212 – 276).

tłumaczy, dlaczego kategorie te mają jednakowe wykładniki formalne⁹. Historia polszczyzny zaś pokazuje, że omawiane zjawisko spowodowało, że pojawiły się dla nazw obiektowych nowe formanty – formanty przynależne pierwotnie nazwom czynności (np. *-acja* w derywatach o znaczeniu przedmiotowym: *administracja, publikacja, dedykacja*). Historia pokazuje, że pojawiły się nowe formanty dla nazw zbiorów (por. *delegacja, dyplomacja* ‘delegaci, dyplomaci’). Proces ten poprzedziły pożyczki o znaczeniu nazw cech (MOSZYŃSKA). Jakże to ma znaczenie dla prognozowania? Otóż proces zapożyczania trwa nadal, tyle, że językiem-dawcą jest teraz język angielski. Jeżeli zatem pojawiają się w języku nowe nazwy czynności na *-ing* (*monitoring, marketing, leasing*), należy się spodziewać, że po jakimś czasie pojawią się nowe nazwy przedmiotowe z formantem *-ing*.

Zespolenie wysiłków badaczy współczesnego języka i badaczy historii daje szanse na ujawnienie w języku tego, co automatyczne – daje szanse na budowanie regularnych implikacji typu: ‘jeżeli w języku pojawi się element *x*, należy spodziewać się elementu *y*’¹⁰. Widać, że implikacje te mają tryb warunkowy – po pierwsze – *jeżeli element x pojawi się*, po drugie – *należy się spodziewać*. Prognostyk-lingwista nie można przewidzieć, że dany wyraz tak, a nie inaczej się rozwinie, ale że w klasie o cesze *A* może się zdarzyć, że wyraz *x* przekształci się w *y*¹. Język dostarcza użytkownikom różnych środków językowych dla osiągnięcia celu semantycznego (czy ekspresywnego) – użytkownik wybiera jeden ze środków i tego przewidzieć nie można. Językoznawca może jedynie przewidzieć, na podstawie praw panchronicznych, że dany środek może się pojawić. Czy go użytkownik wybierze – tego nie jest w stanie ocenić.

Bibliografia:

- APRESJAN, J. D.: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław 1980.
- BELENTSCHIKOW, R. (Hrsg.): *Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung* 2. Tagung der Internationalen Kommission für slavische Wortbildung. Magdeburg, 9. – 11. 10. 1997. Frankfurt am Main 1999.
- DOKULIL, M.: *Teoria derywacji*. Przeł. A. Bluszcz, J. Stachowski. Wrocław 1979.
- FURDÍK, J.: *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. Bratislava 1971.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – PUZYŃNINA, J.: *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Warszawa 1979.
- KLESZCZOWA, K.: *Влияние синтаксиса на форму и форму и категорию депуамов*. [W:] *Wortbildung interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als*

---

⁹ Mechanizmy przekształceń interpretuję w: Kleszczowa (2000).

¹⁰ Na temat uniwersaliów implikacyjnych zob. Polański (1997).

Forschungsgegenstand. Словообразование в его отношениях к другим сферам языка. Materialien der 3. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, Innsbruck, 27. 9. – 2. 10. 1999. Hrsg. I. Ohnheiser. Innsbruck 2000, s. 175 – 184.

KLESZCZOWA, K. – SELIMSKI, L. (Red.): *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Katowice 2000.

KUCAŁA, M.: *Jak się zmieniają badania historycznojęzykowe*. W: *In memoriam Alfredi Zaręba et Josephi Reczek*. „Prace Komisji Słowianoznawstwa” 1999, 51, s. 39 – 46.

LASKOWSKI, R. – GRZEGORCZYKOWA, R. – WRÓBEL, H.: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa 1984.

ŁOPATIN, W. W. – UŁUCHANOWA, I. S.: *Словообразование*. W: *Русская грамматика*. Т. 1, Moskwa 1980.

MOSZYŃSKA, D.: *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*. Wrocław 1976.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk*. *Lexikológia*. Bratislava 1980.

PASTUCHOWA, M.: *Zmiany semantyczne i strukturalne czasowników odrzeczownikowych w polszczyźnie*. Katowice 2000.

POLAŃSKI, K.: *Językoznawstwo słowiańskie wobec nowych prądów w typologii lingwistycznej*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 1997.

POPPER, K. R.: *The Poverty of Historicism*. London – New 1992.

PUZYNINA, J.: *O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego*. „Prace Filologiczne”, 1976, R. XXVI, s. 155 – 179.

SKARGA, B.: *Granice historyczności*. Warszawa 1989.

Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji.

TEKIEL, D. (Red.): *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1972 – 1981*. Cz. I – II, Wrocław 1988, 1989.

TOYNBEE, A. J.: *Cywilizacja w czasie próby*. Warszawa 1991.

UWAGI O SYSTEMIE SŁOWOTWÓRCZYM I JEGO DWÓCH SKŁADNIKACH

Bogusław KREJA (Gdańsk)

1. Pojęcie systemu słowotwórczego może być dyskusyjne. Bo jeżeli za punkt odniesienia dla tego systemu przyjmie się system fonologiczny czy też system fleksyjny, to oczywiście system słowotwórczy różni się od obu tych systemów w sposób dość istotny. Systemy fonologiczny czy też fleksyjny składają się ze stosunkowo niewielkiej liczby elementów, które dość łatwo dają się policzyć. O obu tych systemach – fonologicznym i fleksyjnym – można powiedzieć, że są to systemy w zasadzie zamknięte, a rejestr składających się na te systemy elementów na ogół się nie zmienia, a jeżeli się zmienia, to bardzo wolno.

Inaczej jest z systemem słowotwórczym. Składa się on z ogromnej liczby elementów (pomijam tu problem relacji między tymi elementami), które w perspektywie czasowej mogą w jakiejś części podlegać wymianie na elementy o innej strukturze formalnej, ulegają też różnym przekształceniom funkcjonalnym. System słowotwórczy jest więc w ciągłym ruchu. Jest też rzeczą znaną, że system słowotwórczy jest ściśle powiązany z systemem leksykalnym. Oba te systemy łączy przede wszystkim to, że ich elementy składowe odnoszą się do rzeczywistości pozajęzykowej, wchodzi z tą rzeczywistością w ścisły związek i na zmiany, które w tej rzeczywistości zachodzą, starają się możliwie wiernie reagować. Systemy te więc muszą być otwarte na zmiany, cechuje je też oczywiście spora dynamika.

Jednak system słowotwórczy różni się od systemu leksykalnego między innymi tym, że próbuje się odnosić przede wszystkim do tych fragmentów rzeczywistości, które są jakoś uporządkowane, a więc w pewnym stopniu regularne, powtarzalne i ten porządek nawet jakoś podkreślają, a może nawet i jakoś prowokują. System leksykalny jest w znacznie większym stopniu rozczłonkowany, nie odnosi się w taki sam sposób jak system słowotwórczy do powtarzających się elementów rzeczywistości. Można zatem śmiało powiedzieć, że system słowotwórczy, choć wchodzi w skład systemu leksykalnego, to jednak jest od niego bardziej uporządkowany, a pewno też ma na to uporządkowanie jakiś wpływ; cechuje go też większy stopień zamknięcia.

Wydaje się też rzeczą istotną, że w systemie słowotwórczym dają się uchwycić, wyróżnić dwa (choć może to nie najlepsza nazwa) składniki, główny i pomocniczy, o dość istotnie różnych zadaniach. Składnik główny, zasadniczy, o elementach (formantach) spełniających przede wszystkim funkcję symboliczną, referencyjną, jest nastawiony na zewnątrz, a więc na możliwie wierne, adekwatne ujęcie świata zewnętrznego, składnik pomocniczy zaś jest skierowany na

wewnątrz, a jego podstawowym zadaniem jest troska o szeroko rozumiany porządek w składniku głównym, o umożliwienie jak najsprawniejszego funkcjonowania owego składnika głównego, zewnętrznego, ingerowanie w ów składnik główny w sytuacjach, gdy mogą mu zagrozić jakieś, zresztą bardzo różnie rozumiane, zakłócenia.

2. Przyjrzyjmy się zarówno kilku wybranym elementom owego składnika głównego, jak i pewnym równoległym zabiegom usprawniającym ze strony składnika pomocniczego.

W języku polskim przyrostek *-ka* jest wielofunkcyjny. Wśród różnych jego funkcji jest też funkcja deminutywna, tworząca rzeczowniki zdrobniałe od podstawowych rzeczowników żeńskich, np. (*krowa* –) *krówka*, a także funkcja feminatywna, tworząca od nazw męskich odpowiednie formy żeńskie, np. (*dyrektor* –) *dyrektorka*. Ale od pewnego czasu tworzenie form feminatywnych „wyższego stopnia“, a więc odnoszących się do kobiet zajmujących wyższe stanowiska, jest przez system słowotwórczy dość skutecznie blokowane. Na przykład zamiast dawnych form żeńskich typu *dyrektorka*, *prezeska* szerzą się dzisiaj formy typu *pani dyrektor*, *pani prezes*, też *pani doktor*, *pani profesor*, podobnie oczywiście *pani minister*, czy *pani premier* (itd.), a nawet też *pani lekarz* itd.; zresztą form typu *ministerka*, *premierka* w języku polskim w ogóle nie było. Istotnym wykładnikiem feminatywności nie jest już, przynajmniej w tych najnowszych, „wyższych“, strukturach feminatywnych, przyrostek *-ka*, ale formant „paradygmatyczny zerowy“, a więc nieodmienność. Oczywiście pod względem funkcjonowania składnika głównego, a więc pod względem potrzeby dalszego wyróżniania słowotwórczego kobiet nic się nie zmieniło, zresztą spora część dawnych nazw żeńskich nadal bez przeszkód funkcjonuje, por. tu np. (*czytelnik* –) *czytelniczka*, (*poeta* –) *poetka* itd., a także powstają nadal i kolejne nazwy żeńskie, tworzone za pomocą przyrostka *-ka*, jak np. *akwizytorka*, *barmanka*, *telefonistka* itd., tyle że owe nowsze i najnowsze feminativa na *-ka* odnoszą się już w zasadzie tylko do stanowisk „niższych“, a co najmniej pod tym względem „neutralnych“.

Co się więc stało? Tu oczywiście można wysuwać różne hipotezy, ale gdy się zgodzimy, że ów proces słowotwórczy, polegający na zmianie formantu, obejmuje przede wszystkim formacje feminatywne typu *dyrektorka* > (*pani*) *dyrektor*, a więc niejako formacje „wyższego stopnia“, zresztą na ogół obcego pochodzenia, to można by go objaśniać jako proces spowodowany przez dominację funkcji deminutywnej przyrostka *-ka*. Unikamy bowiem struktur feminatywnych na *-ka* typu *profesorka*, *ministerka*, *premierka*..., bo odbiera się je jako „niepoważne“, „nieprzystojne“ dla tak wysokich stanowisk; owa „nieprzystojność“ formacji typu *ministerka*, *premierka* to po prostu skutek dominacji funkcji deminutywnej przyrostka *-ka*, co wyraża się w tym, że owa

funkcja deminutywna tego przyrostka jakoś promieniuje, jakoś oddziałuje na funkcję feminatywną tego przyrostka.

W tym (częściowym, bo odnoszącym się tylko do struktur społecznie wyższych, nacechowanych) zablokowaniu feminatywnego *-ka* przez deminutywne *-ka* można dobrze zaobserwować aktywność owego składnika wewnętrznego, pomocniczego, który zadbał tu o to, by od formacji męskich typu *minister*, *premier* powstały takie formy, które by były stylistycznie właściwe, a więc „odpowiednio poważnie“ rozumiane. Widać tu więc, jak ów składnik wewnętrzny zadziałał w interesie składnika słowotwórczego zewnętrznego.

Zresztą nazwy żeńskie dostarczają jeszcze innego, ale już historycznego przykładu na ingerencję składnika wewnętrznego; zresztą przykładu w jakiś sposób analogicznego do tego, który został omówiony wyżej. Współcześnie od podstaw męskich na *-ca*, też *-ec* tworzy się nazwy żeńskie za pomocą przyrostka *-ini*, a więc np. *dozorczyni*, *morderczyni*, *władczyni*... Ale do XVII w. od podstaw typu *dozorca*, *morderca*, *władca*... były w języku polskim pospolite formacje feminatywne na *-ina* typu *dozorczyna*, *morderczyna*, *władczyna*... Gdy jednak w XVII i XVIII w. gwałtownie się rozwinął typ ekspresywny na *-ina*, tworzący również od podstaw rodzaju męskiego, i rozmnożyły się nacechowane ekspresywnie męskoosobowe formacje typu *chłopczyna*, *człeczyna*, *dworaczyna*..., to słowotwórcza czytelność dotychczasowych struktur feminatywnych typu *dozorczyna* znacznie osłabła. W tym momencie wkroczyły do akcji siły składnika wewnętrznego, które cały typ nazw żeńskich od podstaw na *-ca* i *-ec* podporządkowały przyrostkowi „sąsiedniemu“ *-ini*, który już żadnych innych dodatkowych skojarzeń ani dawniej, ani też dzisiaj nie budzi. W rezultacie od XVIII w. zaczęły się szerzyć formy feminatywne typu *dozorczyni*, *morderczyni*, *władczyni*..., funkcjonujące do dzisiaj.

Innym przykładem na skuteczną ingerencję składnika wewnętrznego w zastany składnik zewnętrzny mogą być nazwy par małżeńskich na *-ostwo* typu *sędziostwo*... Nazwy te wykształciły się z nazw typu *małżeństwo*, *państwo* w osobny typ słowotwórczy i zaczęły funkcjonować w języku polskim na szerszą skalę, zresztą przede wszystkim w wyższych sferach towarzyskich, od XVIII w., a więc wtedy, gdy zaczęło się u nas bardziej aktywne życie towarzyskie „nowego typu“. Ale pierwsze formacje tego typu towarzyskiego były formacjami na *-stwo*, a więc np. (*sędzia* >) *sęstwo*...

Choć jednak formacje na *-stwo* typu *sęstwo* były dobrą odpowiedzią na zapotrzebowanie zewnętrzne, to jednak w rozumieniu składnika wewnętrznego miały pewien mankament, który wymagał ze strony tego składnika odpowiedniej ingerencji: usunięcia węzła morfologicznego, który powstawał na styku tematu słowotwórczego i przyrostka (typ *sęstwo*). Dopiero wprowadzenie tu przez ów składnik wewnętrzny intermorfu *-o(w)-* doprowadziło do odpowiedniego uporządkowania (uregulowania) składnika zewnętrznego i do ukształtowania się

zadowalającej pod tym względem sytuacji. W rezultacie wyłonił się, już samodzielny, funkcjonalnie wyrazisty, przyrostek oznaczający pary małżeńskie: *-ostwo*.

Potrzeby i wymagania porządkujące takiego składnika zewnętrznego mogą być bardzo różne i na pewno nie mają one jakiegoś charakteru ogólnego, uniwersalnego; nieraz też mogą mieć charakter bardzo indywidualny. Ciekawego przykładu na ingerencję składnika wewnętrznego w składnik zewnętrzny dostarczają niektóre formacje lokatywne. Chodzi tu o nazwy miejsca, tworzone przyrostkami *-arnia* i *-alnia*. Normalnie jest tak, że nazwy na *-alnia* tworzą od podstaw werbalnych, np. *jadalnia*, *przymierzalnia*..., zaś nazwy na *-arnia* derywują od podstaw rzeczownikowych, jak np. *ciastkarnia*, *mleczarnia*... Okazuje się jednak, że dla składnika zewnętrznego kłopotliwe mogą być takie sytuacje, gdy w podstawie czasownikowej, od której normalnie powinien derywować przyrostek *-alnia*, tkwi spółgłoska *-l-*, np. *golić*, *kreślić*, *palić*, *wyświetlać* .... W takie sytuacje wkracza składnik wewnętrzny, który zamiast normalnego w sytuacjach, gdy w podstawie jest temat czasownikowy, przyrostka *-alnia* (powstałyby wtedy formacje typu **gol-alnia*, **kreśl-alnia*, **pal-alnia*, **wyświetl-alnia*) podsuwa nietypowy w tych warunkach, ale jednak na swój sposób „porządkujący“ przyrostek *-arnia*: *golarnia*, *kreślarnia*, *palarnia*, *wyświetlarnia*...

Zresztą unikanie układów typu *-l-l-* i przekształcanie ich na układy typu *-l-r-* jest znane i poza formacjami lokatywnymi, bowiem tego samego typu ingerencje można zaobserwować również w przymiotnikach obcego (łacińskiego) pochodzenia. Normalnie pewien typ tego rodzaju przymiotników tworzy się za pomocą przyrostka *-alny*, np. *monumentalny*..., gdy jednak w podstawowym rzeczowniku pojawi się spółgłoska *-l-*, to często (jednak nie zawsze), przyrostek *-alny* zostaje zastąpiony przez przyrostek *-arny*, jak np. *legend-arny*, *konsul-arny*... Tutaj zaingerowały również odpowiednie siły składnika wewnętrznego.

Niekiedy na pierwszy rzut oka trudno dostrzec skutki takiej ingerencji składnika wewnętrznego. Bywają one nieraz trudno zauważalne. Zwróćmy tu zatem uwagę na dziwne zróżnicowanie „fonetyczne“ między formami liczby pojedynczej i formami (ale tylko męskoosobowymi) liczby mnogiej w pewnej, nielicznej zresztą, grupie form imiesłowów biernych, jak na przykład *przygnieciony* – *przygnieceni*, ale już *przygniecione*, też *zawiedziony* – *zawiedzeni*, ale tylko *zawiedzione*... Jak widać, „normalnie“ występują tu spółgłoski *-ć-*, *-dź-* (por. zresztą też w formach osobowych: *gniecie*, *zawiedzie*...), natomiast spółgłoski *-c-*, *-dz-* pojawiają się w sytuacji „nadzwyczajnej“. Ową sytuacją nadzwyczajną okazało się sąsiedztwo dwóch palatalnych: *-ć-ń-* i *-dź-ń-*, które siły składnika wewnętrznego przerobiły na morfotaktycznie jakoś „lepszy“, bardziej „znośny“ układ: *-c-ń-* i *-dz-ń-*.

Bywa też tak, że dopiero pewne porównania historyczne mogą zwrócić nam uwagę na jakiś rodzaj ingerencji owych sił porządkowych. Zresztą niekiedy dochodzi do dość oczywistych przerostów tej ingerencji. Przyjrzyjmy się bowiem (również zresztą nielicznym) formom imiesłowowym biernym typu (*odsłonić* –) *odsłonięty*. Normalnie od czasowników na *-ić* tworzy się imiesłowy bierne na *-ony*, np. *kupić* > *kupiony*, *zaciekać* > *zaciekawiony*, *zaczepić* > *zaczepiony* itd., też *gonić* > *goniony*, *obronić* > *obroniony*, *zwolnić* > *zwolniony*, *uzależnić* > *uzależniony*...

Kiedyś za pomocą przyrostka *-ony* tworzone też imiesłowy bierne od czasowników na *-nąć*, np. *przebrnąć* > *przebrniony*, *uśmiechnąć się* > *uśmiechniony*, por. też w „Panu Tadeuszu“ *rozcignione* łąki (nad Niemnem) itd., zresztą i dzisiaj zdarzają się (reszktowe) przykłady (ale już w funkcji przymiotnikowej) typu (*minąć* >) *miniony*, (*natchnąć* >) *natchniony*, (*zaleknąć* >) *zalekniony* itd. Otóż w przykłady typu *uśmiechniony* zaingerował swego czasu składnik wewnętrzny, próbując załatwić dwie sprawy: zróżnicować formalnie dwa różne (pod względem motywacyjnym) typy imiesłowów, no i poprawić – w jednym z nich – układ morfonologiczny poprzez zmianę porządku morfotaktycznego *-ń-n-* na porządek morfotaktyczny *-ń-t-*, a więc „poprawiając“ formy imiesłowowe (z dwiema spółgłoskami nosowymi) typu *-niony* na formy imiesłowowe (z tylko jedną spółgłoską nosową) typu *-nięty*, np. *dźwigniony* > *dźwignięty*, *nieogarniony* > *nieogarnięty* itd. Tego typu zmiana objęła też, ale chyba tylko z rozpędu, bo imiesłowy na *-ony* od czasowników na *-ić* żadnym przeróbkom nie podlegały, niektóre przymiotniki typu *zasłonić*, *odsłonić*, a więc *zasłoniiony*, *odsłoniiony* > *zasłonięty*, *odsłonięty*... I tak jak trudno do końca powiedzieć, dlaczego za zmianą typu *dźwigniony* > *dźwignięty* nie poszły zmiany typu *obroniony* > **obronięty*, *zwolniony* > **zwolnięty*..., tak też trudno zrozumieć, dlaczego grupa czasowników typu *zasłoniiony* mimo to przeszła w typ *zasłonięty*. Na pewno więc nie wszystko w tych ingerencyjnych działaniach składnika wewnętrznego jest takie racjonalne. Zresztą tego typu niekonsekwencje mogą występować przede wszystkim tam, gdzie stopień zagrożenia głównego składnika (zewewnętrznego) jest minimalny.

Siły składnika wewnętrznego wkraczają też wtedy, gdy istnieje pewien sposób na ujednolicenie formalne struktur w obrębie kategorii, w której „z natury“ pewne struktury są pod względem formalnym zróżnicowane. W języku polskim funkcjonuje dość bogato reprezentowany typ nazw języków na *-izna*, por. tu np. *polszczyzna*, *angielszczyzna*, *francuszczyzna* itd. Są to formacje na *-izna*, utworzone od przymiotników na *-ski* typu (*język*) *polski*, (*język*) *angielski* itd.

W typie tym właściwym formantem jest segment *-izna*, który jednak wchłonął poprzedzający go segment *-szcz-*, wyabstrahowany z przymiotników typu *pol-sk-i*, *angiel-sk-i*..., w wyniku czego wyłonił się odpowiednio

poszerzony, a więc swego rodzaju „nadsegment“ *-szczyzna*. I taki to – już poszerzony – „nadsegment“ *-szczyzna* ukształtował rzeczownik *cerkiewszczyzna* „język cerkiewny“; „normalnie“ oczekivalibyśmy tutaj przymiotnika o formie (*cerkiewny* >) **cerkiewnizna*, ewentualnie (z ucięciem segmentu *-n-* w podstawie przymiotnikowej *cerkiewny*) **cerkiewizna*.

Innego rodzaju proces porządkujący można zaobserwować też współcześnie, a mianowicie w procesie przekształcania nazwy – określającej „wydarzenia“, mające miejsce w dniu 6 grudnia – *św. Mikołaj* > *mikołajki*. Po prostu stopniowo wykształca się już pewien typ nazw określających różnego rodzaju „imprezy“ itd., jak np. *andrzejki*, *walentynki* itd., który to typ nazw zaczyna wciągać w swoją orbitę też odpowiednio analogicznie urobione *mikołajki* itd.

Takie zachowania się słowotwórcze, jakie obserwujemy w nazwach typu *cerkiewszczyzna*, *mikołajki* itd., można interpretować jako przykłady na ingerencję składnika słowotwórczego wewnętrznie porządkującego. Bowiem w interesie słowotwórczego składnika zewnętrznego jest również to, by „to samo“ od strony funkcjonalnej (a więc na przykład nazwy różnych języków czy nazwy różnych „imprez“) było „tak samo“ określane od strony formalnej (typ na *-szczyzna*, typ na *-ki*). Porządkującemu działaniu tego składnika są najpewniej podporządkowane też struktury utworzone za pomocą formantów o funkcji tzw. tautologicznej, czyli takie formacje, jak – pochodzące z różnych okresów historycznych – formacje typu (stp. *bluźnierz* >) *bluźnierca*, (daw. *styl* >) *stylisko*, (stp. *wiekui* >) *wiekuisty* itd.

Podobnie porządkujący charakter pełni w niektórych czasownikach swoisty „nadsegment“ *-nieć*. Otóż od przymiotników takich, jak *ciemny*, *jasny*, *ładny*... tworzy się czasowniki „receptywne“ za pomocą przyrostka *-eć*, jak *ciemni-eć*, *jaśni-eć*, *ładni-eć*... Właśnie z takiej serii wyłonił się swego rodzaju „nadsegment“ *-nieć*, który zaczął tworzyć „tego samego“ typu derywaty i od innych przymiotników, już nie na *-ny*, ale o innej konstrukcji wygłosu, jak np. *blady*, *młody*, *twardy*..., z czego wyłoniły się czasowniki typu *bled-nieć*, *młod-nieć*, *wid-nieć*... I tutaj można obserwować ten sam proces, który zaszedł w wyżej omówionych formacjach (*cerkiewszczyzna*, *mikołajki*): porządkowanie wewnętrzne systemu słowotwórczego, polegające na włączaniu „tych samych“ pod względem funkcjonalnym formacji do „takich samych“ pod względem formalnym typów słowotwórczych. Tego typu działalność porządkującą pełni właśnie słowotwórczy składnik wewnętrzny.

3. Podsumujmy sformułowane wyżej tezy. W systemie słowotwórczym działają dwa – nazwijmy je tu tak – składniki. Przede wszystkim jest to składnik główny, skierowany na zewnątrz, a więc o zadaniach symbolicznych, referencyjnych, a jego głównym celem jest odnoszenie się – za pomocą odpowiednio utożsamiających jednostek formalnych – do rzeczywistości pozajęzykowej i

nazywanie tego wszystkiego, co się w tej rzeczywistości układa w miarę regularnie, co się da nazwać w sposób jakoś analogiczny.

W systemie słowotwórczym działa też drugi składnik, składnik skierowany na „wewnątrz“ składnika głównego, a więc składnikowi zewnętrznemu podporządkowany w tym sensie, że ów składnik wewnętrzny pełni w tym składniku głównym, zewnętrznym różne funkcje porządkujące, wyrażające się w czuwaniu nad sprawnym, a więc (m.in.) nad jednoznacznym funkcjonowaniem jednostek składnika zewnętrznego, też na porządkowaniu formalnym, czyli na włączaniu pewnych formalnie się wyróżniających jednostek (często leksykalnych), które jednak pod względem funkcjonalnym dość wyraźnie przylegają do innych, już dostatecznie ukształtowanych, struktur słowotwórczych. W zakres działania składnika wewnętrznego wchodzi też różne kwestie o charakterze morfonotaktycznym i podobnym.

METAFORYKA A DERYWACJA

Kazimierz MICHALEWSKI (Łódź)

Wzbogacanie słownika przez nadawanie nowej treści i przypisywanie nowego zakresu słowom już znanym i używanym do nazywania wybranych przedmiotów i pojęć, więc przenoszenie znaczenia wyrazów obserwowane i opisywane jest od dawna. Wyodrębniono liczne, choć wcale nie wyczerpujące jeszcze możliwości podziału, kategorie metafor.¹ Z ich opisu² wynika, że idzie najpierw o klasyfikowanie relacji między desygnatami, później przez analogię również między wyrazami. Metaforyczne, więc nawiązujące do skojarzeń przedmiotowych przeobrażone wartości odpowiednich wyrazów nazywa się zwykle również metaforami. Dostrzega się je przede wszystkim w tekstach poetyckich, ale też stwierdza ich występowanie w codziennych rozmowach, w wypowiedziach spontanicznych wszystkich właściwie użytkowników języka. Różnica między metaforami poetyckimi a codziennymi polega przede wszystkim na oryginalności, niecodzienności zwłaszcza tych pierwszych. Codzienne wydają się łatwiej wytłumaczalne, bardziej zrozumiałe. Niejednokrotnie nawet z powodu swojej oczywistości nie są w ogóle odróżniane od często obserwowanych nieznacznych modyfikacji wartości słów powodujących pojawianie się wariantów znaczeniowych, polisemii właściwej większości wyrazów.

Jeśli w słownikach niektóre znaczenia określane są jako metaforyczne, inne bez komentarza i dodatkowych epitetów uznane są za warianty znaczeniowe, a inne jeszcze traktowane jak homonimy, to taka sytuacja wymaga dokładniejszego badawczego spojrzenia.

Najbardziej wyraziście przedstawiają się prowadzące do apelatywizacji przeobrażenia wartości imion własnych³. Efekt końcowy wydaje się w wielu wypadkach podobny. *Nomen proprium* (por. np. *Yunan* 'prowincja Chin', *Żywiec* 'miasto w Polsce') występuje w funkcji apelatywum (por. *yunan* 'gatunek herbaty', *żywiec* 'gatunek piwa'), zatem stosunek między wariantami znaczeniowymi wyrazów (*Yunan* – *yunan*; *Żywiec* – *żywiec*) odpowiada stosunkowi

¹ Por. np.: „/.../ synekdocha, hiperbola i inne. Podział ten, dość drobiazgowy, nie wydaje się konieczny ani ze stanowiska językowego, ani literackiego.” H. Kurkowska – S. Skorupka: *Stylistyka polska*, Warszawa 1959, s. 197.

² Por.: Koncepcje antyczne /.../żywotne w pewnej mierze aż do dzisiaj, upatrywały zasadę zamiany w przedmiotowym podobieństwie między zjawiskami, których nazwy zostały potraktowane w metaforze wymiennie. A. Okopień – Stawińska, *Metafora* /w:/ *Literatura polska, przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1984.

³ Por. liczne przykłady w: K. Michalewski: *Udział imion własnych...* RKJ ŁTN XVIII, Łódź 1972, s. 101 – 131.

między nazywanymi przedmiotami (kraina, miasto – przedmiot z tej krainy, z tego miasta pochodzący). Utożsamienie słów może być uzasadnione metonimią lub metaforą. Podobnie w wielu innych przypadkach (por. np. *rentgen* i *Röntgen*, *amper* i *Amper*, *banialuka* i *Banja Luka*, *koniak* i *Cognac*) można zestawiać desygnaty i zależności między nimi uznawać za kryterium klasyfikacji metafory, powód wyróżniania odpowiednich kategorii (*pars pro toto*, *toto pro pars* itd.).

Mechanizm przeobrażenia wartości wyrazu może pozostawać bez związku z relacjami między desygnatami, a zależeć od czynników nawet pozasemantycznych, więc choćby od skojarzeń brzmieniowych⁴ (por. np. *Pacanów* ‘miejscowość’, *pacanów* ‘żałosna miejscina’; *pacan* ‘z ros. niezdara, matolek’), a nawet od ogólnego wrażenia sprawianego przez ciąg brzmieniowy przeobrażany pod względem znaczeniowym (por. *Pcim* ‘miejscowość’ i *pcim* ‘miejsce nieefektywne, zabita deskami prowincja’, por. też np.: *Akwitania* i „*To słowo je krásné. Akvitánie. Vy to neslyšíte?*“ O. Daněk, *Dva na koni, jeden na oslu*, Dilia 1971, s. 14).

Zdarza się, że identyczne ciągi brzmieniowe (por. np. *gruzinka* ‘ prostytutka działająca w gruzach bezpośrednio powojennej Warszawy’ i *Gruzinka* „mieszkanka Gruzji“) wydają się wariantami tego samego wyrazu, ale są jednak derywatami od różnych podstaw (tu: *gruz* i *Gruzja*), zapewne celowo (np. dla żartu) upodobnionymi, chociaż możliwe są i przygodne podobieństwa takich słowotwórczych homonimów (por. np. *polonistka* ‘ prostytutka z warszawskiego hotelu Polonia’ i *polonistka* ‘zawodniczka klubu sportowego Polonia’). Homonimami mogą się zatem okazać również wyrazy pospolite brzmiące (zbudowane) jak odpowiednie imiona własne (por.: *panama* ‘kapelusz’ i *Panama* ‘kraj’ a nie tylko, jak się najczęściej obserwuje, podobnie brzmiące, lecz mające inne znaczenie a często też inne pochodzenie same wyrazy pospolite (por.: *pak* ‘pozostałość po oddestylowaniu ciekłych frakcji smoły węglowej...’ z niem. i *pak* ‘skupisko wieloletniej kry lodowej ...’ z ang.; *para* ‘stan gazowy wody’ i *para* ‘dwoje lub dwie sztuki czegoś’; *szklanka* ‘naczynie’ i *szklanka* ‘oblodzenie jezdni’; *zamek* ‘budowla’ i *zamek* ‘mechanizm’), zresztą nie tylko rzeczowniki (por. np. *słać* ‘kierować co lub kogo gdzie, ekspediować’ i *słać* ‘przygotowywać, rozkładać pościel, nakrywać obrusem stół’).

Postrzeganie homonimów słowotwórczych nie przeszkadza, jak się okazuje, traktowaniu ich jako metaforycznych⁵ zastosowań identycznie brzmiących wyrazów znanych wcześniej, znanych powszechniej, albo z niejasnych powodów

⁴ Por. W. Cienkowski: *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa 1972.

⁵ Por. np.: B. Ostromecka – Frączak, M. Adamczyk, *Językowy obraz świata w nazwach własnych /w:/ Socjolingwistyczne aspekty funkcjonowania języka*, Siedlce 2000, s. 89 – 109 a także: C. Kosyl, *Metaforyczne użycie nazw własnych /w:/ Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego* pod red. M. Szymczaka, Wrocław 1978, s. 133 – 143.

uznawanych za podstawowe, przenoszone. W słownikach różniące się znaczeniem identyczne ciągi brzmieniowe bywają określane czasem tylko jako warianty znaczeniowe i występują pod odpowiednim numerem w obrębie jednego hasła (por.: *ostrzy* 1 ‘...mający kłujące zakończenie lub tnąca, wyostrzoną krawędź...’, 7 ‘o chorobach i ich przebiegu: ciężki, występujący w formie bardzo intensywnej’), kiedy indziej z kwalifikacją *metaforycznie*, *przenośnie* (por.: otaczać 1 ‘okalać coś dookoła, rozciągać się dookoła czegoś...’, 2 ‘skupiać się wokół kogoś...’ *przen.* ‘stanowić czyjeś towarzystwo...’) a niekiedy są kolejnym, identycznie brzmiącym wyrazem hasłowym (por. np.: 1 *pewien* ‘jakiś, bliżej nie określony...’ i 2 *pewien* ‘pewny, niechybny...’), co oznacza, że uznano je za homonimy. Powód zaklasyfikowania wyrazu, kryterium podziału często nie są jasne. Dopatrywanie się metafory jako przyczyny zmiany wartości wyrazu bywa tym bardziej zrozumiałe, im mniej oczywisty jest prawdziwy powód pojawienia się kilku identycznych ciągów brzmieniowych. Objasnienia zależności między wyrazami mającymi inne znaczenie, lecz podobne (ew. identyczne) brzmienie dokonywane są na sposób charakterystyczny dla ludowych etymologii, więc z wykorzystaniem pretekstów, przygodnych asocjacji, dla których można się dopatrywać związków motywacyjnych łączących jakieś słowa (por. np.: *Częstochowa* i *często chowa*), czy choćby morfemy słów (por.: *koniak* i *koń*, *oportunist* i *opór*). Pretekst bywa wątpliwy (por. *bambus* ‘murzyn’ i *bambus* ‘roślina rosnąca głównie w Azji’), ale to nie powstrzymuje od dostrzeżenia metafory.

Rozstrzygnięcia co do tego, czy któryś z wariantów znaczeniowych ciągu brzmieniowego jest metaforycznym zastosowaniem innego wariantu, są trudne, kłopotliwe. Powodów pojawiania się neosemantyzmów jest kilka, więc: przeobrażenie **zakresu**, desygnatu (por. np. *pióro* ‘nacięte pióro ptaka służące do pisania’, ‘przyrząd do pisania złożony z drewnianej obsadki i stalówki’, ‘przyrząd do pisania z wbudowanym zbiorniczkiem na atrament, dawniej: wieczne pióro’; *samolot* ‘aparatus latający za pomocą silnika poruszającego śmigła’, ‘urządzenie latające dzięki silnikom odrzutowym’ itd.), przeobrażenie **treści** będące skutkiem wzbogacenia wiedzy o świecie (por. np.: *gwiazda* ‘każdy obiekt świecący na niebie’, ‘ciało niebieskie świecące własnym światłem, słońce’; palić ‘niszczyć co za pomocą ognia’, ‘utleniać co, zwłaszcza gwałtownie’; *czarny* ‘bardzo ciemnej barwy’, ‘nie mający żadnej barwy, chłonący wszystkie barwy’ itp.) i przeobrażenie **funkcji językowej**, związku wyrazu z systemem języka⁶ (por. np.: *melioracja* ‘polepszanie’, ‘melioracja pól polegająca przede wszystkim na ich odwadnianiu’, ‘odwadnianie’; *pasjonat* ‘człowiek

⁶ O wyróżnionych przez W. Zwiegincewa czynnikach kształtujących znaczenie wyrazu obszerniej w: K. Michalewski, *Udział imion ...*, s. 102 – 106.

skłonny do wpadania w pasję, w gniew, w furję', 'człowiek mający jakąś pasję, lubiący coś namiętnie' itp.).

Przeobrażenia zakresu dokonują się nieustannie i dlatego niemal niepostrzeżalnie. Zmienia się ciągle rzeczywistość pozajęzykowa, a odpowiednie zmiany w języku dokonują się wolniej i nie zawsze są na tyle radykalne, żeby trzeba było na nie zwracać uwagę. Wyrazy: *chleb*, *krzesło*, *wędzony*, *komunikować* itp. od dawna już odnoszą się do zmienionych desygnatów, a nie były jawnie przenoszone, metaforycznie stosowane przez nadawcę ani jako metafory traktowane przez odbiorcę. Podobnie będące rezultatem doskonalenia ludzkiej wiedzy o świecie przeobrażenia pojęć, więc i treści nazywających je słów dokonują się najczęściej ewolucyjnie, w dłuższym okresie, zatem bywają niemal niepostrzegane. O jednym z kierunków świata mówi się ciągle po polsku *wschód*, chociaż od dawna wiadomo, że słońce nie tylko tam, ale w ogóle nie wschodzi⁷; wyraz *biały* można nadal przeciwstawiać wyrazowi *kolorowy*, chociaż już wiadomo, że wrażenie bieli sprawia połączenie, więc właściwie szczególnie bogactwo kolorów itd.). Zmiany wartości wyrazów wynikające z pełnionej przez nie funkcji językowej bywają wprawdzie dostrzegane przez odbiorcę (por. np. błędne, wywoływane fałszywymi asocjacjami użycia wyrazów obcych: *resentyment* 'powracający, dawny sentyment'; *dywagacja* 'rozprawianie o czym, rozważanie czego, deliberacja') jednak nie są traktowane jak metafory, ale raczej (jeśli się nie upowszechnią i nie utrwalą) jak rażące błędy. Bez woli nadawcy mogą być tak zinterpretowane przez odbiorcę wartości przejmowane przez jeden wyraz pozostający po redukcji grupy wyrazów, po elipsie innego słowa z wyrażenia składającego się na kontekst pierwotny (por.: *żarówka* 'fabryka żarówek', *róg Mickiewicza i Kościuszki* 'róg ulicy Mickiewicza na styku z aleją T. Kościuszki', pod Piłsudskim 'pod pomnikiem J. Piłsudskiego', koło Kopernika 'w pobliżu, koło Liceum im. M. Kopernika' itp.). Można się oczywiście nie interesować mechanizmem przeobrażenia wartości słów i rozważać wyłącznie relacje między stanem początkowym (np. W. Churchill 'b. premier rządu brytyjskiego') i stanem po przeobrażeniu ('nazwa pomnika W. Churchilla'), więc stwierdzić np., że znaczenie 'pomnik' jest metaforyczne, a „ośrodkiem metafory jest wartość konotacyjna nazwy własnej, która wskazuje na styczność zachodzącą między denotatem nazwy własnej-metafory a innym przedmiotem z rzeczywistości pozajęzykowej.”⁸ Gotowość odbiorcy do doszukiwania się metafory jest niekiedy wykorzystywana w poezji, w literaturze, więc zmiany walencji wyrazów stają się nie tylko wykładnikami neosemantyzmów⁹,

⁷ Może właśnie to dopiero uzasadniałoby dopatrywanie się metafory?

⁸ B. Oströmęcka, *Językowy obraz ...* s. 95.

⁹ Por. K. Michalewski, B. Wiśniewska, *Zmiany walencyjne jako środek stylistyczny*, /w:/ H. Jelitte, J. Wierzbński, *Textsemantik und Textstilistik*, Peter Lang 1999, s. 75 – 81.

ale i wyznacznikami metaforycznego ich zastosowania, ich artystycznej wartości. Odbiorca odczytuje innowacje jako celowe nawet, kiedy są skutkiem błędu pisarza. Kwalifikowanie niepoetyckich neologizmów znaczeniowych bywa jednak odmiennie dokonywane przez nadawcę i odbiorcę. Równie zatem łatwo o przykłady przygodnych, niezamierzonych neo-semantyzmów branych przez odbiorcę za metafory wbrew woli nadawcy (por. choćby autobusowe, tramwajowe tablice z nazwami docelowych miejscowości lub ich części uznawanymi za nazwy samych pojazdów, jak to widać w zdaniu: *Jadę do domu Zgierzem*, czy też tabliczki z nazwami firm na wyprodukowanych przez nie przedmiotach, jak w zdaniu: *Odkurz tapczan Elektroluksem*.), jak i niedostrzeganych przez odbiorcę a tworzonych przez nadawcę metafor (por. np. *łańcuch pokarmowy*, *dno oka*, *chłodne przyjęcie* itp.).

Zastanawiające wydają się też różnice między tym jak stosuje się w tekstach różnych języków odpowiedniki leksykalne (np.: *robić*, *machen*, *to make*, *fare* itd.). Zastosowania niemetaforyczne wyrazu jednego języka wydają się dziwną metaforą po literalnym przełożeniu na inny język (por. *make peace* ‘robić pokój’). Taka sytuacja może być równie dobrze skutkiem uzwyczajnienia przenośni od dawna znanej i często stosowanej, ale także i świadectwem innej w różnych językach początkowej wartości słów uznanych za synonimiczne (por. np. wartość innojęzycznych odpowiedników polskiego czasownika *iść*, więc np. *der Zug geht*).

Porównanie wartości międzyjęzycznych synonimów zwraca uwagę również na inne wewnątrzjęzyczne uwarunkowania pojawiania się ich niekiedy nawet zaskakujących wariantów znaczeniowych. W językach analitycznych np. członem określającym bywa słowoforma wyróżniona pozycją, ale nie mająca żadnych morfologicznych wykładników przymiotnika (por. np. ang. *print cartridge* ‘nabój drukarski’, old *print* ‘stary druk, starodruk’). Elipsa członu określanego, jaką obserwujemy często w polskich wyrażeniach typu: ulica *Narciarska* – *Narciarska*, kielbasa *krakowska* – *krakowska*) może prowadzić do pozostawienia członu określającego w funkcji obu członów (por. ang.: *Chinese* ‘Chińczyk’ i *Chinese* ‘język chiński – Chinese language’). W polszczyźnie adaptacja (przyswojenie) podobnych wyrażeń dokonuje się często tak, że jeden z członów nie tylko reprezentuje oba, ale nawet występuje jako jedyny odpowiedni element leksykalny (por. np.: *szetland* ‘gatunek wełny, Shetland wool’, *szewiot* ‘gatunek wełny, rodzaj ubrania – Cheviot cloth’). Tak to się przedstawia, gdy idzie o intencje nadawcy, że z wyrażenia (zapożyczonego, czy rodzimego) eliduje się człon oczywisty, datum i w istocie tworzy nowy wyraz przypisując zastanemu ciągowi brzmieniowemu wartość wyrażenia, natomiast odbiorca może obserwowaną relację między wcześniejszym i nowszym znaczeniem ciągu brzmieniowego odbierać tak jak między dwoma znaczeniami tego samego wyrazu. Nadawca zatem w istocie derywuje nowy wyraz syntaktycznie, więc

przez zmianę jego otoczenia zarówno wtedy, kiedy przypisuje nową treść znanemu zespołowi dźwięków (por.: np.: *churchill* – pomnik Churchilla), jak i wtedy, gdy zmienia jego funkcję składniową i kategorię gramatyczną (por. np.: *żytnia* – wódka żytnia). Podobieństwo między desygnatami, ich jakakolwiek styczność nie mają istotnego wpływu na przekształcenie wartości wyrazu. W istocie jest tak, że np. ludzie oglądający czyjś pomnik nie muszą dostrzegać prawdziwego podobieństwa między osobą przedstawianą i figurą przedstawioną. Przyjmują po prostu do wiadomości informację, że jest to pomnik tej a tej osoby, a właściwie słyszą wyrażenie, które następnie redukują, ewentualnie słyszą jako nazwę już rezultat redukcji podobnie jak przyjmują do wiadomości, że jednostka mocy nazywa się *wat*, a nie muszą wiedzieć o istnieniu James’a Watta. Wchodzi więc w rachubę nazwanie imieniem uczczonej postaci również ewentualnie pomnika nie wyobrażającego jej realistycznie. Symboliczne, alegoryczne pomniki miewają nazwy zredukowane podobnie, jak zredukowane są inne, wielowyrazowe nazwy (por. np. potoczne: *szkodliwy//szkodliwe*, *dodatek szkodliwy* ‘dodatek do wynagrodzenia za pracę w warunkach szkodliwych dla zdrowia’). Podobnie zaskakujące (tu – *szkodliwy* okazuje się pożądanym, por.: *Zabrali mi szkodliwy// szkodliwe!*) efekty innych redukcji (por. np.: *Bojowników* ‘ulica Bojowników Getta Warszawskiego’, *Solidarność* ‘dawniej: Komitet ds. Solidarności z Krajami Azji, Afryki, Ameryki Łacińskiej’), a zwłaszcza ich kontekstowe uwikłania (por.: *Moniuszkami* *nie przejadzie*. J. Tuwim, Kwiaty Polskie, Warszawa 1967, s.114 – ulica Stanisława Moniuszki) dowodnie pokazują, że nie idzie wcale o przeniesienie znaczenia, choć na to często wskazywać może efekt końcowy, lecz o redukcję frazemów, a czasem także i reinterpretację etymologiczną uzyskanych tą drogą ciągów brzmieniowych (por. znane w Łodzi, a tłumaczące się wadliwym dekodowaniem synkretycznych słowoform (np. dopełniaczowych – *wróbla* i przymiotnikowych – *wróbla*) deformacje nazw ulic, np.: mieszkałam na *Orla* – ulica Orla; *Żubrowa* 4 – ulica Joanny Żubrowej 4). Odbiorca również nie może takich, ułożonych w zastanawiającym, budzącym zdumienie kontekście wyrazów uznać za metafory, lecz wnioskując o ich wartości na podstawie analizy otoczenia składniowego, potraktować jak derywaty syntaktyczne. Nawet wtedy, kiedy ewentualnie dopuścić by można, że tworzony był homonimiczny derywat innego typu, więc choćby dezintegralny, (por. np. *żywiec* – piwo żywieckie, *tatar* – befszytk tatarski, *szwed* – klucz szwedzki), albo afiksalny (por. np.: *widzewiak* ‘zawodnik klubu sportowego Widzew’: ‘mieszkaniec dzielnicy Widzew w Łodzi’, *PITolić* ‘wypełniać PIT – polski formularz podatkowy’: ‘kroić co tępym nożem’), ale asocjacyjny, celowo lub przypadkiem upodobniony brzmieniowo do już istniejącego wyrazu. Odróżnić homonim, czy wariant znaczeniowy, jakby też można sądzić, pozwala otoczenie syntaktyczne.

Bez wątpienia łatwiej postrzec homonimy słowotwórcze, kiedy znaczenia porównywanych wyrazów są zdecydowanie rozbieżne (por. np. *stypa* ‘stypendium’ i *stypa* ‘przyjęcie dla uczestników pogrzebu, dla gości rodziny zmarłego’), mniej oczywiste jest rozdzielanie homonimów mających podobne znaczenie strukturalne (por. np. *bielak* ‘coś białego, ktoś biały’ – *bielak* ‘człowiek albinos’ i *bielak* ‘gatunek zająca bielejącego w zimie’), ale motywowanych przez różne wyrażenia. Argumentem za uznawaniem dubletów brzmieniowych za homonimy słowotwórcze jest możliwość pojawiania się w analizowanej grupie semantycznej derywatów nieoczekiwanych, nie odtwarzających brzmienia wyrazów atrakcyjnych, narzucających się, więc np. występujących obok regularnie naśladujących domniemany wyraz podstawowy (por. np. *grodzisz* ‘piwo grodziskie, z Grodziska’ obok *leżajsk* ‘piwo leżajskie, z Leżajska’). Podobne, nacechowane emocjonalnie derywaty dezintegralne są tworzone jako przezwiska od nazwisk (por.: *Kowal* – Kowalewski, *Paweł* – Pawłowski, *Zawada* – Zawadzki itp.) i chociaż ostatecznie brzmią jak odpowiednie wyrazy już wcześniej istniejące, to nie wystarczy, by nie dostrzegać ich homonimiczności, by nie uznać, że np. między osobą noszącą nazwisko Zawadzki redukowane w familiarnych kontaktach do *Zawada* a desygnatami wyrazu *zawada* nie ma żadnego związku (podobieństwa, styczności przestrzennej, czasowej, czy innej zależności) zwłaszcza, że redukcja może doprowadzić nawet do pozostawienia niemotywowanego zupełnie fragmentu nazwiska, np. *Zawa*. Jeśli zatem „dla wytworzenia znaczenia metaforycznego niezbędna jest uchwytność więzi motywujących nowe połączenie.”¹⁰, to może oznaczać, że podobnie utworzone wyrazy, więc np. niektóre derywaty dezintegralne lub dezintegralno-afiksalne będziemy uznawali za metaforyczne zastosowania równobrzmiących wyrazów, zaś inne nie. Niektóre spośród homonimów słowotwórczych, bo utworzone w rezultacie identycznych procesów słowotwórczych, wg podobnych modeli słowotwórczych, ale oryginalne pod względem brzmieniowym, nie są w ogóle z metaforyką jakkolwiek kojarzone. Są po prostu nowymi pod każdym względem wyrazami. Jeśli zatem neologizm słowotwórczy nie ma być uznawany za metaforyczne zastosowanie innego wyrazu, powinien się wyróżniać oryginalnym brzmieniem, bo inaczej, w zależności od woli odbiorcy, może okazać „uchwytność więzi motywujące nowe połączenie”, czyli połączenie starego brzmienia z nową treścią i nowym zakresem. Wbrew pozorom „uchwytność więzi” nie musi się być ani oczywista, ani obiektywnie stwierdzalna. Osoby pytane o uzasadnienie nazywania osoby czarnoskórej *bambusem* odpowiadały, że murzyn podobnie jak roślina o tej (bambus) nazwie jest wysoki, wysmukły i podobnie też pochodzi z Afryki, kiedy ani wzrost murzyna, ani pochodzenie bambusu takiego sądu nie uzasadniają,

¹⁰ A. Okopień – Sławińska, Metafora...

a w istocie mamy do czynienia z augmentatywum znanego z elementarza imienia *Bambo*. Dopatrywanie się potrzebnych więzi przypominać może wyprowadzanie tzw. etymologii ludowych bez oglądania się na racjonalność skojarzeń, bez prób ich weryfikacji (por. np. *Psie Pole* ‘miejsce, gdzie po sławnej bitwie między Polakami i Niemcami zebrały się wielkie gromady psów’ i liczne identycznie brzmiące nazwy nieużytków na terenie całej Polski).

Wprawdzie interpretacja dekodującego tekst odbiorcy może się od intencji nadawcy różnić, ale powinna zapewne pozostawać w zgodzie z obserwowanymi prawidłowościami wewnątrzjęzykowymi, pragmatyngwistycznymi, historyczno-językowymi itp. czynnikami kształtującymi (standardową przynajmniej) kompetencję językową. Bez tego rozbieżność interpretacji może być aż tak znaczna, że utrudni porozumiewanie się.

Trzeba, jak się zdaje, ograniczyć stosowanie terminu metafora, więc przynajmniej wykluczyć nazywanie za pomocą tego terminu chociaż niektórych homonimów.

Słuszne więc może być nieuznawanie homonimów słowotwórczych (derywowanych afiksalnie, dezintegralnie, syntaktycznie) za metaforyczne użycia wyrazów identycznie brzmiących, co wydaje się oczywiste, ale praktykowane jednak nie jest.

O KOGNITÍVNEJ A DERIVAČNEJ TYPOLOGII SLOVOTVORNÝCH VÝZNAMOV

Michal MIKLUŠ (Prešov)

Ideograficko-lingvisticky a kondenzovane je možné povedať, že v základe lexikálnych a gramatických štruktúr je určitý nábor významov, ktoré sú usúvzťažňované s fundamentálnymi „makrosémantickými“ komponentmi jazykového vedomia – zmyslovými, racionálnymi a emocionálnymi („pragmatickými“). Slovotvorné významy a ich realizujúce deriváty sa tiež zoskupujú na sémantickom základe – predovšetkým do sémanticko-slovotvorných polí, akými sú napríklad pole substantívnosti, zahrňujúce podstatné mená, odvodzované/odvodzujúce od slov rôznych slovných druhov a do čiastkových slovotvorných kategórií, napríklad, kategórie osoby alebo konkrétneho predmetu v rámci poľa substantívnosti. Hlavná ťažkosť pri hľadaní objektívnej typológie derivačných významov spočíva v tom, že ony, zachovávajúc relatívnu autonómnosť v jazykovom systéme, sú najtesnejším a bezprostredným spôsobom späté tak so „slovnodruhovou“ sémantikou, ako aj s „archisémovými“ lexikálnymi významami.

V našom príspevku budeme rozlišovať dva vstupy do typológie slovotvorných významov. Prvý z nich bude odzrkadľovať všeobecnolingvistický pohľad na slovotvorný systém, t. j. pohľad „zvonku“, a druhý má „intra-derivačný“ charakter.

1. **Kognitívny vstup** odzrkadľuje, po prvé, orientovanosť slovotvorných významov na **nomináciu** (porov. napr. rus. *бег-ун*, resp. slov. *bež-ec*), **signifikáciu** (*пре-огромный*, *pre-ohromný*), alebo **konotáciu** (*тепленький* – *tepl-učk-j*) a vzájomnú spätosť so základnými slovnodruhovými významami (predmetovosť, procesuálnosť a iné), po druhé, vzájomnú spätosť slovotvorných významov s „archisémovými“ (kategoriálno-lexikálnymi) zmyslami, – takými, ako „človek“, „osoba“ alebo „živočích“, „miesto“ alebo „čas“, „jedinečnosť“ alebo „súhrnnosť“ a pod. (porov., napr. neodvodené a odvodené slová s významami jedinečnosti a súhrnnosti: *книг-а*, *снеж-инк-а*, *человек*, *офицер-ств-о*, *книг-а*, *vloč-k-a*, *človek*, *dôstojníc-tv-o*).

2. **Derivačný vstup** odzrkadľuje svojráznosť súčinnosti lexém v zložení slovotvornej korelácie „motivujúce – motivované“, svojráznosť, pozostávajúcu, ako to presvedčivo dokázal M. Dokulil (1962) a ako to vyplýva z ďalšieho vývoja jeho ideí aj u iných bádateľov (pozri napr. *Русская грамматика* 1980; *Земская* 1989), zo zmeny slovnodruhovej príslušnosti pri totožnosti lexikálnych

významov motivujúceho a motivovaného, – keď máme do činenia s **transpozíciou** a s **transpozíčnými významami**, totožnými so slovnodruhovými (*бегать – бег, синий – синева, бежать – бег, модрый – modrost’* a pod.). Pri ďalšom prípade derivačného vstupu ide o dodatok k významu motivujúceho komponentu ďalších sémantických prvkov, ktoré ale nemenia podstatu pomenúvaného fenoménu, len charakterizujú špecifické čiastkové prejavy tejto podstaty. V takýchto prípadoch máme do činenia s **modifikáciou** a **modifikačnými významami** (*синий – синеватый, бегать – побегать, нос – носик; модрый – modrastý, бежать – pobehať, нос – nosík* a pod.), resp. máme do činenia s takým obohacovaním alebo s takou transformáciou významu motivujúceho slova v sémantike motivovaného, ktoré je späté s tým, že slová v zložení slovo- tvorného páru nazývajú rôzne podstaty a v takomto prípade máme do činenia s **mutáciou** a **mutačnými významami** (*синий – синька, лес – лесник, возить – повозка, модрый – modrinka, лес – lesník, возит’ – povoz* a pod.).

Tieto dve typológie slovo- tvorných významov – kognitívna a derivačná – sú vzájomne tesne späté: čiastočne sa krížia, vedúc k rôznemu členeniu jednej a tej že množiny derivátov, čiastočne sa navrstvujú, dávajúc rozličnú interpretáciu jedným a tým istým javom. V súhrne však tieto dve typológie umožňujú vidieť systémovosť slovo- tvornej sémantiky „objemovo“ a nie iba „plošne“, vidieť podmienenosť tejto systémovosti aj všeobecnogramatickými, aj lexikálno- sémantickými, aj vlastnými derivačnými faktormi.

Systém slovo- tvorných významov je možné skúmať dvojakým spôsobom: 1. v rámci štruktúrno- semaziologického aspektu výskumu základná otázka spočíva v tom, aké slovo- tvorné významy sa vyjadrujú slovami, ktoré patria do toho- ktorého slovného druhu; 2. v rámci onomaziologického aspektu základné otázka je v tom, aké slovo- tvorné významy sa môžu vyjadrovať derivátmi, odvodzovanými od slov toho- ktorého slovného druhu. V prvom prípade ide o skúmanie v smere od lexikónu ako od daného a strnulého, v druhom prípade – v smere k lexikónu ako fenoménu, existujúcemu v stave stálej konkretizácie a realizujúcemu sa na základe derivačného rozbaľovania sa.

Maximálne možné derivačné rozbaľovanie lexikónu je tvorenie od všetkých slov daného slovného druhu (alebo od jednej triedy slov vnútri toho- ktorého slovného druhu) a tvorenie derivátov so všetkými možnými slovo- tvornými významami. V skutočnosti sa to vyskytuje veľmi zriedkavo. Sotva sa nájde v ruštine alebo slovenčine hoci len niekoľko podstatných, prídavných mien alebo slovies, od ktorých by sa tvorili, alebo mohli by byť tvorené deriváty so všetkými teoreticky možnými slovo- tvornými významami. Preto kľúčovou pre ideografickú slovo- tvornú otázku je, od akých motivujúcich jednotiek v rámci toho- ktorého slovného druhu môžu byť tvorené deriváty s tými alebo onými slovo- tvornými významami a aké deriváty nemôžu byť tvorené a prečo. Táto

otázka (ako je známe) je v základe tohto lingvistického smeru, ktorý sa nazýva slovotvornou syntézou (pozri napr. Miloslavskij, 1980).

Z hľadiska slovotvornej syntézy ako jedného z komponentov ideografickej lingvistiky slovotvorné významy skúmané v kontexte ich reálnych a potenciálnych väzieb s významami motivujúcimi sú zároveň s významami lexikálnymi a gramatickými v základe sémantických štruktúr, určujúcich fungovanie alebo statiku a vývoj, dynamiku verbálneho priestoru. Stanoviť pravidlá kombinatoriky lexikálnych významov základov a slovotvorných významov znamená určiť nielen sémantické pravidlá morfotaktiky (morfovej alebo „základovo-morfovej“ spájateľnosti), ale aj zákonitosti derivačných komponentov verbálneho priestoru svedčiacich o určitých vlastnostiach jazykového vedomia.

Prvý krok na ceste k stanovovaniu takýchto zákonitostí je nájsť parametre prirodzených, relevantných pre každodenné vedomie nositeľov jazyka motivujúcich triedení, v termínoch ktorých je možné charakterizovať derivačné zákonitosti, t. j. nájsť parametre štruktúracie obrazu sveta spätého so sémantikou motivujúcich komponentov, a určiť pre charakteristiku relevantných morfo-taktických javov vlastnosti slovotvorných významov.

Svojráznosť slovotvorného významu sa určuje nasledovnými základnými faktormi: 1. súvzťažnosťou slovnodruhovej sémantiky motivujúceho a motivovaného komponentu; 2. svojráznosťou kategoriálno-lexikálneho významu ležiaceho v základe sémantiky motivujúcich prvkov patriacich tej alebo onej triede v hraniciach toho-ktorého slovného druhu (porov. napr. podstatné mená s látkovým významom a s významom osoby, prídavné mená označujúce vlastnosti „fyzického“ a „sociálneho“ charakteru a pod.), 3) vlastnou bazovou sémantikou formantu, relatívne nezávislou od vnútroslovného kontextu, hoci v rámci tohto kontextu (a taktiež aj „vonkajšieho“ kontextu vo vzťahu k slovu) môžu byť môžu sa realizovať takto (pozri tabuľku):

Типы словотворных významov v derivačnej súčinnosti základných slovných druhov:

Odvodzujúce		Odvodzované	
	Podstatné meno	Prídavné meno	Sloveso
Podstatné meno	S – S	S – A	S – V
	<i>modifikačné:</i>	<i>transpozíčné:</i>	<i>transpozíčné:</i>
	столлик	зимний	гостить
	надзаголовок		
	stolík	zimný	hostiť
	<i>mutačné:</i>	<i>mutačné:</i>	<i>mutačné:</i>
	рыбак	волчий	озаглавить
	перемиие	киричный	зимовать
Prídavné meno	rybár	vlčí	romenovať
	prímerie	tehlový	zimovať
	A – S	A – A	A – V
	<i>transpozíčné:</i>	<i>modifikačné:</i>	<i>mutačné:</i>
	скорость	темноватый	веселеть
	темнота		
	рýchlost'	преогромный	веселить
	temnota	tmavovatý	veseliť
Sloveso	<i>mutačné:</i>	preohromný	veseliť (sa)
	старик	чудеснейший	веселиться
	веселье	сверхвысокий	
		вкусенький	
	starík	небольшой	
	veselost'	chutnučký	
		nevel'ký	
	V – S	V – A	V – V
	<i>transpozíčné:</i>	<i>transpozíčné:</i>	<i>modifikačné:</i>
	ходьба	надувательский	поболеть
	скольжение		рассмеяться
	chodba	podvodnícky	rozosmiať sa
	kízzanie		
	<i>mutačné:</i>	<i>mutačné:</i>	<i>mutačné:</i>
	бегун	драчливый	умываться
	училище	забывчивый	перетаскать
	bežec	bitkársky	

1. **Modifikačné** slovotvorné významy sú výlučne „vnútroslvodnrodhovým“ javom. V hraniciach rôznych slovných druhov sa vyznačujú značnou svojráznosťou. Tak napr. v rámci adjektívno-deadjektívneho fragmentu slovotvorného systému modifikačné významy odrážajú rôzne stupne prejavu príznaku (*высокий – высоковатый и высоковат, превысокий и высоченный, высший и*

высочайший, сверхвысокий; vysoký – vysokový, prevysoký a vysočizny, vyšší a vysokánsky, prevysoký), vnášajú melioratívne konotácie (вкусный – вкусенький; chutný – chutnučký), alebo vyjadrujú zápor (большой – небольшой; veľký – neveľký). V rámci substantívno-desubstantívneho fragmentu modifikačné významy sú „zdrobnenosť“, „zväčšenosť“ (носик – носикце; nosík – nosisko), obyčajne v spojení s melioratívnou alebo pejoratívnou konotáciou, a taktiež vlastné konotatíva (porov. старуха – старушка, старушеница; starena – staruška, starenka; девушка – девка, девуленька; dievča – dievka, dievčinka) a iné. Modifikačná sféra vnútroslaveskej slovotvorby zahŕňa nielen významy späté s rozhraničovaním „mnoho“, „málo“ (толкать – толкнуть, ходить – хаживать, открыть – приоткрыть, чихать – расчихаться; strkať – strknúť, chodiť – chodievať, otvoriť – priotvoriť, kýchať – rozkýchať sa atď.), ale aj významy odrážajúce špecifiku plynutia deja v priestore, čo ich zbližuje s významami mutačného charakteru, porov.: ехать – въехать и выехать, подъехать и отъехать, проехать и объехать; ísť – воjsť a vyjsť, podísť a одísť, prejsť a обísť a iné.

2. **Transpozičné** slovotvorné významy sú výnimočne „medzislovno-druhovým javom“. Účelné je rozlišovať kontextuálne nezávislé a kontextuálne závislé transpozičné významy. Prvé z nich sú späté s vlastnou transpozíciou, t. j. „menlivosťou slovného druhu“ pri nemenlivosti lexikálnej sémantiky. Tieto významy sú charakteristické pre deadjektívne a deverbatívne transpozitívne substantíva скользить – скольжение, ходить – ходьба, красивый – красота, гордый – гордость; kĺzať – kĺzanie, chodiť – chodba, hrdý – hrdosť. Kontextovo závislé transpozičné významy nie sú už vlastne transpozíciou („čistou“ transpozíciou), ale sú hraničným javom s mutáciou: v rôznych kontextoch, napríklad, rôzne transpozičné desubstantívne adjektíva alebo desubstantívne slovesá umožňujú rozličné „konkrétne-nominatívne“ narastania zmyslu, ako napríklad зима – зимний: зимний день „один из дней зимы“, зимний лес „лес зимой“, зимняя одежда „одежда для зимы“, зимние виды спорта „виды спорта, которыми занимаются зимой“: зима – зимný, зимný деň „jeden деň зимы“, зимný одев „одев на зиму“, гость – гостить „быть гостем у кого-либо“, лодырь – лодырничать „вести себя, как свойственно лодырю“; host’ – hostiť „byť host’om u niekoho“, леñoch – леñoшит’ „справаť sa, žиť ako леñoch“.

3. **Mutačné** slovotvorné významy sú „najviac slovotvorné“ zo všetkých typov slovotvorných významov. V prípade mutačných vzťahov motivujúce a motivované pomenúvajú rôzne podstaty, napríklad день a дневник, дневка, дневальный; бегать a бегун, бегство; старый a старик, старуха, старье, старина; деň a denník, denný отдых, denný, бегаť – бежеc, старý a старec, starká. V dôsledku toho mutačná slovotvorba v porovnaní s modifikačnou a transpozičnou je vlastne „najviac nominatívnu“ a jej zákonitosti „najviac rozmarné“, najviac závislé od usporiadania mimojazykovej skutočnosti a v naj-

menšej miere poddajné výkladu v podobe akýchkoľvek jednoznačných a jasných „pravidiel“.

Najviac vrtkavý je systém desubstantívnej slovotvorby pod vplyvom jeho nominatívnej orientovanosti ako mien identifikujúceho typu. Najväčšiu systematickosť prejavuje deadjektívna slovotvorba v dôsledku „predikatívnosti“ adjektív ako slovného druhu, ich relatívnej signifikatívnej harmonickosti, zvlášť v ich jadernej časti. Veľmi zložité sú zákonitosti deverbatívnej derivácie: na rozdiel od adjektívov, slovesá, hoci aj sú nositeľmi „príznakovej“ sémantiky, označujú dynamické a procesuálne príznaky, a teda sú tesne späté s priestorovo-časovými charakteristikami skutočnosti a so subjekto-objektovými a objektno-objektovými vzájomnými súčinnosťami rôzneho druhu, v dôsledku čoho vo významoch deverbatívnych derivátov sa môžu vyskytovať sémy aj priestorovo-časového, aj objektového, aj objektno-atributného, aj objektno-okolnostného charakteru. Preto sa deverbatívna slovotvorba v porovnaní s desubstantívnou a deadjektívnou zdá „najviac syntaktickou“: deverbatívne slovotvorné významy v mnohých prípadoch odhaľujú dobrú koreláciu so sémantikou tých alebo oných štruktúr.

Tak napríklad, gramatikom je dobre známe, ako ťažko sa určuje „jadrový“ (základný, centrálny, najmenej závislý od kontextu) význam tej alebo onej predložky. Jedno z kritérií „centrálnosti“ významu je zhoda predložky a predpony v spojeniach s regulárnou predprísudkovou väzbou *въехать в ворота*. V takých prípadoch sa môžu zhodovať aj výrazový, aj obsahový plán predložky a predpony, alebo len plán obsahový (identita obsahu), porov. napr. *подложить под голову* (predpona *pod-* i predložka *pod-*) a *подъехать, приблизиться к городу* (predpony *pod-* a *pri-* a predložka *k*).

Keďže deverbatívne slovotvorné významy v mnohých prípadoch prejavujú dobrú koreláciu so sémantikou tých alebo oných syntaktických štruktúr, pokúsime sa podľa Sobolevovej (1982) dotknúť sa plynutia dejov v priestore vo vzťahu k ploche alebo línii (1) a plynutia dejov vo vzťahu k uzavretému priestoru (2):

(1) Plocha / línia

dej pretína medzník	dvojsmerové plynutie k medzníku: paralelné k medzníku	dej nepretína medzník	jednosmerové plynutie k medzníku: perpendikulárne (nahnuté) k medzníku
pod medzníkom: подплыть (под мост)	над медзніком: намазать (на хлеб)	„horizontálny“ dej „vertikálny“ dej	
od medzníka унести оттащить	k medzníku дотащить, подойти, принести	hore	dole
od medzníka: надстроить подпрыгнуть	k medzníku: взлететь	od medzníka: слезть (с дерева)	k medzníku: сползти (на пол)

(2) Uzavretý priestor

dej presekáva medzník	dej nepresekáva medzník	
rozsekáva medzník: разорвать, рассечь roztrhnúť obísť проехать, rozseknúť opieť заплыть (за мост)	nerozsekáva medzník: замкы́на medzník: объехать, обжарить	nezамкы́на medzník: обойти, обогнуть,
nasmerované dovnútra: вкатить, войти выйти, vguľať, vyliat'	nasmerované zvnútra: вылить, изгнать vyhnať	

Na záver nášho stručného prehľadu kognitívnej a derivačnej typológie slovotvorných významov v ruskom a slovenskom jazyku vo forme poznámky treba ešte dodať, že systém základných významov predpôň, ktoré sa používajú vo vnútroslavesnej slovotvorbe, sa dá chápať aj ako korelatívny systém významov predložiek s analogickou sémantikou. Ako sme uviedli, zaujímavý pokus systé-

mového prehľadu priestorových významov predpôň podala v jednej zo svojich prác P. A. Sobolevová (1982), ktorá triedi možné typy plynutia deja v závislosti od ich orientovanosti na plochu (líniu) alebo na objem. Táto klasifikácia sa dá chápať ako jediná aj pre predpony a predložky, porov. napríklad *перевести через реку, съехаться с друзьями, подплыть под мост, намазать на хлеб, превести через реку, зіст' са с приятел'ми, подплáвaт' под мост, намазaт' на хлiеб*.

Literatúra:

- BLANÁR, V.: Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava: Veda 1993. 185 s.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině I. Teórie odvozování. Praha: ČSAV 1962. 263 s.
- FURDÍK, J.: O súčasných smeroch slovotvorného výskumu. Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 63 – 78.
- FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.
- SEKANINOVÁ, E.: Dvojazyčná lexikografia v praxi. Bratislava: Veda 1993. 251 s.
- STRAKOVÁ, V.: Substantívni derivace (v ruštině a češtině). I. vyd. Praha: Academia 1973. 132 s.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. А.: Языковое сознание и образ мира. Тезисы 6-го Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. „Языковое сознание“. Москва: Институт языкознания, 1988, с. 105 – 106.
- ЛОПАТИН, В. В.: Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования. 1-е изд. Москва: Наука 1973. 150 с.
- ЛОПАТИН, В. В. – УЛУХАНОВ, И. С.: Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания. Москва: Наука, 1977. 316 с.
- ЛОПАТИН, В. В. – УЛУХАНОВ, И. С.: Грамматика русского языка. Москва: АН СССР, 1980, с. 133 – 452.
- МИКЛУШ, М.: О словопроизводстве и словообразовательной мотивированности слов словарного состава русского и словацкого языков. OPERA SLAVICA 7, 1997, 4, s. 19 – 31.
- МИЛОСЛАВСКИЙ, И. Г.: Об идеографической морфологии русского языка. Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1979, Но 5, с. 414 – 424.
- МИЛОСЛАВСКИЙ, И. Г.: Вопросы словообразовательного синтеза. Москва: Изд. Моск. ун-та, 1980. 296 с.
- СОБОЛЕВА, П. А.: Структура словообразовательного значения. In: Проблемы структурной лингвистики. 1980. Москва: Наука 1982, с. 116 – 133.

SLOVOTVORNÝ A SYNTAKTICKÝ VÝZNAM

Ján KAČALA (Bratislava)

V našej koncepcii jazykového významu, tak ako sme ju predstavili v práci z r. 1989 (Kačala, 1989), sme vyzdvihli kontinuálnu povahu jazykového významu, ktorá stojí v opozícii k diskkrétnej povahe jazykového výrazu, a zároveň štruktúrovanosť jazykového významu, t. j. najmä jeho členenie na druhy. Rozlíšili sme štyri druhy jazykového významu: lexikálny, slovotvorný, morfológický a syntaktický, a to na základe miery zovšeobecnenia a abstrakcie týchto druhov významu (z obsahovej stránky), ako aj z hľadiska systémovej usúvzťažnenosti týchto štyroch druhov významu so zodpovedajúcimi znakovými jazykovými jednotkami (z výrazovej stránky). Podľa toho je lexikálny význam usúvzťažnený s lexikálnou jednotkou, príp. s pomenovaním, slovotvorný význam s prvkami tvoriacimi štruktúru slovotvorne derivovaného pomenovania, morfológický význam s morfológickým (gramatickým) tvarom a syntaktický význam s konštrukciou ako základnou jednotkou syntaxe.

Kým lexikálny, morfológický a syntaktický druh jazykového významu majú svoje miesto pri systematickom opise jazyka už dávnejšie dosť pevne vymedzené, slovotvorný druh významu ako samostatný sa rozpracúva až v ostatných desaťročiach 20. storočia a až teraz sa stáva všeobecne prijímaným. J. Horecký vo svojej Slovotvornej sústave slovenčiny z r. 1959 ešte vôbec nepoužíva pojem a termín slovotvorný význam, hoci treba priznať, že tento koncept je obsiahnutý v jeho pojme a termíne slovotvorný model: okrem pomenúvacej funkcie slovotvornému modelu pripisuje najmä istú hodnotu, ktorá je výsledkom pomeru častí utvárajúcich danú štruktúru, ale aj relácie k derivátom s podobnou alebo odlišnou slovotvornou štruktúrou. Slovotvorný význam zreteľne vymedzila – aj s opretím o predchádzajúce slovenské, české a ruské derivatologické práce – a vniesla ho do systematiky slovotvornej teórie u nás K. Buzássyová v práci *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív* z r. 1974: v osobitnej kapitole (na s. 30 – 42) sa tu zaoberá slovotvorným významom slova a vzťahom slovotvorného a lexikálneho významu. Slovotvorný význam odvodeného slova v najvšeobecnejšej rovine chápe „ako komplexnú jednotku danú zväzkom príznakov, z ktorých jeden je kategoriálny a ostatné sú sprievodné“ (s. 41). Vzťahu lexikálneho a slovotvorného významu, a to na základe rozboru činiteľských mien utvorených príponou -tel', venoval pozornosť aj J. Dolník (1990). J. Furdík v monografii o slovotvornej motivácii z r. 1993 aj v nadväznosti na citovanú prácu K. Buzássyovej (1974) v slovotvornom význame motivovaného slova zvýraznil najmä intenčnú hodnotu. Aj metodicky dôležitý je jeho postulát: „Syntaktická valentnosť je pevnou súčasťou slovotvorno-sémantických

príznačkov slovotvorne motivovaného slova, preto sa musí brať do úvahy v slovo-
tvorných opisoch“ (Furdík, 1993, s. 75). Takáto explicitne formulovaná prepoje-
nosť syntaxe a slovotvorby je aj z hľadiska našej témy pozoruhodná.

Potenciálne aj reálne jestvovanie slovotvorného významu ako rovnocenného
druhu jazykového významu v našom chápaní priamo nadväzuje na binárne
členenie slovotvornej štruktúry slova, ako aj na relatívnu samostatnosť slovo-
tvorného systému jazyka (porov. aj Buzássyová, 1974, s. 30). Vlastný koncept
slovotvorného významu opierame predovšetkým o jeho paradigmatické dimen-
zie, ktoré sú pre danú systematiku jazykového významu podstatné, t. j. o podob-
né, ako aj odlišné znaky slovotvorného významu v porovnaní s ostatnými druhmi
jazykového významu. Podobnosť s ostatnými druhmi je v tom, že ide o jazykovo
spracované a sformované ideálne, obsahové prvky. Odlišnosť a špecifickosť
slovotvorného druhu významu je v tom, že sa viaže na osobitné výrazové
jazykové prvky a postupy (t. j. o špecifické spájanie týchto prvkov), ktoré sú
v jazykovom systéme jedinečné a majú paradigmatickú povahu. Práve tento znak
je neprítomný pri lexikálnom druhu jazykového významu, ktorý je slovotvor-
nému druhu jazykového významu najbližší aj tým, že obidva druhy významu sa
týkajú slova. Pri slovotvorne neodvedených slovách máme pred sebou tzv.
značkové slová (termín V. Mathesiusa – porov. napr. jeho prácu *Řeč a sloh*
z r. 1966, s. 14), ktorých význam nie je motivovaný iným prvkom daného
lexikálneho systému, a tak si ho používateľ jazyka musí osvojiť v jeho
významovo-výrazovej zviazanosti ako individuálny prvok slovnej zásoby, bez
zjavného zreteľa na iné prvky toho istého systému slovnej zásoby. Pritom pri
slovotvorne motivovaných slovách máme pred sebou dve skupiny prípadov:
popri tých, pri ktorých sa lexikálny význam zhoduje so slovotvorným, tak ako je
to povedzme v slovách *zamestnávateľ* (t. j. ten, kto zamestnáva), *záhradník* (t. j.
kto sa stará o záhradu), jestvujú prípady, kde to tak nie je a kde teda slovotvor-
nému významu, tak ako vyplýva z významu a zo spôsobu spojenia slovotvor-
ných zložiek, nezodpovedá lexikálny význam: napríklad *čaišník* v reštaurácii
nevysluhuje iba s čašami, ale aj s taniermi a iným riadom a najmä s jedlom,
záchrannár tiež nie je každý, kto poskytuje záchranu, lež iba odborne pripravený
poskytovateľ pomoci pri katastrofách a podobne. Ako vidno, slovotvorný výz-
nam odvodeného slova sa ukazuje iba ako potenciálny význam slovotvorne moti-
vovanej lexikálnej jednotky a zreálňuje ho lexikálny význam, ktorý je vo vzťahu
k slovotvornému alebo jeho potvrdením, alebo jeho rozšírením či zúžením, hoci
nie sú vylúčené ani prípady, že lexikálny význam nadväzuje na slovotvorný iba
veľmi vzdialene.

Slovotvorný význam, tak ako sme ho tu v krátkosti vymedzili, možno
porovnávať aj so syntaktickým druhom jazykového významu, ktorý stotož-
ňujeme so syntaktickým vzťahom, t. j. so vzťahom závislosti medzi syntakticky
spojenými jazykovými jednotkami, alebo s jeho opakom, t. j. vzťahom nezávis-

losti, prípadne rovnocennosti medzi syntakticky spojenými jednotkami. Takýmto porovnávaním možno zistiť viaceré pozoruhodné podobnosti medzi obidvoma druhmi jazykového významu, ktoré tieto dva druhy významu ukazujú v netradičnom svetle. Zisťujeme tak predovšetkým spoločné prvky, ako aj spoločné postupy pri konštruovaní základných jednotiek obidvoch subsystémov jazyka, t. j. slovotvorne motivovaného slova a syntaktickej konštrukcie. Ako píše aj R. Jakobson (1991, s. 197), „nie iba spájanie slov do syntaktických skupín, ale aj spájanie morférov do slov má zreteľný diagramatický ráz“. Spoločné znaky obidvoch významov aj postupov sa hľadajú v tom, že rovnaká hĺbková štruktúra „sa na paralelných úrovniach realizuje jednak ako syntaktická, jednak ako slovotvorná štruktúra ... Základný rozdiel medzi nimi je v aktuálnosti a situačnej zakotvenosti vety oproti fixovanosti, relatívnej statickosti a všeobecnosti motivovaného slova“ (Furdík, 1993, s. 167).

Slovotvorný a syntaktický význam majú spoločné to, že sa konštituujú pri spájaní významových jazykových jednotiek do odvodených slov, resp. do syntagmatických konštrukcií, prípadne že odrážajú spájanie významových jazykových jednotiek. Tým je dané to, že ide o čisto jazykový (štruktúrny) význam, ktorý nemá bezprostrednú paralelu v odrážanej mimojazykovej skutočnosti. Pravdaže, spôsob spájania morférov do slovotvorne motivovaného slova a spôsob spájania (plnovýznamových) slov do syntagiem je rozdielny a rozdielny je najmä výsledok týchto dvoch procesov: kým pri odvodených slovách slovotvorné prvky spájame ich pevným pripojením tak, že vznikne nové pomenovanie ako stabilný prvok lexikálneho systému jazyka, do syntagmy sa spájajú už hotové pomenovania, prípadne ich tvary a utvárajú aktuálne spojenia ako súčasti syntaktických jednotiek s vyššou celosťou a potenciálnou či aj reálnou komunikatívnou funkciou. Formálnym ukazovateľom spojenia slovotvorných prvkov do slovotvorne motivovaného pomenovania bývajú rozmanité hláskové zmeny na hraniciach, ale aj vnútri morférov, napríklad *baň-a – ban-ský*, *kôň-0 – kon-ský*, *beloch-0 – beloš-ský*, *pust-i-t' – púšť-a-t'*, *vy-hrot-i-t' – vy-hroc-ov-a-t'*, kým pri spájaní pomenovaní do syntaktických konštrukcií máme do činenia so zmenami tvarov syntagmaticky podradených vetných členov, ktoré sú vyvolané syntagmatickými pravidlami a ktoré vychodia z významovo-výrazových vlastností syntagmaticky nadradených vetných členov. Máme tu na mysli také spôsoby a prostriedky vyjadrovania syntagmatického vzťahu, ako je kongruencia alebo rekecia, pri ktorých sa syntagmatická súvzťažnosť spojených členov prejavuje na podradenom člene, a to jednak tým, že podradený člen syntagmy od nadradeného preberá gramatické kategórie rodu, čísla a pádu, t. j. v týchto substantívnych kategóriách sa so syntakticky nadradeným členom zhoduje (napríklad *pekn-á pieseň-0*, *pekn-aj pieseň-e...*), a jednak tým, že podradený člen je v takom páde, aký vyžaduje nadradený člen podľa svojich syntakticko-sémantických vlastností, t. j. tvar

podradeného člena je podmienený väzbou nadradeného člena (napríklad *voziť sen-o*, *navoziť sa sen-a*, *natrápiť sa so sen-om...*).

Spoločný pri formálnej realizácii slovotvorného a syntaktického významu je aj spôsob vyjadrovania významu pomocou samostatných lexikálnych prostriedkov, t. j. analyticky. Tu máme na mysli z jednej strany slovotvorný formant *sa*, využívaný pri tvorení takých zvrtných slovies zo zodpovedajúcich nezvrtných, ako sú *stratiť – stratiť sa*, *zvaliť – zvaliť sa*, *zastaviť – zastaviť sa*, a z druhej strany spojky a predložky, ktoré fungujú ako samostatné morfémy na vyjadrovanie syntaktického vzťahu v takých syntagmách ako *otec a syn*, *otec so synom*, *otec bez syna*, *otec namiesto syna*, *krátky, ale výstižný*, *výstižný, hoci krátky* atď.

V špecifickejšej oblasti tvorenia slov – pri skladaní slov – v istých prípadoch funguje osobitný spájací prvok, spájacia morféma, ktorá nenesie nijaký lexikálny význam, má iba špecifickú jazykovú – spájaciu – funkciu. Vyskytuje sa v zložených slovách typu *vod-o-liečba*, *ruk-o-pis*, *kras-o-pis*, *blesk-o-zvod*, *jazyk-o-veda*. Pri iných zložených slovách sa spájané lexikálne morfémy len jednoducho v istom tvare k sebe priradia: *knih-tlačiar*, *zeme-žľč*, *boja-chtivý*, *skoro-cel*, *vali-buk*. Spájacia morféma zjavne nemá svoju funkčnú obdobu pri konštruovaní syntagiem.

V rámci zložených slov samostatnú problematiku predstavuje vzájomný vzťah lexikálnych morfémy, v ktorom sa najmä v minulosti v niektorých koncepciách (máme tu na mysli najmä poľskú slovotvornú školu vychádzajúcu z W. Doroszewského) videli ďaleko siahajúce paralely, prípadne izomorfizmus medzi oblasťou tvorenia slov a syntaxou, najmä syntagmatikou. Medzi lexikálnymi morfémy v zložených slovách možno totiž pozorovať jednak podradňovací vzťah, napríklad *gul'-o-met* (t. j. metač gúl'), *vývoja-schopný* (t. j. schopný vývoja), *hlav-o-lam* (t. j. lámač hláv), *skoro-cel* (t. j. skoro celí, zaceľuje), *boh-o-rovný* (t. j. rovný bohu/Bohu), jednak priradňovací vzťah, napríklad *Boh-o-človek* (t. j. Boh a človek), *žlt-o-čierny* (t. j. žltý a čierny), *špatn-o-krásny* (A. Sládkovič, t. j. špatný a krásny zároveň), *štrk-o-piesok* (t. j. štrk a piesok). Takýto prejav syntagmatického vzťahu pri spájaní slovných základov je celkom prirodzený, keďže máme pred sebou oblasť spájania a konštruovania vyšších celkov, a jestvuje aj pri tvorení iných typov derivátov, nielen zložených slov, napríklad *pri-zem-n-ý* (t. j. z predložkového spojenia *pri zem-i* + adjektívna derivačná prípona *-n-ý*), *po-zem-sk-ý* (t. j. z predložkového spojenia *po zem-i* + adjektívna derivačná prípona *-sk-ý*), *pod-tatr-an-sk-ý* (t. j. z predložkového spojenia *pod Tatr-ami* + adjektívna derivačná prípona *-an-sk-ý*). Tento prejav syntagmatického princípu v rozličných oblastiach tvorenia slov okrem iného potvrdzuje súčinnosť jednotlivých subsystémov jazyka a to, že celý systém jazyka je vybudovaný na jednotných a rovnakých princípoch a že jazyk ako zložitá celosť je jednotný.

V doterajšom výklade sme ukázali, že v obidvoch porovnávaných druhoch jazykového významu sa pri ich vyjadrovaní používajú nesémantické, prípadne neplnohodnotné sémantické prostriedky. Taká je nielen samostatná slovotvorná morféma *sa* pri zvrtných slovesách alebo spájacia morféma *-o-* pri zložených slovách a z druhej strany spojky a predložky upotrebované pri syntagmatických konštrukciách. K tejto oblasti by sme voľne mohli pričleniť aj oblasť nesyntagmatického spájania, ktorá sa v syntaxi vyskytuje pri neplnovýznamových slovách, najmä časticách, predložkách a spojkách, a k nim sa priradujú aj niektoré zámená ako slovnodruhovú prvky s prierezovou odkazovacou a ukazovacou (t. j. nie pomenúvacou) funkciou. Tieto neplnovýznamové slová sú v lineárnej postupnosti vo vete k sebe len jednoducho priradené v istom pevnom slede, ale bez prítomnosti spájacieho (syntagmatického) vzťahu. Máme tu na mysli také výrazy ako: *No a čo? – Len keby naozaj! – Ved' sa už len konečne (chýť rozumu)! – A čo keď len toľko? – Ako istú analógiu tohto postupu by sme mohli hodnotiť povedzme spôsob hromadenia predpôn pri tvorení predponových slovies typu po-pri-krýv-a-t', po-pre-klad-a-t', po-na-práv-a-t'.*

Ako vidno, náš výklad sa v mnohom týka základnej otázky jazyka, totiž vzťahu významu a výrazu, symetrie a asymetrie v tomto vzťahu. Ukazuje sa, že aj pri spôsoboch vyjadrenia slovotvorného významu z jednej strany a syntaktického významu z druhej strany nachodíme v tomto bode spoločné aj rozdielne prvky. Celkovo možno povedať, že naše poznanie mnohorozmerného asymetrického usporiadania vzťahov medzi významovou a výrazovou stránkou jazyka sa prehĺbuje a že k tomuto poznaniu prispieva aj rozlíšenie spomínaných štyroch druhov jazykového významu, ktoré ako jednotné, ale štruktúrované kontinuum stoja proti jednotnej a zároveň zreteľne rozlíšenej množine jazykových výrazov, ktorá toto kontinuum diferencuje a robí diskrétnym a v jazykovej praxi upotrebitelným. Vzťah medzi kontinuitne usporiadaným jazykovým významom a diskrétno usporiadaným jazykovým výrazom predstavuje jeden z najvýznamnejších zdrojov asymetrie v jazykovom systéme.

Literatúra:

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

HORECKÝ, J.: Slovotvorná štruktúra slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.

JAKOBSON, R.: Hľadanie podstaty jazyka. In: R. Jakobson: Lingvistická poetika. Bratislava: Tatran 1991, s. 189 – 206.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 252 s.

MATHESIUS, V.: Řeč a sloh. Praha: Československý spisovatel 1966. 104 s.

ČO DÁVA SLOVOTVORBA LEXIKOGRAFII

Klára BUZÁSSYOVÁ (Bratislava)

1.0. V príspevku si všimame niektoré jazykovedné disciplíny, ktoré majú vzťah k teórii a praxi lexicografie. Súvzťahnosť lexicológie a lexicografie, ktorá je charakteristická pre slovenskú jazykovedu a iné jazykovedy v slovanských krajinách, sledujeme na pozadí lexicografií, ktoré sa zaobídu bez lexicológie, napríklad vyspelá a prestížna lexicografia vo Veľkej Británii. Bezprostrednou inšpiráciou k nášmu príspevku bola štúdia jubilujúceho Juraja Furdíka *Čo dáva slovotvorba lexicológii* (1976), ako aj potreba riešiť problémy, ktoré vznikajú pri vypracúvaní nového viacsväzkového výkladového slovníka súčasného slovenského jazyka.

1.1. Juraj Furdík venoval jednu zo svojich brilantných štúdií úlohe slovotvorby v lexicologickom výskume. V štúdiu *Čo dáva slovotvorba lexicológii* (1976, 1993) poukázal v polovici 70. rokov 20. stor. na to, že na jednej strane sa v lexicologicky zameraných prácach dostáva čoraz viac pozornosti slovotvorným faktom a vzťahom, na druhej strane existujú prekážky voči udomácnovaniu slovotvornej problematiky v lexicologickom výskume. Tieto prekážky vyplývajú okrem nevyjasneného postavenia tvorenia slov v jazykovom systéme z dlho všeobecne rozšírenej mienky, podľa ktorej slovotvorná štruktúra slova, jej „vnútorná forma“, jeho motivovanosť nemá nijaký bezprostredný vzťah k jeho lexikálnemu významu. Z novšie vyslovených názorov J. Furdík cituje v tejto súvislosti knihu J. Dolníka (1990, s. 155; Furdík, 1993, s. 34). V spomenutej štúdiu J. Furdík presvedčivo vyvrátil názory skeptikov na možnosť využívať pri výskume a opise lexikálneho významu slov poznatky o slovotvornom význame slova.

1.2. Mohlo by sa zdať, že v prostredí slovenskej jazykovedy, ale aj v širšom prostredí lingvistiky našich susedov je zbytočné hovoriť osobitne o vzťahu slovotvorby a lexicografie, keď sa už objasnila úloha slovotvorby v lexicológii. Však u nás sa súvzťahnosť lexicológie a lexicografie berie v teoretickom pláne takmer ako axióma a aj slovenská lexicografická prax (ak máme na mysli tvorbu jednojazyčných a dvojazyčných slovníkov tzv. akademického typu), v značnej miere spája praktické vypracúvanie slovníkov s lexicologickým výskumom. Lexikológia sa chápe ako teoretická disciplína, na pôde ktorej sa prinášajú riešenia, ktoré bezprostrednejšie alebo sprostredkovane ovplyvňujú lexicografické koncepcie a riešenia lexicografických problémov. Z aspektu témy, o ktorú nám tu ide, sa najexplicitnejšie zaoberali vzťahom lexicológie a lexicografie V. Blanár (1986) v rozhľadovej štúdiu *Lexikológia lexicografie* (hlavne vo vzťahu k historickému slovníku) a E. Sekaninová (1990) v štúdiu *Lexikologická a*

lexikografická konfrontácia lexiky dvoch jazykov. Súvzťažnosť lexikológie a lexikografie pri výskume a opise nárečovej lexiky sa výrazne manifestuje napríklad v *Dialektologickom zborníku II* (1986), kde prvá časť príspevkov má nadpis *Otázky nárečovej lexikológie a lexikografie*, druhá časť je nadpísaná *Otázky celonárodného nárečového slovníka*. Vlastné riešenia prijaté v koncepcii tohto slovníka nájdeme v *Slovníku slovenských nářečí I A – K* (1994; porov. najmä s. 1 – 50). O súvzťažnosti lexikografických výskumov s lexikologickými svedčia aj štúdie v zborníku *Obsah a forma v slovnej zásobe* (1984), ktorý prináša materiály z rovnomennej konferencie venovanej v tom čase rozpracovaným projektom Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Vo vzťahu k súčasnému jazyku to bol *Krátky slovník slovenského jazyka* (1. vyd. 1987; ďalej KSSJ).

Ak pokladáme za užitočné hovoriť osobitne o prínose slovotvorby priamo pre lexikografiu, robíme tak aj pre nesamozrejmosť spájania či usúvzťažňovania disciplín lexikológia : lexikografia. Tá sa ukáže, keď si väčšmi všímame i prístupy k vzťahu teoretických a aplikačných disciplín v lingvistikách iných ako slovanských jazykov.

1.3. V *Českej lexikológii* (Filipec – Čermák, 1985, s. 14) sa v petitom uvedenej poznámke uvádza, že lexikológia má tradíciu predovšetkým v ZSSR a v socialistických krajinách, v západoeurópskych štátoch a v americkej lingvistike sa nerozvíja. Autori sa opierajú o názor U. Weinreicha v publikácii *Current Trends in Linguistics 1. Soviet and East European Linguistics* (1963, s. 60). Tento názor zaujímavo potvrdzuje Gabrielle Steinová, profesorka anglického seminára Heidelberskej univerzity (Stein, 1993).¹ Ak sa o angličtine často hovorí, že je dobre opísaným jazykom, platí to podľa tejto autorky vzhľadom na oblasť vyučovania a osvojovania cudzích jazykov a v lingvistike má vynikajúcu vedeckú tradíciu anglická fonológia, anglická gramatika a anglická lexikografia. Ale ak ide o moderný lexikologický výskum angličtiny, podstatnou mierou ho urobili ruskí, nemeckí (i rakúski a švajčiarski), ako aj francúzski bádatelia krajín kontinentálnej Európy, nie jazykovedci „ostrovnej“ Veľkej Británie. Medzi prácami Rusov autorka spomína aj u nás známe knihy, napr. *Leksikologiu anglijskogo jazyka* A. I. Smirnického (1956); osobitne vyzdvihuje práce züríškého profesora Ernsta Leisiho a jeho žiakov, ako aj nedávno i u nás znova pripomenuté diela Hansa Marchanda o anglickej slovotvorbe *Categories and Types of Present-Day English Word-Formation* (1960; 1969) (Štekauer, 2000).

¹ Na potvrdenie uvádza G. Steinová vlastnú skúsenosť. Keď dostala pozvanie byť editorkou novej série monografií o lexikografii v prestížnom vydavateľstve Oxford University Press, a namietala, že pomenovanie série by malo pokryť aj lexikológiu, lebo lexikologický výskum je podmienkou dobrej lexikografickej práce, len veľmi ťažko sa jej podarilo presadiť, že séria dostala nakoniec názov *Oxford Monograph on Lexicography and Lexcology*.

Aj G. Steinová poukazuje na to, že v Británii a v USA sa neuznáva koncept lexicológie ako lingvistickej disciplíny zjednocujúcej výskum významu slov, tvorenia slov, metaforických procesov, frazeológie, lexikálnych prevzatí, neologizmov, archaizmov atď. a vzťah súhrnného skúmania týchto entít k lexicografii. Prístup všeobecne uznávaný vo Veľkej Británii a v americkej lingvistiky sa jasne zrači napríklad v čítanke *Current Trends in Linguistics*. V 10. zväzku nadpísanom *Linguistics in North America* kapitola, ktorá nás tu zaujíma, má názov *Approaches to Lexicography and Semantics*. Význam slova sa teda skúma v rámci lexikálnej sémantiky (u nás ústredná časť lexicológie). Tá sa usúvzťažňuje s lexicografiou.

2.1. Lexikológia ako teória slovnej zásoby uskutočňujúca základný výskum slovnej zásoby nachádza v slovníkoch istého typu verifikáciu, ale súčasne meta jazyk lexicológie buduje na jazyku lexicografie. Lexikológia je v chápaní niektorých autorov teda metateóriou nad teóriou lexicografie (Filipec – Čermák, 1985, s. 13 – 14). Lexicografia je podľa týchto aj iných autorov aplikovaný lingvistický úsek, má rovnaký predmet ako lexicológia, ale rozsah opisu lexikálnej zásoby je v lexicografii širší. Lexicografia uplatňuje špecifickú metódu, zahŕňa teóriu lexicografie, tvorbu slovníkov (činnosť lexicografov) a vedecké slovníky rozličných typov (Filipec – Čermák, 1985, s. 14). Aj v českej lexicológii, aj v slovenskej lexicológii (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 8) sa zdôrazňuje prechodný charakter oblasti tvorenia slov medzi lexikálnou rovinou a inými rovinami jazyka. Pripomeňme ešte aj to, že v medzinárodnej encyklopédii lexicografie *Wörterbücher/ Dictionaries/ Dictionnaires* (Hausmann et al., 1989) sa hovorí o konštituovaní metadisciplíny výskum slovníkov (nem. Wörterbuchforschung), ktorá skúma tvorbu slovníkov, typy slovníkov atď. okrem iného aj z hľadiska ich spoločenského dosahu.

2.2. Podľa V. Blanára (1986) lexicologická problematika lexicografie zahŕňa široký súbor otázok, ktoré tvoria predpoklad lexicografického opisu. V historickej lexicografii aj v lexicografii súčasného jazyka je centrálnou úlohou postihnúť významovú stavbu heslového slova na rovine jazykového systému. Pri výklade a slovníkovom spracovaní sa ukazuje plodným pojem parafrázy (porov. *Probleme der semantischen Analyse*, 1977). Parafráza vzniká rozložením lexémy/semémy na komplexnejšiu syntakticko-sémantickú jednotku, v ktorej sú jednotlivé príznaky vyjadrené samostatnými lexikálnymi prvkami. Pri vymedzovaní a parafráze lexikálneho významu v slovníkoch treba prizerať aj na vzťahy lexikálneho prvku v čiastkovom systéme, medzi dôležité postupy lexicografie patrí vnútro systémová konfrontácia.

3.1. J. Furdík (1976; 1993) pri vyvracaní skeptických názorov voči úlohe slovo tvornej motivácie a slovo tvorného významu v lexikálnom význame slova argumentuje najmä frekvenčnými údajmi, zákonitosťou, že medzi slovami s najvyššou frekvenciou sú slovo tvorne motivované slová v menšine, kým medzi

slovami s nižšou frekvenciou tvoria motivované slová väčšinu. Medzi prvými 500 jednotkami frekvenčného slovníka slovenčiny (Mistrík, 1969) sú slová s radom nepravidelností v slovotvornej forme, ich motivácia je do istej miery zastretá, ich lexikálny význam sa odchyľuje od slovotvorného významu (napr. *pohľad, krajina, myšlienka, národ...*). Naopak, veľká väčšina slov v druhej skupine, s nízkou frekvenciou ($f - 3$) je slovotvorne pravidelná, zaradená do živých, zväčša produktívnych slovotvorných typov a zachováva si svoj slovotvorný význam v korešpondencii s lexikálnym významom. Pri slovách s nižšou frekvenciou vystupuje do popredia sprostredkujúca úloha slovotvornej formy, odkazom na motivujúce slovo sa naznačuje lexikálny význam slova. Práve tieto poznatky pokladáme za dôležité nielen pre lexikológa, ale aj pre lexikografa. Sú totiž istou orientáciou, v akej miere lexikograf môže a má používať vo výkladovej parafráze lexikálneho významu slova aj prvky slovotvornej štruktúry slova. Všeobecne sa, pravda, uznáva, že lexikálnosémantický výklad slovotvorne motivovaných slov je tvorený kombináciou prvkov slovotvorného opisu s diferenčnými sémickými prvkami (Lexikografický kolektív ÚJČ, 1975, s. 88), ale konkrétna podoba tohto výkladu je ovplyvňovaná viacerými faktormi, z ktorých najdôležitejší je príslušnosť k mutačnému, modifikačnému a transpozíčnému typu derivácie (Dokulil, 1978).

3.2. Úlohou lexikografa je vedieť posúdiť vzťah slovotvorného a lexikálneho významu slova. Explicitne sa takto vyjadruje M. Dokulil v často citovanej štúdii (1978, 1997), keď hovorí, že otázka vzájomného vzťahu medzi lexikálnymi významami a slovotvornými významami motivovaného slova a najmä predikability lexikálneho významu slova na základe jeho slovotvornej štruktúry je zaujímavá z teoretického a praktického hľadiska a do istej miery sa s ňou musí vyrovnávať každý lexikografický opis konkrétneho jazyka. Autor zároveň poukázal na to, že je to dostačujúco neosvetlená problematika, „dlho zostávala zemou nikoho“, lebo tvorenie slova sa zvyčajne preberalo a preberá v gramatike, kým problematika reálnych významov je predmetom a záujmom lexikológie a lexikografie (Dokulil, 1997, s. 41). Môžeme spolu s Dokulilom vidieť dôležitosť vzťahu lexikálneho a slovotvorného významu pre lexikografa aj v tom, že slovotvorný význam je štruktúrnym významom vlastným tak konkrétnym slovotvorným formáciám, odvodeným a zloženým slovám, ako aj všetkým nad nimi vybudovaným abstrakciám – slovotvornému podtypu, slovotvornému typu aj slovotvornej kategórii. Všetky tieto abstrakcie hrajú istú, aj keď nie vždy priamu úlohu aj pri typizácii výkladov lexikálneho významu, a teda aj v typoch parafráz vo výkladových slovníkoch. Pre lexikografa je užitočné vedieť, pri ktorých typoch slov sa lexikálny a slovotvorný význam prekrývajú, napr. okrem väčšiny transpozíčných derivátov aj pri niektorých odvodených slovách mutačného typu *lákadlo* – „čo niekoho láka“, *rušiteľ* – „kto niekoho ruší“ a kedy je lexikálny význam bohatší o ďalšie sémy, resp. špecifikácie, napr. *lietadlo* – „prostriedok

na lietanie určený na prepravu ľudí nadnášaný krídlami a uvádzaný do pohybu vrtuľou“ (porov. Dokulil, 1978; Němec, 1980, s. 40; Filipec, 1995, s. 26). V *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (SSSJ) sú spôsoby postihovania slovo-tvorných vzťahov medzi základovými a odvodenými slovami (motivantmi a motivátmi vo Furdíkovej terminológii) o to dôležitejšie, že tieto vzťahy ako systemizačný činiteľ slovnej zásoby sa tu neprezentujú hniezdovaním. V súlade s trendom prevládajúcim pri tvorbe moderných slovníkov (najmä väčšieho rozsahu) tento slovník nevyužíva hniezdovanie, presnejšie, obmedzuje ho na minimálnu mieru. Znamená to, že viaceré skupiny slov, ktoré sa v tradícii slovenských výkladových slovníkov spracúvajú iba prihnídzovaním k základnému heslovému slovu bez uvedenia výkladu pri odvodených jednotkách, majú v SSSJ samostatné heslové state s vlastnými výkladmi.

3.3. Pri koncipovaní výkladových parafráz lexikálneho významu slov môže lexicograf dobre zužitkovať poznatky (obsiahnuté v citovaných statiach Furdíka, 1976, 1978; Dokulila, 1978; ale aj ďalších bádateľov: Buzássyová, 1980; Dolník, 1990) o tom, že sémantická korešpondencia transpozičných a modifikačných derivátov s príslušnými motivujúcimi slovami je v porovnaní s mutačnými pevnejšia, lexikálny význam sa v nich trvalejšie stotožňuje so slovo-tvorným významom. Napríklad v SSSJ korešpondencia slovo-tvorného a lexikálneho významu sa prejavuje vo výkladoch abstraktných názvov vlastnosti odvodených od desubstantívnych adjektív tak, že vo výkladoch lexikálneho významu sa pravidelne využívajú adjektíva aj substantíva (ako motivujúce slová), napr. **etapovitost'** – etapovitý charakter niečoho; nasledovanie po etapách (*e. výkladu učebnej látky*). Pri viacvýznamových slovách lexicograf starostlivo zvažuje, pri ktorom význame a akým spôsobom zachytiť zhodnosť lexikálneho významu so slovo-tvorným významom: **fajnovost'** 1. iba sg. vlastnosť toho, čo je fajnové, kvalitné: *f. materiálu* 2. niečo fajnové, dobré: *ulakomiť sa na všelijaké fajnovosti* 3. iba sg. vyberané, uhladené spôsoby; syn. jemnosť: *f. zaobchádzania, správania*.

3.4. Z lexicológie aj z derivatológie vieme, že slovo-tvorný (štruktúrny) význam slova je často chudobný, iba naznačuje lexikálny význam, je slovami J. Furdíka povedané, nosnou informáciou popri hlavnej informácii, ktorou je lexikálny význam. To sa ukazuje, pre niekoho možno prekvapujúco, aj pri výkladoch abstraktných názvov vlastností s formantom *-ost'*, teda pri transpozičných derivátoch, kde teoreticky platí zhodnosť slovo-tvorného a lexikálneho významu. Parafráza lexikálneho významu by sa mala, resp. mohla prekrývať s výkladovou parafrázou slovo-tvorného. Pri redigovaní hesiel prvého zväzku SSSJ sa však ukázala nedostatočnosť spoliehania sa na slovo-tvornú výkladovú parafrázu. Kým pri niektorých abstraktných názvoch vlastností je takáto parafráza skutočne zhodná s parafrázou lexikálneho významu a postačujúca, pri iných obdobných názvoch výklad vyplývajúci čisto zo štruktúrnych zložiek slova je chudobný

v tom zmysle, že je pre používateľa slovníka málo informatívny. Je preto nevyhnutné nahradiť slovotvornú výkladovú parafrázu parafrázou lexikálneho významu daného slova, t. j. výkladom významu pomocou definičných znakov vyjadrených inými lexémami, ako je motivujúce slovo daného abstrakta. Možný je aj spôsob výkladu, v ktorom sú parafráza slovotvorného a parafráza lexikálneho významu v komplementárnom vzťahu. Prvý príklad, kde sa slovotvorný a lexikálny význam prekrývajú, dokumentuje heslové slovo *českosť*. Predstavuje typizovaný výklad, ktorý navrhujeme v SSSJ pre abstraktá označujúce vlastnosti odvodené od mien etník, národov:

českosť -ti ž. český ráz, charakteristické znaky všetkého, čo je české: *českosť hudby Bedřicha Smetanu*.

Druhý príklad, v ktorom parafráza lexikálneho významu vzniká rozšírením slovotvorného významu, predstavujú heslá *abstraktnosť* a *bulvárnosť*:

abstraktnosť -ti ž. vlastnosť toho, čo je abstraktné, oddelené od jednotlivých predmetov zmyslovej skúsenosti, ktoré sa pokladajú za konkrétne; op. konkrétnosť: *abstraktnosť textu*.

bulvárnosť -ti ž. vlastnosť niečoho bulvárneho, zameraného na senzácie, škandály: *lacná bulvárnosť; prekonať punc bulvárnosti*.

3.5. Hoci výkladové slovníky zachytávajú zásadne reálne lexikálne významy, ani teória lexikografie a praktická činnosť lexikografov sa nezaobíde bez riešenia problému vzťahu reálnych a potenciálnych významov, teda problematiky súvisiacej s tým, že slovotvorný význam je zakotvený v systéme jazyka, kým lexikálny význam je záležitosťou normy (Dokulil, 1978; 1997, s. 45). Riešenie tohto problému súvisí vo výkladovom slovníku typu SSSJ so spracúvaním lexikálnych jednotiek s kategoriálnou slovotvornou produktívnosťou, ako sú deminutíva, so spracovaním viacerých typov prísloviek, s členmi vidových dvojíc pri slovesách a i., ktoré nie sú vždy v lexikálnej kartotéke JÚLŠ SAV a v Slovenskom národnom korpuse dostačujúco doložené. S potenciálnosťou súvisí aj problém, ktorý J. Dolník (1990, s. 78) nazval rozptýlenosťou, nejednoznačnosťou lexikálneho významu spôsobujúcou varíovanie slovotvorného a lexikálneho významu v závislosti od kontextu. Zatiaľ sa nám ukazuje, že prípady slovotvorných variantných významov uvádzaných J. Dolníkom typu *prekladateľ* – 1. „ten, kto pracuje ne preklade“; 2. „ten, kto urobil preklad, teda ten kto niečo preložil, autor prekladu“; 3. „ten, kto sa profesionálne zaoberá prekladaním“ by sme do spracovania výkladu lexikálneho významu tohto slova v SSSJ premietli v zjednodušenej podobe a bez číslovania ako alternatívne výkladové parafrázy jedného lexikálneho významu (porov. však aj text tejto štúdie uvedený nižšie).

Problém potenciálnosti a reálnosti lexikálneho významu sa objavuje aj vtedy, keď normatívne slovníky niekedy nepostihujú v celej šírke lexikálnu normu daného jazyka. Napríklad M. Pisárčiková (1984, s. 69) charakterizujúci spôsob spracúvania názvov odborov a názvov osôb – odborníkov v danom odbore a

vnútrojazykovú koordináciu prebiehajúcu v tomto čiastkovom systéme vo (v tom čase pripravovanom) KSSJ poukázala na niekoľko riešení v koordinovaných typoch výkladov, kde dominantným sémantickým príznakom je „veda“, „vedný odbor“ a pri odvodených názvoch osôb je séma „odborník“. napr. *fyzika* – „veda o najvšeobecnejších vlastnostiach a zákonoch pohybu hmoty; vyučovací predmet tohto odboru“; *fyzik* „odborník vo fyzike; učiteľ alebo študent fyziky“; *matematika* – „veda o priestorových a kvantitatívnych vzťahoch reálneho sveta; vyučovací predmet tohto odboru“; *matematik* „odborník v matematike; učiteľ alebo študent matematiky“. S autorkinou reflexiou tejto koordinácie aj so smerom odvodu v zásade možno súhlasiť. Otázkou však ostáva, či pri lexéme *fyzik* je v KSSJ (3. vyd. 1997) zachytený reálny lexikálny význam, alebo istá časť tohto významu sa lexéme *fyzik* pripísala iba podľa významu súradných slov. Učiteľa fyziky totiž označujeme v realite slovenskej jazykovej komunikácie najbežnejšie lexikálnou jednotkou *fyzikár*. Toto slovo a vzťah slov *fyzik* – *fyzikár* je v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* obidený. Možno je to spôsobené iba hľadaním úspory v tomto rozsahovo značne limitovanom slovníku. Bolo by podľa nás adekvátnejšie zvoliť aj pri hesle *fyzik* taký typ výkladu, aký je pri dvojici *matematik* „odborník v matematike“; *matematikár* hovor. „učiteľ alebo študent matematiky“. Na blízky problém metajazyka lexikografického výkladu kategórie konateľských mien ako mien so slovotvorným významom „človek majúci nejaký aktívny vzťah k predmetu alebo javu pomenovaného motivujúcim substantívom“, ktorý je na použitie vo výkladových slovníkoch priveľmi všeobecný, teda nevhodný, a preto treba lexikálny význam špecifikovať ďalšími sémami, poukázala nedávno Z. Opavská (2000). Autorka ukázala, že pri lexikografických výkladoch mien typu čes. neologizmov *šeststář*, *počasář*, *datař* a pod. „pacient, ktorý trpí šesťstmi“, „(televízny) moderátor, hlásateľ správ o počasí“ atď. treba starostlivo voliť jednak príslušnú nadradenú pojmovú triedu substantíva v onomaziologickej báze, ktorá môže byť nerovnako abstraktná (osoba, človek, odborník, moderátor, programátor špecializovaný...), jednak to, aké alternatívne definíčné prvky sa zvolia na špecifikáciu lexikálneho významu. Nie je napokon jedno ani to, aký lexikografický status (významový odtienok, samostatný význam, alternácie definíčného prvku) majú špecifikácie lexikálneho významu konateľských mien aj v prípadoch ako slov. *družinár* 1. „žiak chodiaci do školskej družiny“ 2. „učiteľ v školskej družine“; *slovenčinár* „odborník v slovenčine“, „učiteľ slovenčiny“, „poslucháč slovenčiny“, ktoré analyzuje J. Dolník (1989) pri výklade pojmu/termínu kosémia (paralelný výskyt významov bez kauzálnej spätosti). Z. Opavská kladie otázku, či v prípadoch viacvýznamových konateľských mien nejde skôr o paralelnú nomináciu a o kosémiu (v zhode s tvrdením J. Dolníka) ako o polysémiu. Priklonenie sa ku kosémii však stavia pred lexikografa problém, akým spôsobom bude opis týchto významov či významových odtieňov lexikograficky riešiť. Bodkočiarka, arabské aj rímske

číslice sú ako metajazykové prostriedky už obsadené. Predbežne sa nám zdá, že osobitné skúmanie si ešte vyžadujú nielen vzťahy medzi významami odvodeného slova a paralelným odvodzovaním z dvoch lexikálno-sémantických variantov základového slova, a ich poradím, čo uznáva aj J. Dolník (1989, s. 328), ale treba vôbec venovať pozornosť ďalšiemu spresneniu vymedzovania termínov polysémia, kosémia, homonymia, aby sa dali ľahšie uplatňovať pri lexikografickej práci. Už aj preto, že J. Dolník predpokladá nielen „čisté“ polysémické a „čisté“ kosémické slová, ale aj miešané polysémicko-kosémické slová.

Záver. Cieľom nášho príspevku bolo poukázať na niektoré aspekty mnoho-dimenzionálneho vzťahu slovotvorby a lexikografie, a to v teoretickom pláne týchto disciplín, aj v premietnutí teoretických poznatkov do lexikografickej praxe. Poukázali sme pritom na štúdiu *Čo dáva slovotvorba lexikológii* (1978; 1993) jubilujúceho Juraja Furdíka, obsahujúcu poznatky, ktoré sú užitočné aj pri tvorbe výkladových slovníkov. Na niekoľkých konkrétnych príkladoch riešení v novom výkladovom slovníku slovenčiny sme ukázali, ako sa realizuje verifikácia nových poznatkov teórie slovnej zásoby pri tvorbe tohto slovníka.

Literatúra:

BLANÁR, V.: Lexikológia lexikografie. Slavica slovac, 21, 1986, s. 54 – 61.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Vzťah slovotvorného a lexikálneho významu transpozíčných derivátov. Slovo a slovesnosť, 41, 1980, s. 127 – 130.

Dialektologický zborník II. Materiály z II. slovenskej dialektologickej konferencie (Zemplínska Širava 30. 9. – 3. 10. 1981). Zost. L. Bartko. Prešov: Filozofická fakulta UPJŠ 1986.

DOKULIL, M.: K otázke prediktability lexikálneho významu slovotvorne motivovaného slova. Slovo a slovesnosť, 39, 1978, s. 144 – 151.; štúdia znovu uverejnená In: Obsah – Výraz – Význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila I. Red. O. Uličný. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1997, s. 41 – 51.

DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

DOLNÍK, J.: Mnohovýznamovosť a sémantické odvodzovanie. Kultúra slova, 23, 1989, s. 321 – 328.

FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.

FILIPEC, J.: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: Čermák, F. – Blatná, R. (Eds.): Manuál lexikografie. Praha: Nakladatelství a vydavatelství H & H 1995, s. 14 – 49.

FURDÍK, J.: Čo dáva slovotvorba lexikológii. Slavica Slovaca, 11, 1976, s. 55 – 62. Štúdia znovu uverejnená In: FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993, s. 34 – 43.

FURDÍK, J.: K sémantickej a komunikačnej funkcii slovotvornej motivácie. In: Československé příspěvky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů (Záhřeb 1978). Red. B. Havránek, J. Poulik. Praha: Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV 1978, s. 77 – 87.

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

KRÁTKY SLOVNÍK SLOVENSKEHO JAZYKA. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987. 944 s. (3. vyd. 1997.)

LEXIKOGRAFICKÝ KOLEKTIV ÚJČ: K výkladovým postupům v jednojazyčné lexikografii. Slovo a slovesnost, 36, 1975, s. 84 – 91.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE. Eds. F. Čermák – R. Blatná. Praha: Nakladatelství a vydavatelství H & H. 1995. 286 s.

MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969. 736 s.

NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha: Academia 1980.

OBSAH A FORMA V SLOVNEJ ZÁSObE. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny (Smolenice 1. – 4. marca 1983). Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogická nakladateľstvo 1980.

OPAVSKÁ, Z.: Možnosti lexikografického výkladu konatelských jmen. In: Nová slova ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000, s. 55 – 61.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Spôsob sémantického opisu slovnej zásoby v Krátkom slovníku slovenského jazyka. Kultúra slova, 18, 1984, s. 65 – 71.

SEKANINOVÁ, E.: Lexikologická a lexikografická konfrontácia lexiky dvoch jazykov. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologickej a lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Zost. V. Blanár. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 161 – 171.

SLOVNÍK SLOVENSKÝCH NÁŘEČÍ. I. A – K. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.

STEIN, G.: Lexical Strata and Lexical Structures in English. In: Baldur Panzer (Hrsg.): Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in den europäischen Sprachen. Beiträge zum Lexikologischen Symposium Heidelberg von 7 bis 10. Oktober 1991. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag 1993, s. 76 – 93.

ŠTEKAUER, P.: K dvom medzníkom vo vývoji (anglickej) slovotvorby. Jazykovedný časopis, 51, 2000, s. 114 – 124.

WEINREICH, U.: Lexicology. In: Current Trends in Linguistics 1. Soviet and East European Linguistics. The Hague, 1963, s. 60 – 93.

HAUSMANN, F. et al.: Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch der Lexicographie. International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie, vol. I. – III. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1989 – 1991. 536 s.

RZECZOWNIKOWE NAZWY CZYNNOŚCI W SŁOWNIKU WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO POD RED. B. DUNAJA

Izabela RÓŻYCKA (Łódź)

Jednotomowy *Słownik współczesnego języka polskiego* wydany w 1996 roku w zamierzeniu autorów przeznaczony miał być dla szerokiego grona czytelników. Podstawowa warstwa słownictwa zamieszczonego w tym słowniku to wyrazy, które stanowią czynny i bierny zasób leksykalny wykształconego Polaka. Uwzględniono także słownictwo specjalistyczne, ale tylko najbardziej rozpowszechnione, z którym niefachowiec może się zetknąć na co dzień. Tego typu wydawnictwo wydaje się dobrą bazą materiałową dla badań nad różnymi grupami leksykalnymi współczesnej polszczyzny w jej odmianie standardowej, niezbyt wyspecjalizowanych odmianach oficjalnych oraz, w pewnym zakresie, także polszczyzny potocznej.

Wymienione w tytule referatu rzeczownikowe nazwy czynności wzbudziły moje zainteresowanie z kilku przyczyn. Po pierwsze stanowiły one przedmiot szczegółowego opracowania monograficznego autorstwa Jadwigi Puzyniny¹, które może stanowić podstawę porównania stanu sprzed lat trzydziestu, kiedy ukazała się ta praca, z obecnym. Po drugie zaś, nazwy czynności, podobnie jak rzeczownikowe nazwy cech, stanowią grupę, w której widoczne są rozmaite przekształcenia semantyczne i formalne, tj. kształtowanie się licznych nowych znaczeń o charakterze zarówno modyfikacyjnym jak i mutacyjnym, często ograniczonych pod względem użycia, oraz przyswajanie przez polszczyznę formantów wyabstrahowanych z zapożyczeń z rozmaitych języków obcych. Celem pracy była zatem analiza zasobu nazw czynności należących do szeroko rozumianego słownictwa współnoodmianowego. Ze względu na zakres materiału została ona ograniczona do derywatów odczasownikowych, a opis przedstawionych przez słownik znaczeń wyrazów dotyczy wybranych zagadnień.

Wykorzystywany jako baza materiałowa *Słownik współczesnego języka polskiego* zawiera 62 tysiące haseł. W tak dużym zbiorze słownictwa rzeczownikowe nazwy czynności stanowią wyrazistą i dość liczną grupę, mimo że derywaty tworzone przyrostkami -anie, -enie i -cie stanowią hasła słownikowe tylko wówczas, gdy oprócz przekształcenia czysto transpozycyjnego pojawiają się w nich dodatkowe znaczenia o innym charakterze lub gdy stanowią składnik

---

¹ Jadwiga Puzynina, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim*, Warszawa 1969.

utartego połączenia wyrazowego². Drugim widocznym w słowniku ograniczeniem występowania badanych form jest podawanie w postaci hasłowej derywatów tylko od jednego elementu pary aspektowej. Wyjątkiem są te przypadki, gdy derywaty od czasownika niedokonanego i dokonanego nawiązują do innych znaczeń wyrazu motywującego, np. *ożywianie* – *ożywienie*. Z tej przyczyny nie jest możliwe analizowanie materiału ze względu na kategorię aspektu. Wśród ok. 3 tys. haseł, które przy uwzględnieniu rozmaitych kryteriów mogłyby zostać zaklasyfikowane do badanej grupy, na potrzeby swojej analizy przeprowadziłam dalsze ograniczenia. Ze względu na synchroniczną metodę opisu oraz na to, że punktem wyjścia do rozważań był zasadniczo taki stan, jaki zaprezentowany został w wykorzystanym przeze mnie źródle, pominęłam dwie grupy wyrazowe: 1) formy, dla których w materiale brak czasownika motywującego (w tym także takie sytuacje, gdy czasownik stanowiący bazę formalną derywatu jest w słowniku odnotowany, ale nie posiada znaczenia pojawiającego się w rzeczowniku, np. *naganiać* – *nagana*, *oblować się* – *oblawa*, *pochodzić* – *pochód*, *pogadać* – *pogadanka*, *potykać się* – *potyczka*, *przeciągać* – *przeciąg*, oraz gdy rzeczownik motywowany jest przez dwa wyrazy, np. *ojcobójstwo*, *rybołówstwo*), 2) rzeczowniki, których definicje nie wskazują już na znaczenie czynnościowe w jakimkolwiek cytowanym kontekście i użyciu, co wskazywałoby że, zdaniem autorów słownika, we współczesnej polszczyźnie funkcjonują już tylko jako nazwy konkretne – wykonawców, wytworów i środków czynności, miejsc, itp. Ten punkt budził zresztą dość poważne wątpliwości ze względu na nie zawsze jasne kryteria ustalania znaczeń wyrazów hasłowych w słowniku. Można by się bowiem spierać, czy w leksemach takich jak *alarm*, *asygnata*, *blaga*, *bluźnierstwo*, *dopełnienie*, *dopłata*, *ekspozycja*, *eskorta*, *ewidencja*, *egzemplifikacja*, *komplikacja*, *kompozycja*, *maskarada*, *numeracja*, *ochrona* i wielu podobnych znaczenia czynnościowe uległy już tak wyraźnemu zatarciu, że nie należy zaliczać ich do znaczeń typowych, standardowych. Ponieważ jednak celem pracy nie była krytyka metody leksykograficznej przyjętej podczas opracowywania słownika, zaprezentowany w nim sposób oceny faktów językowych został przeze mnie przyjęty. Przy wyborze materiału do analizy pominięte zostały także mniej liczne grupy wyrazów o możliwej różnej motywacji, np. szereg rzeczowników typu *niebyt*, *niedopłata*, *niedopowiedzenie*, *niedotlenienie*, *nieistnienie*, *nietolerancja*, *nieurodzaj*, a także formacje z sufiksem *-ina*, np. *bieganina*, *bazgranina*, *gadanina*, *kopanina*, *szamotanina*, itp., które mogą być traktowane jako derywaty odrzeczownikowe. Nie brałam także pod uwagę sytuacji, gdy znaczenie czynnościowe jakiegoś rzeczownika ujawniało się tylko w połączeniach wyrazowych, np. *huśtawka cen*, *huśtawka nastrojów*. Po przeprowadzeniu selekcji do dalszej analizy pozostało 2126 form.

---

² W analizowanym słowniku związki frazeologiczne stanowią osobne hasła.

Do tworzenia analizowanych formacji wykorzystywane są dwa typy derywacji: sufiksalna i paradygmatyczna. Za pomocą pierwszej z nich utworzonych zostało 1469 (69 %) formacji a na skutek przekształceń paradygmatu powstało 657 (31 %) form. W materiale obserwować można wiele typowych dla badanej grupy wykładników formalnych. Szczegółowy wykaz stosowanych formantów umieszczony został w aneksie, teraz natomiast przedstawione zostaną wnioski, jakie można na jego podstawie wyciągnąć.

Do najliczniej reprezentowanych typów słowotwórczych wśród rzeczownikowych nazw czynności w *Słowniku współczesnego języka polskiego* zaliczyć można typy sufiksalne z przyrostkami (w liczebności występowania) -enie, -acja, -anie, -cie, -ka, oraz typy paradygmatyczne polegające na przeniesieniu czasownika do deklinacji męskiej z końcówką zerową lub żeńskiej samogłoskowej. Wyniku takiego należało oczekiwać, są to bowiem najbardziej typowe sposoby tworzenia tego rodzaju derywatów zarówno wśród form kategorialnych jak i niekategorialnych. Widoczna jest tu uderzająca różnica między bardzo dużą liczebnością grup tworzonych za pomocą niewielu wykładników formalnych a znaczną ilością formantów tworzących nieliczne grupy przykładów, często zaś formy pojedyncze stanowiące w wielu przypadkach formacje izolowane. Uwagę zwrócić można także na fakt, iż derywaty tworzone kategorialnie, mimo iż, jak wspomniałam wcześniej, w słowniku występują tylko w przypadku uzyskania nowego znaczenia, stanowią najliczniejszą grupę badanego słownictwa. Świadczy to o istnieniu wyraźnej, stałej tendencji do pomnażania i modyfikowania znaczeń elementów językowych powstałych w wyniku procesu nominalizacji czasowników (jako przekształcenia czysto transpozycyjne).

Ogólne proporcje występowania poszczególnych typów derywatów niekategorialnych we współczesnej polszczyźnie ogólnej przedstawiają się w zasadzie podobnie jak w przywoływanej już pracy J. Puzyriny³. Istotniejsze różnice zauważyć można natomiast analizując niektóre wybrane grupy.

Najliczniejszy typ spośród omawianych form stanowią derywaty paradygmatyczne rodzaju męskiego (472). Jest ich w ponad 125 więcej niż w grupie zaliczonej przez wspomnianą autorkę do słownictwa odmiany ogólnej. Przyrost ten, potwierdzony w wielu nowszych źródłach,⁴ pomijając oczywiste różnice w szczegółach metody gromadzenia materiału, uzasadnić można wskazując między innymi na rozszerzanie zakresu użycia wielu wyrazów należących pierwotnie do słownictwa ściśle specjalistycznego. Derywaty paradygmatyczne

---

³ J. Puzyrina, op. cit, s. 32 i następne.

⁴ K. Waszakowa, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*, Warszawa 1996; *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczukowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1999.

szczególnie obfitują w znaczenia specjalne i środowiskowe⁵. Dla niektórych przykładów *Słownik współczesnego języka polskiego* odnotowuje tylko znaczenia określone kwalifi-katorami, np. *dryf* (geograficzne i żeglarskie), *odkład* (budowlane, ogrodnicze, zootechniczne), *opływ* (lotnicze i fizyczne), *podchwyt* (sportowe i techniczne), *posuw* (techniczne), *przelew* (ekonomiczne, prawne, drukarskie i techniczne), *spaw* (techniczne), *ślizg* (lotnicze, sportowe, techniczne), *wsad* (techniczne i sportowe), i in., jednak wiele z tych wyrazów, przynajmniej w niektórych znaczeniach, wraz ze zmianami rzeczywistości pozajęzykowej (rozwojem nauki i jej praktycznych zastosowań, przemianami społecznymi i gospodarczymi) weszło już do słownictwa odmiany ogólnej. Omawiany typ strukturalny należy ponadto we współczesnym języku polskim do wyraźnie produktywnych; wykaz formacji nowych, nie notowanych jeszcze przez *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego podaje K. Waszakowa⁶.

Podobne zjawisko, choć w wyrażnie mniejszej skali, obserwować można w najliczniej reprezentowanym niekategorialnym typie sufiksальnym, tj. rzeczownikach z przyrostkiem -acja (386). Nowy słownik odnotowuje także więcej takich form niż praca J. Puzyniny (o 36 przykładów), jednak nie jest to już różnica tak znacząca. I tutaj wiele leksemów, według przyjętego w słowniku założenia należących już do polszczyzny ogólnej, posiada tylko znaczenia o ograniczonym zasięgu: *aspiracja* (2 znaczenia medyczne), *dekapitalizacja* (ekonomiczne), *koniugacja* (językowe, biologiczne i botaniczne), *mineralizacja* (biologiczne, chemiczne, geologiczne), *neutralizacja* (chemiczne, polityczne, językowe), *implantacja* (medyczne i biologiczne). W tym typie słowotwórczym najczęściej obserwować można rozbieżność wyników analizy historycznej i synchronicznej. Duża grupa formacji z sufiksem -acja, z genetycznego punktu widzenia to zapożyczenia, głównie z łaciny i języka francuskiego, w ich przypadku można by więc uznać kierunek motywacji od rzeczownika do czasownika. Ujęcie takie może sugerować także metoda definiowania określonych haseł przyjęta w słowniku, ponieważ rzeczowniki objaśniane są w zasadzie za pomocą definicji realnoznaczeniowych (z wyjątkiem przekształceń transpozycyjnych, gdzie stosuje się definicje strukturalne), podczas gdy dla czasowników używa się najczęściej definicji strukturalnoznaczeniowych. W tym jednym przypadku punkt widzenia wynikający ze sposobu prezentowania materiału w badanym źródle nie został na potrzeby mojej pracy przyjęty. Parafrazy słowotwórcze

---

⁵ Często zdarza się również, że tylko w takich użyciach zachował się semantyczny związek z motywującym czasownikiem, np. *hol* (znaczenie ogólne 'lina używana do ciągnięcia', środowiskowe 'ciągnięcie ryby złowionej na wędkę, sieci, statku', *skład* (znaczenie ogólne 'magazyn' oraz 'zbiór elementów', znaczenie drukarskie 'zestawianie czcionek w wyrazy').

⁶ K. Waszakowa, op. cit.

budowane dla analizowanych rzeczowników uwzględniające motywujący czasownik sugerują, iż w wielu przypadkach mamy tu do czynienia z wyrazami o tzw. wzajemnej motywacji, np. *adaptacja, akredytacja, aktualizacja, asymilacja, defraudacja, dewaluacja, dystrybucja, eksterminacja, galwanizacja, indeksacja, klasyfikacja, kondensacja, nowelizacja, rafinacja, systematyzacja*. Według tego wzoru słowotwórczego powstają nowe pary motywacyjne typu *fluorować – fluoryzacja, indeksować – indeksacja, komputeryzować – komputeryzacja, profesjonalizować – profesjonalizacja*.

Kolejna grupa badanej leksyki, derywaty o paradygmacie żeńskim samogłoskowym, jest to typ dość licznie reprezentowany (157 przykładów), ale we współczesnej polszczyźnie nieproduktywny⁷. I tutaj wyodrębnić można grupę pierwotnych zapożyczeń z łaciny (*debata, diagnoza, eskorta, intryga, kontrola, krytyka kwesta, reforma, reklama*), które droga wtórnych skojarzeń z czasownikami zaczęły być traktowane podobnie jak derywaty powstałe na gruncie języka polskiego (*gawęda, gra, nadpłata, naprawa, odmowa, oprawa, skarga, splata, ugoda, wyspa, zamiana* i in.). Większość tych ostatnich przykładów tworzona jest od czasowników dokonanych, w których wykładnikiem aspektu jest przedrostek.

Ostatni stosunkowo licznie reprezentowany w materiale typ słowotwórczy to rzeczowniki z sufiksem *-ka* (49). Jest to jedyny dość produktywny z rodzimych wykładników niekategorialnych. Ilość derywatów, które analizowany słownik definiuje w sposób czynnościowy jest, w przeciwieństwie do wcześniejszych typów strukturalnych, niemal o połowę mniejsza niż podaje to w swoim opracowaniu J. Puzynina. Wynika to z faktu, iż formacje tego typu często uzyskują znaczenia konkretne, przedmiotowe i te znaczenia zdają się przeważać we współczesnej polszczyźnie ogólnej. Spora część derywatów tego typu posiada mniej lub bardziej wyraźne nacechowanie potoczne (*bójka, czystka, demolka, harówka, nagonka, odchyłka, odsapka, odsiadka, odstawka, odzywka, przepierka, rozwalka, wpadka*). Jest to zjawisko w całej badanej grupie nietypowe, generalnie bowiem rzecz ujmując, w rzeczownikowych nazwach czynności znaczenia potoczne pojawiają się rzadko i na ogół kontynuują nacechowane znaczenie motywującego czasownika: *bajer, bzik, chaltura, mordega, obsuwa, odstrzał, opieprz, opierdol, plajta, wyspa*, itp.

Spośród wymienionych przez J. Puzyninę 79 formantów tworzących nazwy czynności w badanym obecnie materiale wystąpiło 54. Bezpośrednie porównanie ilościowe należy tu przeprowadzać ostrożnie, ze względu na pominięcie przeze mnie derywatów odprzymiotnikowych i odrzeczownikowych uwzględnianych w rozważaniach przywoływanej autorki. Generalnie stwierdzić można całkowitą zgodność proporcji najliczniejszych formacji, zarówno sufiksalnych, jak i

---

⁷ K. Waszakowa, op. cit.

paradygmatycznych oraz ponad trzydziestu typów o niewielkiej frekwencji (z sufiksami -aczka, -ada, -ak, -alność, -ancja, -anka, -aństwo, -aszka, -ata, -atyka, -aż (m.), -aż (ż.), -ączka, -ba, -cja, -encja, -erstwo, -el, -eż, -ęga -iny//-yny, -ina, -(i)twa, -la, -nia, -ność, -oba, -sja, -unek, -ycja, -zja). W pozostałych grupach, poza omówionymi już derywatami z przyrostkiem -ka, istotniejsze różnice zauważyć można m. in. w następujących grupach: 1) z sufiksem -ek- mniejsza ilość form tego rodzaju w badanym materiale wynika z ich częstego występowania tylko w połączeniach wyrazowych, np. *przepadek, przestanek, ustanek*, oraz możliwej motywacji niektórych form przez przymiotniki lub imiesłowy przymiotnikowe (*smutek, obowiązek*), 2) z sufiksem pluralnym -ki- *Słownik współczesnego języka polskiego* nie notuje kilku z wymienionych przez J. Puzyninę przykładów (*dopadki, pieszczotki, rozkopki*), a inne występują wyłącznie w formie wyrażenia przyimkowego (*posylki, wyprzódki*), 3) z sufiksem -stwo – mniejsza ilość przykładów tego rodzaju w materiale współczesnym wynika z faktu, iż spora ich liczba to wyrazy złożone, a inne, takie jak *klamstwo, pochlebstwo, przekleństwo* definiowane są przedmiotowo, 4) z sufiksem -ing. Jest to trzeci w całym badanym materiale przykład zwiększenia ilości formacji w ciągu ostatnich lat. J. Puzynina wymienia tylko dwa takie przykłady w polszczyźnie ogólnej: *trening* i *drybling*, nowy słownik notuje także *konsulting, monitoring* i *sponsoring*, 5) derywaty paradygmatyczne w liczbie mnogiej – w tej grupie obserwować można sporo zmian w stosunku do stanu sprzed lat trzydziestu. Kilku form zaliczonych tu wcześniej słownik nie notuje wcale, lub nie podaje dla nich znaczenia czynnościowego (*czaty, krygi, łowy, rozkopy, rządy, układy*), inne dopuszcza do użycia w liczbie pojedynczej (*kaprys, szykana*). Pojawiają się w tej grupie także formy nowe (*odchyły, podchody*) lub nie odnotowane wcześniej jako czynnościowe (*harce, wymioty, tortury*). Brak derywatów zaliczanych przez J. Puzyninę do typu z przyrostkiem -ot wynika z potraktowania ich jako derywatów paradygmatycznych.

Wśród rzeczownikowych nazw czynności, podobnie jak w wielu innych kategoriach słowotwórczych, widoczny jest proces poszerzania przyrostków w wyniku procesu perintegracji i absorpcji morfologicznej a także na skutek nieregularnych oboczności, zwłaszcza w formacjach genetycznie obcych (*instruować – instrukcja, rekonstruować – rekonstrukcja: koegzystować – koegzystencja, konferować – konferencja; oponować – opozycja, konsumować – konsumpcja, sugerować – sugestia* i in.).

Modyfikacje znaczeniowe pojawiające się w pierwotnych nazwach czynności są bardzo zróżnicowane i nieregularne. Derywaty motywowane czasownikami wieloznacznymi nawiązują bądź do wszystkich znaczeń bazy (*atestować – atestacja, amortyzować – amortyzacja, degradować – degradacja, eksperymentować – eksperyment, emitować – emisja, główkować – główkowanie*), bądź tylko do niektórych (*dyskwalifikować – dyskwalifikacja, korespondować –*

korespondencja, mineralizować – mineralizacja, operować – operacja). Wreszcie występują tam znaczenia nowe, o charakterze modyfikacji lub mutacji (*aresztować – areszt, czytać – czytanie, dekorować – dekoracja, drukować – druk, ilustrować – ilustracja, irygować – irygacja, konkurować – konkurencja, łomotać – łomot*). Ilość przekształceń semantycznych w badanych derywatach jest dość znaczna. Dla ok. 15 % przykładów słownik podaje więcej niż dwa znaczenia, dla 6 % ponad trzy. Najbardziej podatne na tego typu modyfikacje okazały się rzeczowniki z sufiksem -acja. 39 spośród nich posiada więcej niż trzy znaczenia, np. *asekuracja, degradacja, ilustracja, komunikacja, mobilizacja, operacja, regeneracja, regulacja, rewaloryzacja* i in. 854 razy przed definicją pojawia się informacja o paradygmacie ograniczonym tylko do liczby pojedynczej. Tę właściwość w sposób najbardziej uzasadniony zachowują formy wyraźnie nawiązujące do znaczenia czynnościowego, ale w poszczególnych przypadkach wiele zależy od cech semantycznych konkretnych leksemów oraz od ich odniesień do desygnatów.

Podsumowując dotychczasowe rozważania wskazać można na kilka płynących z nich wniosków:

1. W motywowanych przez czasowniki rzeczownikowych nazwach czynności obserwuje się stabilizację najbardziej charakterystycznych i typowych wykładników formalnych.
2. Zwiększają swoją liczebność typy: sufiksalny z przyrostkiem -acja, (w odpowiedniej proporcji także z przyrostkiem -ing) oraz paradygmatyczny z odmianą rodzaju męskiego. Ten ostatni wykazuje stałą produktywność, najwyższą w badanej kategorii.
3. Niektóre typy strukturalne nazw czynności, tworzone za pomocą formantów izolowanych, a zatem nie znajdujące umocowania w wyrazistym typie słowotwórczym, w polszczyźnie ogólnej tracą znaczenie czynnościowe.
4. Obserwuje się wyraźną specjalizację wartości stylistycznej określonych wykładników formalnych charakterystycznych dla analizowanych leksemów. Znaczenia potoczne wnoszą głównie formanty rodzime – suf. -ka oraz zmiany paradygmatu; formanty pochodzenia obcego tworzą formacje nienacechowane lub o zabarwieniu erudycyjnym.

ANEKS

Wykaz formantów tworzących nazwy czynności				
Ponad 100 form.	Od 20 do 100 form.	Od 5 do 20 form.	Poniżej 5 form.	1 forma.
-acja (386) -anie (246) -cie (119) -enie (449) -par. męski (472) -par. żeński (-a) (157)	-ka (49) -cja (26) -stwo (21)	-ada (5) -anka (5) -ata (5) -aż (m.) (11) -ba (7) -ek (13) -encja (5) -ing (5) -sja (9) -unek (20) -ycja (5) -yny (6) -zja (6) -paradygm. Plur. (14) -paradygm. Żeński spółgłoskowy (12)	-aczka (4) -aństwo (2) -atyka (2) -awka (2) -aż (ż) (4) -ctwo (3) -ekcja (2) -erstwo (2) -eż (3) -ęga (2) -ina (3) -(i)twa (3) -kcja (2) -ki (pl.) (3) -nia (2) -nictwo (2) -ność (3) -ota (2) -zycja (2) -paradygm. nijaki (2)	-ak -alność -ament -ancja -anda -aniec -aństwo -aszka, -awki (pl.) -ączka -ch -el (ż) -ennictwo -eństwo -la -no -oba -ość -oty (pl.) -pcja -stia -tka -ura

Bibliografia:

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1999.

Grzegorzczkova, R. – Puzynina, J.: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime, Warszawa 1979.

Puzynina, J.: Nazwy czynności w współczesnym języku polskim (słowotwórstwo, semantyka, składnia), Warszawa 1969.

Sambor, J.: O słownictwie statystycznie rzadkim, Warszawa 1975.

Słownik współczesnego języka polskiego pod red. B. Dunaja, Warszawa 1996.

Waszakowa, K.: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi. Warszawa 1996.

„MÚSI, BÁSEŇNÉ PANNI“. SPÄTNÝ POHLAD NA ADJEKTÍVNU SLOVOTVORBU

Mira NÁBĚLKOVÁ (Bratislava)

báseň, básňa vymyslený, najmä nepravdivý príbeh, bájka
od prawdy ussi odwrácej, k básněm, k pletkám obrácej Tr 1728
básenný, básňový: podobný básňovým morským pannám BN 1790
músi, báseňné panni BE 1794

Historický slovník slovenského jazyka

1. Historická lexikografia a tvorenie prídavných mien (Venovanie)

Pri životnom jubileu Juraja Furdíka sa mi ako téma, ktorou by som ho chcela (a vzhľadom na spojitosť s niektorými líniami jeho viacsmerných osobných odborných záujmov vari aj mohla) osloviť, ukázala slovtvorba prídavných mien „v spätnom pohľade“, rozšírenie problematiky tvorenia adjektív smerom, ktorý napriek bohatému zhromaždenému materiálu a jeho lingvistickej reflexii z rozličných hľadísk v slovenčine zatiaľ podrobnejšie spracovaný nemáme. Priezor, ktorý som sa v danej veci rozhodla využiť, predstavuje *Historický slovník slovenského jazyka* (HSSJ) v doteraz vydaných zväzkoch, teda lexikografické spracovanie slovnej zásoby predkodifikačného obdobia. Z tohto prístupu, z „čítania HSSJ adjektívnymi očami“, vyplynul aj názov príspevku *Músi, báseňné panni* – „pôvodom“ jeden z exemplifikačných dokladov k prihniedzovanej adjektívnej časti hesla *báseň*. Možno dokáže evokovať či navodzovať aj svojskú poetickosť práce s historickým jazykovým materiálom, čo sa, pravda, netýka len daného predkodifikačného obdobia, ale aj menej vzdialených vývinových štádií. Výrazne som si to ako jeden z bočných efektov uvedomila práve pri čítaní práce J. Furdíka *Zo slovtvorného vývoja slovenčiny* (1971), kde sa pole slovtvorby v obdobiach prudko sa rozvíjajúcich pomenúvacích potrieb ukazuje ako oblasť jazykovým systémom ponúkanej a umožňovanej špecifickej výrazovej slobody s derivačnými výsledkami, ktoré – v prípade, že neprešli sitom uzualizácie a ostali síce platným, no historicky neaprobovaným derivačným pokusom – v našich očiach predstavujú nezvyčajné, potenciálne poetické prostriedky, pri ktorých nášmu vnímaniu ostáva nezastretý typ a spôsob ich utvorenosti. Podobne ako pri iných dnes archaických derivátoch, ktoré boli vo svojom čase síce jazykovým spoločenstvom prijímanými pomenúvacími prostriedkami, no časom ustúpili z používania v konkurenčnom zápase s (z ďakeho hľadiska) priebojnejším konkurentom. Z monografie tak vystupujú napr. mnohé substantívne podoby ako *útul* – *útuľka* – *útuľok*, *úpad* – *úpadok*, *spevot* – *spev*, *dychot* – *dych*, *vozb* – *vozenie*, *poučba* – *poučka* či *výkaz* – *výkaz* (a cel-

kom osobne priznávam, že napr. z dvojice *príbudnutie* – *príbudok* som sa podobu *príbudok* pokúšala prepašovať do svojho textu o „príbudku adjektív“ skôr, ako som si teraz uvedomila, že v pokuse o realizáciu danej potencie som bola o dlhé roky predbehnutá).

Báseňné panni sú pre adjektívnu oblasť príkladom takéhoto historického slovotvorného „pokusu“, využitia adjektívnych slovotvorných možností, pričom pri slove *báseň* zachytáva *HSSJ* z rovnakého časového obdobia dva konkurenčné adjektívne deriváty, *básenný* a *básňový*; textový doklad ukazuje oproti štandardizovanej podobe *básenný* ešte odchýlku: *-ň-* v zachovanej nezmenenej podobe derivačného základu (kým povedzme pri derivátoch od substantív *kameň*, *koreň*, *plameň* doklady s *-ň-* zachytené nie sú). V porovnaní s dnešnou slovnou zásobou predstavenou v súčasnom slovníkovom spracovaní sa ukazuje, že obidva zachytené adjektívne deriváty patria k tým, ktoré sa v ďalšej jazykovej praxi veľmi neuchytili – ani jeden z adjektívnych derivátov súčasné slovníky (*Slovník slovenského jazyka*, *Krátky slovník slovenského jazyka*, *Synonymický slovník slovenčiny*) nezachytávajú (a hoci nemožno vylúčiť ich okazionálne textové použitie, ani lexikálna kartotéka JÚLŠ SAV ani elektronický korpus žiaden ich záznam neobsahujú). Z vývinového hľadiska je však zaujímavý nielen tento fakt, ale aj ďalšie slovotvorné aj lexikálnosémantické súvislosti, konkrétne už význam daných adjektív v opore o dobový význam substantíva *báseň* („vymyslený, najmä nepravdivý príbeh“). Z daného slovotvorného hniezda *HSSJ* zachytáva ešte adjektívum *básnivý* vo význame „vymyslený, umelý“, korešpondujúcom s uvádzaným významom slova *báseň*, podobne ako kompozitum *básňohra* s významom „hra s vymysleným príbehom“. *SSJ* okrem substantíva *báseň* s dvoma významami (1. slovesný umelecký výtvor písaný obyčajne vo viazanej reči, vo veršoch, 2. hovor. vymyslená, nezmyselná vec) uvádza adjektívum *básnivý* (ako zriedkavé, už s významom „básnický tvorivý“), príslušné abstraktum *básnivost'* a sloveso *básniť*, ku ktorému sa dané adjektívum vlastne derivačne vzťahuje. Pribudli ešte lexikograficky spracované deriváty *básnik*, *básnický*, *básnický*, *básnickosť*, *básnictvo*, *básničkár*. *KSSJ* pri substantíve *báseň* druhý význam (v našom prehľade zaujímavý tým, že korešponduje s významom tohto podstatného mena, ako ho dokladá *HSSJ*) už nezaznačuje, nezachytáva ani (v textoch však doložené) adjektívum *básnivý*. Adjektívnym reprezentantom daného slovotvorného hniezda v našom čase sa tak stáva adjektívum *básnický*, čo napokon dosť dobre vieme. To, o čo tu ide, je skutočnosť, že *HSSJ* predkladá doklady takých realizácií slovotvorných potencií, resp. ich modifikácií, ktoré súčasná jazyková prax nepotvrďuje, a naopak, nezachytáva ešte tie prídavné mená, ktoré sa v danom slovotvornom hniezde objavili v ďalšom jazykovom vývine. *Báseňné panni* tak môžu ostať vstupným príkladom jedného z javov, ktoré v súvislosti s adjektívnou slovotvorbou *HSSJ* frekventovane predstavuje a dokladá.

Ak je pri adjektívnej slovtvorbe v súčasnom synchrónnom pláne zaujímavé uplatňovanie, využívanie jednotlivých slovtvorných typov a ich konkurenčné napätia, ich synchrónna dynamika, v naznačenom spätnom pohľade sa ukazujú zaujímavé sledovať, ako sa adjektívne slovtvorné kategórie uplatňovali a kryštalizovali v historickom vývine. Rekonštrukcia obrazu toho, čo vznikalo, bolo, ako si konkurovalo, poznanie toho, čo ustúpilo a zaniklo (čo sme po ceste postrácali), čo ostalo – a ako, v akých súvislostiach a vzťahoch sa vyvinulo a ustálilo. Obraz (obrazy) systému aj obraz jednotlivých lexikálnych jednotiek v ich vzťahoch. Z nášho východiskového bodu je prirodzené uplatňovať aj ten „spätý pohľad“, v ktorom ako porovnávacie pozadie slovtvorných vzťahov a jednotiek slúži súčasný stav slovtvorných vzťahov a realizácií. V spomínanej monografii o slovtvornom vývine J. Furdík hovorí o potrebe sledovať nie tak jednotlivosti, ako vývinové línie a tendencie, o štvrtstoročie neskôr však nemenej dôrazne upozorňuje na zákonitosť jednotlivého v lexike (1995). Takmer o každom z adjektív v *HSSJ* by sa dal napísať malý (alebo aj rozsiahlejší) príbeh, zachytávajúci (aj na báze dnešného videnia) jeho individuálne paradigmatické, systémové vzťahy aj prípadné „nesystémové“ charakteristiky.

Jednou z potrebných výskumných ciest pri historickej slovtvorbe sú synchrónne pohľady, navzájom porovnateľné synchrónne rezy rozličných po sebe nasledujúcich časových období, keďže vlastná cesta historického vývinu vedie cez synchrónnu dynamiku konkrétnych javov (tak napr. Rusínová – Šlosar, 1967). Obraz, ktorý o adjektívach predkodifikačného obdobia podáva *HSSJ*, nie je primárne zameraný na zachytenie vývinových, časových postupností, tie len presvitajú z časových údajov v exemplifikácii. Možno však z neho získať mnohé informácie o jednotlivostiach aj systémových súvislostiach (na užitočnosť vtedy ešte len pripravovaného *HSSJ* pre poznanie adjektívnej slovtvorby aj na niektoré jej špecifiká ukazujúce sa v už spracovanom materiáli upozornila v článku z r. 1984 E. Krasnovská). Je zrejmé, že z práce s historickým slovníkom ako sekundárnym zdrojom plynú pre poznanie života adjektíva isté obmedzenia, keďže z textového života adjektíva slovník podáva len zovšeobecnený fragment. Navyše pri mnohých prídavných menách podobne ako pri iných slovách v slovníku je uvedená jediná exemplifikácia z *Kamaldulského slovníka* (1763; KS) alebo iného dobového lexikografického zdroja, kde sa adjektívum uvádza ako ekvivalent k latinskému či inojazykovému výrazu, pričom v časti prípadov možno predpokladať autorské dotvorenie prídavného mena, ktoré možno iným vlastným textovým životom ani nežilo (pravda, aj autorské dotvorenia sú reálnym jazykovým faktom, čo aj inej platnosti ako slová, doložené z rozličných textov rozličných časových období). Na druhej strane však slovníkové spracovanie prináša z hľadiska existencie rozličných derivátov, konkurenčných prostriedkov, obsadenia adjektívnych pozícií v konkrétnych slovtvorných hniezdach komplexnejší obraz, než aký môže človek získať pri sledovaní života prídavných mien v obme-

dzenom súbore textov. Tento príspevok je primerané vidieť ako text, ktorý nesumarizuje výsledky, ale predchádza podrobnejšej analýze adjektívneho materiálu v *HSSJ* v naznačených smeroch – prináša tak niekoľko „obrázkov“ načrtnutých na základe predbežných sond do slovníkových hesiel.

2. Slovtvorné hniezda, slovtvorné prostriedky (vývinový aspekt)

V slovníkovom spracovaní výrazne vystupuje spomínaná konkurenčnosť adjektívnych podôb, pravda, treba rozlišovať, či ide o doložený časovo paralelný výskyt alebo záznamy z rozličných období. Výber príkladov v exemplifikácii uvedením časových koordinát zdrojov niekedy konkurenčnosť v istom časovom období priamo naznačuje (nájdu sa aj prípady, kde variantnosť či synonymnosť zachytáva priamo citovaný, spravidla slovníkový zdroj, napr. *modice iuvans*: *nápomocný*, *nápomožný* PD 18. st.), reálna konkurenčnosť sa, pravda, nezachytáva nijako systematicky a cieľavedome – vzhľadom na obmedzenie možného počtu dokladov vyplývajúce z typu slovníka by to ani nebolo možné. Konkurenčnosť, resp. variantnosť (s abstrahovaním od uvedenej dištinkcie, teda vlastne istú postulovanú „predkodifikačnú konkurenčnosť“) možno demonštrovať na adjektívnych dvojiciach či viacčlenných skupinách rozličného typu, napr. pri mnohých adjektívach na **-ňý/-ový**: *miestny/miestový*, *mydlový/mydelný*, *jarmokový/jarmočný*, *chlievny/chlievový*, *ľadový/ľadný*, *listný/listovný/listový*, *kadidlový/kadidelný*, *kútny/kútový*, *kopytný/kopytový*, *kašný/kašový*, *knihový/knižný*, *nohový/nožný*, *peklový/pekelný*, *plamenný/plameňový*, *pohárny/pohárový*, *plachetný/plachtový*, *piatkový/piatočný*, *pondelkový/pondeločný*, *pílový/pílny*; **-ový/-ovný**: *dažďový/dažďovný*, *čiarkový/čiarkovný*, *črenový/črenovný/črenný*, *domový/domovný*; **-ňý/-ský**: *chotárny/chotársky*, *kvartielny/kvartielsky*, *maštalný/maštal'ský*, *materiálny/materiálsky*, *pekárny/pekársky*, *planétny/planetský*, *podzemný/podzemský*, *originálny/originálsky*; **-ový/-ský**: *bránový/bránsky*, *kalamárový/kalamársky*, aj pri rozličných iných adjektívnych podobách ako *múčny/múčený*, *pohánkový/pohánčený*, *olovený/olovný/olovový*, *dedovný/dedovský*, *dnešný/dnešajší/dnejší*, *človečí/človecký*, *balzamný/balzamický*, *kardinálsky/kardinalický*, *aziánsky/aziatický/aziatský*, *penavý/penastý*, *opilný/opilský*, *černookatý/černooký*, *pohoršivý/pohoršlivý*, *dobrotivý/dobrotlivý*, *psi/peský* a pod. To sú adjektíva, ktoré *HSSJ* podáva ako deriváty s rozličnou mierou funkčného prekryvania (od ich zachytenia ako variantov po isté významové či spájateľnostné diferencie) spracované v rámci jedného hesla. K niektorým sa pripájajú ešte ďalšie rovnakokoreňové odvodeniny s rozličnou mierou významovej blízkosti spracované samostatne, napr. k substantívu *dom* sa okrem prihniedzovanej adjektívnej dvojice *domový/domovný* viažu deriváty *domný*, *domovský*, *domáci*, *domajší*, *domajšný*. Mnohé rovnakokoreňové deriváty naznačujú v porovnaní so súčasným stavom (viac či menej stabilnú) rozdielnu štruktúraciu ich paradigmatických vzťahov. Nejde pravda len o vzťahy konkurenčných adjektívnych derivátov,

v slovníkovom spracovaní sa ukazuje napr. aj dobová neobsadenosť (či v relativizovanejšej formulácii „nedoloženosť“) adjektívnych derivátov v slovtvornom hniezde, ktoré sa neskôr z komunikačných potrieb dotvorili, či naopak povedzme existencia derivátov, ktoré sa v istom komunikačnom časopriestore vynorili, no v ďalšom už ustúpili z použitia a v súčasných slovníkoch sa nezachytávajú (napr. už spomínané *básňový/básenný, kvartiel'ny/kvartiel'sky, komárový, orlový, jamský, opratný, oráčny, obhajný* alebo aj celé paradigmy adjektív ako *dedovný, dedovský, dedinský, dedovizný, babinský, babizenský*, odrážajúcich živú realitu dedičských a vlastníckych vzťahov: *manželu memu wsseczku mu pozostalost a statek mug dedinsky i babinsky (porúčam)* BRATISLAVA 1662; *stalo se pritel'ske porownany w přičine statku dedowizneho a babizenskeho* ŽILINA 1695). V mnohých prípadoch v ďalšom vývine prišlo k výmene formantu, povedzme oproti prídavným menám ako *pätovný, maselný, katastrofský, katechizmuský, kalendársky, osadský, kopaničný* a pod. má dnes slovenčina – možno sa oprieť o lexikografické spracovanie – iné adjektívne podoby (*pätový, maslový, katastrofálny/katastrofický, kalendárny/kalendárový, osadný, kopanický*). Aj na báze jestvujúcich rozdielov potom špecifickú zaujímavosť nadobúdajú tie prípady, kde HSSJ naopak so súčasným jazykom dokumentuje zhodu.

Na rozličných konkurenčných dvojiciach možno v porovnaní predkodifikačného obdobia a ďalších vývinových štádií demonštrovať rozličné vývinové línie. Jednou z nich je napr. ústup v minulosti frekventovanejšieho, dnes neproduktívneho formantu **-ovný** – okrem už spomínaných podôb ako *črenovný, dažďovný, domovný, čiarkovný, listovný*, HSSJ zachytáva aj prídavné mená *čiarovný, dánkowný, brečkovný, erbovny, holdovny, pogruntovny, obedovny, octovny* a i., ale dokumentuje aj historickú spájatelnosť daného formantu s niektorými pomenovaniami osôb: *dedovný, podedovny, majstrovny, macochovny*. Tieto prídavné mená súčasnosť nepozná. Formant **-ovný** sa ako špecifický slovtvorný prostriedok v súčasnej slovenčine ani explicitne nespomína, niektoré deriváty uvádza J. Horecký (1971) nevyčlenené medzi adjektívami na **-ný** ako prostriedky staršieho jazyka, resp. nárečí: *kunštovny, rukovny, domovny* (pre češtinu napr. *Mluvnice češtiny*, I., 1986, vyčleňuje formant **-ovní** ako jeden, tiež však nie veľmi produktívny, variant formantu **-ní**, medzi príkladmi možno nájsť napr. *mincovní, cechovní, bankovní, domovní, listovní*). V súčasnej slovnej zásobe slovenčiny majú niektoré deriváty tohto typu stabilné miesto (*bojovný, duchovný, žartovný*), vcelku však z nej ustúpili, niektoré dávnejšie, iné neskôr, napr. adjektívum *listovný* (ako zastarané) zachytáva ešte *Synonymický slovník slovenčiny* (1995).

V priebehu času sa kryštalizovali vzťahy v rámci mnohých skupín na **-ný/-ový**. Celkom stručne (bez podrobnejšieho rozboru povedzme sémantických vzťahov) možno z hľadiska porovnania využitia formantov pri derivátoch za-

chytených v *HSSJ* a v súčasných výkladových slovníkoch spomenúť výmenu formantu (*HSSJ* *podkovný* – *SSJ* *podkovový*; *HSSJ* *piadny* – *SSJ* *piad'ový*), ústup niektorej z dávnejších konkurenčných podôb (*HSSJ* *jarmokový/jarmočný* – *SSJ* *jarmočný*; *HSSJ* *peklový/pekelný* – *SSJ* *pekelný*; *HSSJ* *knihový/knižný* – *SSJ* *knižný*; *HSSJ* *kopytný/kopytový* – *SSJ* *kopytný*; *HSSJ* *chlievny/chlievový* – *SSJ* *chlievny*; *HSSJ* *pohárny/pohárový* – *SSJ* *pohárový*; *HSSJ* *mydlový/mydelný* – *SSJ* *mydlový*; *HSSJ* *pondelkový/pondeločný* – *SSJ* *pondelkový*, pribudlo *pondelňajší*), či naopak pribudnutie ďalšieho rovnakokoreňového derivátu (*HSSJ* *oltárny* – *SSJ* *oltárny/oltárový*). Porovnanie, ukazujúce prevládnutie v niektorom prípade jedného, v inom druhého formantu, prípadne iné riešenie v rámci (potenciálne variantných) dvojíc, demonštruje značnú mieru izofunkčnosti daných formantov, ktorá predstavuje aj v súčasnom jazyku pri konkrétnych rovnakokoreňových derivátoch priestor na rozličné možné cesty vyhaňovania vzájomných vzťahov (porov. napr. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 169 – 179; Nábělková, 1996).

Špecificky prebiehala kryštalizácia spájateľnosti formantu *-ský*, ktorá sa vzhľadom na dávnejší, resp. východiskový stav s jeho vysokou frekvenciou a širokou spájateľnosťou so substantívnymi základmi rozličného typu javí ako ústup a vyhaňovanie spájateľnosti, či už s následnou výmenou formantu (*HSSJ* *jamský* – *SSJ* *jamový*; viaceré už vyššie spomínané prípady, napr. *kalendársky* – *kalendárny/kalendárový* a i.), či s ústupom podoby na *-ský* ako jednej z viacerých konkurenčných podôb (ustúpilo *chotársky* z dvojice *chotársky/chotárny*, *maštal'ský* z *maštal'ny/maštal'ský*, *materiálsky* z *materiál'ny/materiál'sky*, *originálsky* z *originál'ny/originál'sky*, *bránsky* z *bránový/bránsky* a pod.). V iných prípadoch naopak adjektívum na *-ský* v konkurencii zvíťazilo – *kuchynný/kuchynský*, *pekárny/pekársky*. Pri mnohých adjektívach, resp. ich derivačných základoch ďalší vývin priniesol celkovú reštruktúráciu vzťahov, napr. k substantívu *planéta* zachytáva *HSSJ* prídavné mená *planétny/planetský* – kým *SSJ* *planétový/planetárny*, adjektíva *kapitál'ny* aj *kapitálsky* sa podľa spracovania a dokladov v *HSSJ* ako vzťahové deriváty obe viazali k substantívu *kapitál*. K substantívu *banka* vo význame „peňažný ústav“ sa viazalo adjektívum *bankálsky* (uplatnené povedzme v spojení *bankálska cedula* – bankovka), kým *bankový* „patrilo“ substantívu *banka* vo význame „nádoba“, k substantívu *konvencia* sa objavil celý vejár vzťahových derivátov *konvencionál'ny*, *konvencionálsky*, *konvenciový*, *konventský*, nie však naše dnešné bežné kvalifikačné *konvenčný*. Už viaceré spomínané adjektíva predstavujú deriváty k cudzím resp. prevzatým slovám, v slovníku možno nájsť mnohé ďalšie, kde sa nasledujúci vývin od podôb zachytených v *HSSJ* odklonil, pričom na tomto mieste možno zdôrazniť, že nie všetky jednotlivé deriváty, ktoré sa vo vývine objavili a sú zachytené v historickom slovníku, možno vzhľadom na uskutočnené derivačné zmeny považovať za skutočné prejavy systémových pravidelne realizovaných

potencií (napr. *magistrát: magistratuálny, magistratuálsky, magistratuášsky – skrze prokuratora magistratuasskeho pokutu bil by zaslužil* D. KUBÍN, 1733). Zreteľne sa ukazuje aj to, že problematika vzťahu adjektívnych derivátov s domácim a internacionálnym formantom, aktuálna v súčasnom jazyku (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol, 1989), ťahá sa dejinným vývinom, pričom konkrétne vzťahy v slovotvorných hniezdach sú v rozličných obdobiach často premenlivé.

Pri adjektívach, ktoré sú v *HSSJ* zachytené a v súčasnosti neexistujú, môže ísť o rozličné prípady – na jednom z krajných bodov škály stojí ten, kde šlo o využitie jedného z viacerých, variantných derivačných prostriedkov, resp. o dávne naplnenie neskôr zaniknutej derivačnej potreby aj dnes využívaným derivačným postupom, na opačnom konci stojí prípad, keď *HSSJ* dokladá existenciu derivátov utvorených s využitím slovotvorného prostriedku či postupu, ktorý sa dnes v danej funkcii neuplatňuje.

Ak sa zameriame na niektoré prefixálno-sufixálne adjektíva, do prvej skupiny patria napr. aj dnes rovnako derivované adjektívne podoby typu *podkožný* – „nachádzajúci sa pod kožou“. *HSSJ* zachytáva adjektíva ako *podbečkový* – „nachádzajúci sa pod bečkou“, *podnáramníkový*, *podmúrový/podmúrny*, *podvozný*, *podhrdelný*, *podjazyčný*, *podušný*, *podkabátny*, *podnožný*, *podprahový*, *podvodný* atď. V *KSSJ* sa z uvedených slov zachytáva adjektíva *podkožný*, *podvodný* a niekoľko iných derivátov tohto typu (*podhorský*, *podmorský*, *podokenný*, *podúrovňový*, *podžalúdkový*). *SSJ* obsahuje viac aj „predkodifikačne“ doložených derivátov, či už v zhodnej podobe, či s vymenenou príponou alebo v konkurenčnej dvojici (*podnožný*, *podjazykový*, *podhrdelný* aj *podhrdlový*, *podvodný* aj *podvodový*) a celkovo výraznejšie demonštruje produktivnosť tohto typu tvorenia. Osobitne možno upozorniť na množstvo anatomických výrazov či termínov (tak už aj v starších obdobiach) – *podbráničný*, *podbrušný*, *podčelový*, *podčelustný*, *podkolenný* aj *podkolenový*, *podlopatkový* a pod. Pri niektorých prídavných menách daného typu, ktoré jestvovali v predkodifikačnom období a jestvujú aj v súčasnosti, možno upozorniť na špecifickú (a v súvislosti s vývinom poznania odlišnú) typickú spájateľnosť: ak je dnes pre nás napr. pri adjektíve *podkožný* typické spojenie *podkožný tuk*, *HSSJ* pri ňom uvádza z rozličných zdrojov spojenia ako *podkožna voda*, *podkožna vlhkosť* (*tamta nemoc podkožnu vodu usmrcuje*, KoB 1666).

Druhý pól – deriváciu so sémantickým efektom, ktorý súčasná slovenčina neponúka, tu predstavuje sémantická skupina adjektív typu *podchyzný* – „patriaci ku chyži, k domu“, *podselný* – „patriaci k selu, k sedliackej usadlosti“, *podkaštieľny/podkaštieľsky*, *podzámkový/podzámocký/podzámkovský*, *podkostolný*, *podkomorný* – „patriaci ku kráľovskej komore“ (*my pocelne zemy a luky žadne nemame* VALASKÁ 1771; *podzameczky magyer* TRENČÍN 1647; *z winohradůw podkostelnjch dawa se desatek ffararowy* HALUZICE 1617).

Prídavné meno *podzámkový* zachytáva aj SSJ, ale s významom prvej spomínanej skupiny, teda „nachádzajúci sa pod zámkom“, nie „patriaci k zámku“. Popri predpone *pod-* sa na tvorenie adjektív tejto sémantickej skupiny využívala aj predpona *po-*: *podvorový*, *podomný*, *pogruntový/pogruntovný*, *pohošťáčný* – „patriaci k želiarskej, hoštáckej usadlosti“ (*Kobelowy pryelohy gsau pogruntowne a prysluchagu k gruntu* Diurowyech P. LEHOTA 1625; *Mikuss Prístupny na kopanicy pohostačnej swogeg zbožge žal* BELUŠA 1746). *HSSJ* poskytuje rozličné ďalšie príklady adjektívnych derivátov umiestniteľných v naznačenej škále.

3. Niekoľko otázok a digresii

Ako zaujímavé sa však ukazujú aj otázky súvisiace so zásadami a technikou spracovania adjektív v *HSSJ*. Niektoré veci nie sú explicitne spracované a odpovede na niektoré otázky zo spracovania ani bezprostredne nevyplývajú. Mám na mysli hlavne otázku týkajúcu sa šírky fungovania adjektívneho formantu *-ový* aj otázku fungovania formantu *-ní* oproti *-ný* (napr. *letní* oproti *letný*), ktorý v súčasnej spisovnej slovenčine nemá uplatnenie a ani v *HSSJ* sa vzhľadom na štandardizovanú podobu adjektíva ako prostriedok slovenskej adjektívnej slovotvorby v predkodifikačnom období vlastne nevykresľuje, nezachytáva.

3.1. *-ov* a *-ový*

Pri otázke formantu *-ový* možno začať trochu odvedľa poukazom na to, že *HSSJ* na rozdiel od súčasných slovenských výkladových slovníkov (a povedzme napr. aj od *Staročeského slovníka*, porov. Fiedlerová, 1981) v doložených prípadoch zachytáva individuálne privlastňovacie prídavné mená na *-ov* (aj *-in*): *dedov* (*dedova sestra*), *dekanov*, *debnárov*, *grófov*, *čertov*, *kancelárov* (*pana cancellariusowym wozarom* TRENČÍN 1652) a pod. V niektorých prípadoch sa však pritom ukazuje, že by bolo možné uvažovať aj o tom, či nejde o adjektívum na *-ový*. Taká možnosť v princípe je, keďže v starších obdobiach spájateľnostný okruh formantu *-ový* (v slovanských jazykoch širšie) zahŕňal aj pomenovania osôb (na daný fakt upozorňuje pre češtinu D. Šlosar in: Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 297, pre slovenčinu v spomínanom príspevku E. Krasnovská, 1984; na deriváty typu *trubirohový*, *vyhľadávačový* u Fándlyho odkazuje J. Horecký, 1971, s. 188; a napr. poľský *Słownik języka polskiego*, 1960, daný typ derivátov pri niektorých substantívach uvádza, síce ako zriedkavé, ale predsa, aj v súčasnej slovnej zásobe poľštiny: *dziadkowy*, *dziadowy*, *doktorowy*). V materiáli *HSSJ* sú (prevažne z *KS*) doložené adjektíva ako *dcérový* (*nepos ex filia*: *dcérowy chlapec* – vnuk *KS* 1763), *dojkový* (*nutritia*: *dogkowy* plat *KS* 1763), *macochový* (*invidia temporum*: *čas macochowé* – nepriaznivé pomery *KS* 1763), *matkový* (*matkowych hrebjčkuw* – klinčekov, korenia *RT* 17. st.).

Keďže tu ide o defeminína, pri ktorých nijak nemožno uvažovať o nejasnosti hraníc s formatom *-in*, ale aj vzhľadom na ostatné charakteristiky dokladových spojení, je pri nich využitie formantu *-ový* zrejme. Ale pri demaskulinách, napr. pri proklamovanom adjektíve *čertov* možno napr. pri dokladoch ako *čertové mléko*, *čertové rebro* aj s ohľadom na ich terminologizujúci charakter uvažovať o prípadnom využití formantu *-ový*.

Nezreteľnosť rozhraničenia podôb na *-ov* a *-ový* (vývinovo toho istého pôvodu) v predkodifikačnom období posilňuje fakt, že územie Slovenska je nárečovo pokiaľ ide o ich tvarotvornú delimitovanosť diferencované – na veľkej časti územia ich ohýbanie splýva (porov. Krajčovič, 1988), čo prirodzene môže mať svoj odraz aj v jednotlivých historických písaných textových pamiatkach, preto je dôležité v konkrétnych prípadoch prihliadať na územný pôvod, resp. príslušnosť k jazykovému útvaru pôvodom z istého územného celku (povedzme kultúrna západoslovenčina). Napr. aj spojenia *pjskačowá dewka nebo žena*, *mjstrowá žena*, *kagklerowá žena*, všetky doložené z KS, v HSSJ vystupujú ako exemplifikácia adjektív *pjskačov* (*pjskač* – ten, kto hrá na píšťalke), *majstrov*, *kaukliarov*, hoci tvarovo zodpovedajú nominatívu feminín podôb *pjskačový*, *majstrový*, *kaukliarový*, resp. splývajú s nimi. Možnosť počítať s tým, že KS ale vskutku pri derivácii od pomenovaní osôb zachytáva (aj) formant *-ový*, ukazuje spracovanie uvedeného už hesla *pjskač*, v ktorom je okrem adjektíva na *-ov* prihniedzované aj adjektívum na *-ový* – kým podoba *pjskačowá* vzhľadom na uvedené skutočnosti dovolila interpretáciu prídavného mena aj ako individuálneho privlastňovacieho, adjektívna podoba *pjskačowy* ju už nedovoľuje (*auleticus*: *pjskačowy* KS 1763). Podobne sú v hesle substantíva *oráč* popri prídavnom mene *oráčsky* na báze KS zachytené aj adjektíva *oráci* a *oráčový* (*georgicus*: *orácy*, *oráčowy*).

Na istú problematickosť a neurčitosť daného vzťahu ukazuje napr. aj spracovanie hesla *had*, kde sa uvádzajú deriváty *hadí*, *hadov(ý)* – je to vlastne opačný prípad, keďže pri pomenovaniach zvierat sú v porovnaní so súčasným stavom v sledovanom období podoby na *-ový* oveľa frekventovanejšie a podoby na *-ov* pri nich slovník systematicky nezachytáva. Adjektívne doklady pri tomto hesle, resp. všetky tie, o ktoré sa autor heslovej state opieral pri spracovaní (napr. *hadowá dyra* KS 1763; *od pokusanj hadowého* RT 17. st.), však zrejme viedli k tomuto riešeniu. Podobne sa z celkovej koncepcie do istej miery vymyká spracovanie adjektív pri substantíve *králik*, kde je popri prídavnom mene *králičí* zachytené aj individuálne adjektívum *králikov*, nie však adjektívum *králikový*, hoci doklady ako *kralikowé sadlo* TRENČIANSKE TEPLICE 1745, *djra králikowá* KS 1763 v iných analogických prípadoch slovník zachytáva pri prídavných menách na *-ový*. Je zrejme, že spoľahlivým kontextom na rozlíšenie adjektív na *-ov* a *-ový* bez ďalších zložitejších analýz je spojenie v nominatíve maskulína, ktoré nie je v dokladoch veľmi časté.

Keď už hovoríme o širokom uplatnení formantu *-ový* pri adjektívach od pomenovaní zvierat, možno konkrétnejšie poukázať na niektoré jeho špecifiká. Aj dnes pri niektorých pomenovaniach zvierat existuje popri druhovom prídavnom mene ešte prídavné meno na *-ový*, pričom je niekedy aj výraznejšie komunikačne zaťažené (*norčí – norkový, pstruži – pstruhový, sloní – slonový*). V minulosti, ako dokladá HSSJ, však bolo derivátov na *-ový* viac. Pri niektorých substantívach slovník dokumentuje výlučne adjektíva na *-ový* (*baránkový, byvolový, kaprový, kamzíkový, kancový, komárový, krtový, kvičalový, levový* a i.), pri iných predstavoval tento typ derivátu jeden z konkurenčných, resp. sémanticky aj diferencovaných tvarov (*capí – capový, kaní – kaňový, kobyľčí – kobyľkový, pelikáni – pelikánový, jarabičí – jarabicový, ježí – ježový, kapúni – kapúnový, dobytčí – dobytkový – dobytný, baranný – baranový – baranský, holubový – holubný – holubí – holubací, muší – muchový*). Bežné sú spojenia, v ktorých adjektíva na *-ový* vystupujú vo význame príslušnosti, pôvodu a materiálu, t. j. spojenia pomenúvajúce rozličné časti zvieracích tiel, látky zvieracieho pôvodu a predmety vyrobené z týchto látok a pod., napr. *na lewici sstyr zwjrat bywala twar wolowá a na wrchu sstyr zwjrat bywala twár orlowá* KB 1756; *dobytkowy úd, krew berankowa, sadlo kancowe, bywolowy kabat, s kozloweho remena, rysowu kožu welikau, czapowych čżyżgem par, futro sywe kralikowe* (nezriedka aj v platnosti odborného výraziva; napr. kvalifikátorom *farm.* sú v HSSJ označené spojenia *kaprový kamienok, kamzíková guľka* – organické stvrdliny používané ako droga: *kaprowich kamienkuow* RT 17. st.; *Gemsenkugel: gamzýková guľka* TT 1745). Pravda, tak ako aj dnes sa stretávame s javom, že tú istú sémantickú funkciu môžu plniť adjektíva rozličných slovotvorných typov. V danom smere možno za príkladmi siahnuť mimo slovníka do textov rozličného druhu, kde sa významovo analogické spojenia vyskytujú vedľa seba (Pramene k dejinám slovenčiny, 1992): *rysový – vlčí – ovčí* (od vyrobenia *rysoweg koży, od wlczeg, od welkeg owczeg kože*); *lišťi – králikový* (*lisste futro chrptowne, futro nohowe lysste, futro sywe kralikowe*); *sobolový – kuní* (od *strogneho sobolowego klobuka, od futrowanja kuniho klobuka*); *račí – kaprový* (*stluč na prach račje a kaprowe oči*).

3.2. Špecifické významové konkretizácie (farba a iné)

Pri zvieracích druhových prídavných menách sú zaujímavé aj tie doklady, ktoré dokumentujú nadobúdanie kvalifikačných významov rozličného typu. Možno sa pristaviť napr. pri adjektívach od substantíva *hovädo*, ktorých kvalifikačné významy sú vzhľadom na lexikálny vývin základového slova pre súčasného používateľa nepovedomé, keďže sa rozvíjali v opore o jeho bývalý dominantný význam „zvierá“ (*hovadský* pren. expr. charakteristický pre zvieratá, neľudský: *wsseligake howadske a sodomske hrichi; ukrutnj a howadski tyranowe; hovadný* pren. expr. podobný zvieratám, sprostý, hlúpy, hovädský:

aby gste howadny život newedli). Ani niektoré iné použitia adjektív od pomenovaní zvierat v súčasnom jazyku nemajú analógiu, napr. náznaky vývinu „farbových“ významov pri adjektívach ako *levový*: *fulvus: lwowe farby* GrP 1771 sfarbený do zlatožltá; *pelikánový*: 2. (o farbe) biely: *jeden kus hatlasi barwy pelikanowej* ZVOLEN 1679.

Sémantické konkretizácie desubstantívnych adjektív vo význame farby sú v *HSSJ* vôbec doložené aj širšie, t. j. pri adjektívach odvodených od substantív rozličných typov. Pritom však exemplifikačné kontexty v prevažnej väčšine prípadov naznačujú takýto význam vo vývine – ak povedzme v súčasnom jazyku môžeme slobodne povedať napr. *gaštanové vlasy* a pripísať adjektívu *gaštanový* sémantickú konkretizáciu „gaštanovej farby“ ako jeden z jeho významov a spojenie *vlasy gaštanovej farby* považovať za explicitnejší variant dvojslovného spojenia, slovníkové historické doklady ukazujú, že v spojeniach rozličného typu sa ešte prevažne vyskytuje slovo „farba“ ako explikácia sémy, ktorá sa perspektívne mohla, ale aj nemusela „usadiť“ priamo vo význame adjektíva. Často je to v dokladoch tak aj v prípadoch, keď *HSSJ* daný similačný význam farby ako samostatný význam vyčleňuje, napr. pri spomínanom adjektíve *pelikánový*, aj inde: *gaštanový*: 2. majúci farbu zrelého gaštanu, hnedočervený: *kachle gastanoweg farby* M. KAMEN 1774; *gestinoveg farbi vlassi* Kur 1786; *perlový*: 2. (o farbe) biely, sivobiely: *ziwotek barwy perlowej*; *olivový*: 4. (o farbe) majúci farbu olív, žltastý: *negr gako uhel černý gest, až se blysstj, Hyndostan má oliwowou barwu, Kalmuk gest černožlutý, Amerykán medenné a cýhelné barwy* BH 1798. No povedzme pri adjektíve *narančový*: 3. (o farbe) zlatočervený ako pomaranč, pomarančový je v *HSSJ* popri starších dokladoch spomínaného typu (*zaponku naranczoweg ffarby* ZVOLEN 1613) aj novší doklad bez opornej explikácie farby (*zastawa narancowa żluta* P. BYSTRICA 1708). V textoch sa s týmito typom využitia adjektív popri tiež frekventovaných adjektívach materiálneho pôvodu nahromadene stretávame napr. pri rozličných súpisoch majetku, špeciálne šatstva a posteľnej bielizne (Pramene..., 1992): *wisnnowej barwi (sukňa) atlasowa kwetista, suknya wlasowej barwy kronrassowa, fertuch wlasowey barwi kytaykowi, fertuch naranczowi kytaykowi* (1627); *suknya atlczowa kralowey barwy, suknya brunatna fialkowey barwy aksamyentowa, suknya kytagkowa naranczowey barwy, mentiežka aksamyentowa wyssnoweg barwy, żywotek ffialkoweg barwy, ffertusska kitagkowa morskeg barwy* (1661); *sukna damasskowa hrebickoweg barwy, breskynoweg barwy tabynowa habassovata, atlczowa naranczoweg barwy* (1670).

Pri pohľade na uvedené príklady je zrejmé, že viaceré „farbové“ konkretizácie súčasný jazyk nevelmi využíva (napr. *vlasová farba* – bez poznania dobového úzu nie je ani dosť zrejmé, aká je to; podobne aj pri *hřebíčkovéj farbe*, na rozdiel povedzme od *višňovej*, existuje potenciálne viacero farebných možností, predsa však na základe prototypu červeného klinca možno predpokladať,

že *hřebíčková* je červená). Podľa dokladov sa ukazuje, že dobový úzus poznal aj *morskú farbu*, resp. vo variantnej podobe aj *morovú farbu* (*sukna kitagkowa moroweg barwj*, 1646), *HSSJ* pri dokladoch tohto typu uvádza explikáciu „modrozelená“. Pravda, o uzualizácii v danom význame, resp. o smerovaní k nej možno spoľahlivo hovoriť len pri dostatočnom počte dokladov, istú dodatočnú oporu môžeme nájsť aj v ustálenosti významu v súčasnom jazyku, napr. pri adjektívach ako *gaštanový*, *kávový*, *olivový*, *orechový*, *pomarančový*, *višňový* a pod., kým naopak *pelikánová* či *levová farba*, od ktorých sme v tejto digresii vyšli, pôsobia značne exoticky. Na periodicky sa v histórii kultúry objavujúce tendencie „vyberane a prejemnene označovať farby“, odtiene farieb, konkrétne na využívanie rozličných analógií v rokokovej kultúre 18. storočia upozorňuje v štúdiu *Asymetria a dialóg* J. Lotman (1994, s. 31 n.). Popri mnohých uzuálnych farbových konkretizáciách sa okazionalmente (popri inom funkčnom uplatnení povedzme v odbornej terminológii) adjektíva takéhoto typu nezriedka využívajú aj v súčasnom jazyku (porov. napr. Nábělková, 1993; Koncová, 1998).

Príklad adjektív so similačným významom farby slúži na tomto mieste ako doklad sémantického vývinu prídavných mien, tak, ako ho prezentuje *HSSJ*. Zaujímavé – a v porovnaní so súčasným jazykom pri konkrétnom adjektíve nezriedka odlišné – sú pochopiteľne aj mnohé rozličné iné významové konkretizácie, s ktorými sa v slovníkovom spracovaní môžeme stretnúť, či už vzťahové (povedzme účelové: *napog dobitkowy* HK 18. st. určený pre dobytok; *kassová warečka* – na kašu; *kafowe kanvy*, *stul poharni*, *klince podkowne* a pod.) či kvalifikačné (*velmi dobytkowy člověk* KS 1763 bohatý dobytkom; *letný* – pren. (o ľudoch): pohodlný, ľahostajný: *letný člověk*, *letnjch lyďj* RW 1702; *čemeričnatý* – *helleborosus*: *čemeričnatý*, *bláznivý* KS 1763 a pod.).

3.3. -ný a -ní

K spomenutej problematike vzťahu formantov *-ný/-ní* (*letný/letní*, *dolný/dolní*) možno rámcovo povedať, že v širšom slovanskom kontexte sa z hľadiska súčasného uplatnenia formantu *-ní* na jeden pól ukladá čeština s jeho najvyšším funkčným zaťažením široko za hranicami pôvodných sémantických (predovšetkým miestnych a časových, porov. Kučala, 1955) skupín; pre slovenčinu sa naopak konštatuje, že v 19. storočí tento formant prakticky úplne zmizol (Rusínová – Šlosar, 1967). Otázka fungovania adjektívneho formantu *-ní* v slovenčine je zrejme zložitejšia, ak berieme národný jazyk ako celok. Oproti bernolákovskej a štúrovskej kodifikácii S. Czambel napr. s využitím formantu *-ní* v spisovnom jazyku už nepočítal (porov. Furdík, 1973; Czambel, 1901), pri príprave pravidiel slovenského pravopisu v dvadsiatych rokoch sa však k ideí jeho uplatnenia vrátil J. Škultéty (1923) s odôvodnením, že centrálna slovenská nárečia rozdiel adjektív na *-ný* a *-ní* poznajú, a to aj tie, v ktorých sa napohľad stretávame s istou formou tvarovej unifikačie: „Slovák lptovský samohlásku

prípomy *-ný* v skloňovaní mení síce na dvojhlásku, ale zato pred ňou (pred dvojhláskou) vyslovuje spoluhlásku (n) tvrdo: *hodnieho (hodnyeho), hodniemu (hodnyemu)* – nie *hodňieho, hodňiemu*... A naproti tomu, keď prípona je *-ní*, on hovorí: 1. *ostatní* 2. *ostatňieho*, 3. *ostatňiemu*, 4. *ostatňieho* (neživ. *ostatňi*), 5. *ostatňi*, 6. *ostatňom*, 7. *ostatňím*. Tak s veľkou dôslednosťou: *predňi – predňieho, vrchňi – vrchňieho, bočňi – bočňieho, stredňi – stredňieho, polňi – polňieho* atď. Příkladov, požadovaných pre pravidlo, živá reč vôbec s veľkou dôslednosťou podáva.“ Na rozdiel v skloňovaní pri adjektívach na *-ný/-ní* (nemäkčiace *-ie* z *é* po kontrakcii v tvaroch ako *peknie kone, mladieho človeka* oproti tvarom adjektív na *-ní*: z *horňieho konca, jarňieho žita*) v dolnooravských nárečiach upozorňuje v danom čase aj V. Vážný (1923, s. 159). *Pravidlá slovenského pravopisu* z roku 1931 (ani žiadna iná kodifikačná príručka) napokon adjektíva na *-ní* do súčasného spisovného jazyka už nevniesli – v súvislosti s tým slovníky národného jazyka, ktoré sa v spracovaní opierajú o isté štandardizované podoby heslových slov (popri *Historickom slovníku slovenského jazyka* ide aj o *Slovník slovenských nárečí*) adjektíva na *-ní* nijako zreteľne neprezentujú. Vzhľadom na štandardizáciu spracovania sa teda podoby na *-ní* v *HSSJ* ako heslové a ani ako prihniedzované slová „konceptne“ nezachytávajú, ich výskyt možno povedzme odčítavať z exemplifikácie (ak sú napr. pri adjektíve *bočný* v dokladoch zápisy ako *bočni murik; na geden par sstwerien tasski bočnie*, hľadanie záveru, či v texte ide o reálne adjektíva na *-ný*, či na *-ní*, predpokladá zohľadnenie teritoriálneho zasadenia aj širšiu analýzu použitého jazykového útvaru a grafiky východiskového textu). Podobne však ako pri spomínanom odklone od prijatej praxe pri adjektívach *hadov, hadový*, aj pri prídavných menách na *-ný* v niektorých prípadoch možno vidieť náznaky zachytenia podoby na *-ní*, resp. možno nájsť aj heslá, kde je podoba na *-ní* spracovaná ako variant heslového alebo prihniedzovaného slova. Ak typoví reprezentanti adjektív na *-ní* v rozličných slovanských jazykoch, časové adjektíva *jarný, letný, jesenný* majú v *HSSJ* heslovú podobu (podobne ako mnohé iné) len na *-ný*, adjektíva ako *dolný, hlavný, daromný* majú ako heslové varianty aj *dolní, hlavní, daromní*, pri adjektívach *horný, octovný* sa daný problém rieši v rovine záznamu výslovnosti *horný* [-ný, -ní]. Celkovo však možno zotrvať pri konštatovaní, že *HSSJ* na „vývinovú otázku“ vo veci fungovania slovotvorného typu adjektív na *-ní* v konkurencii s adjektívami na *-ný* v slovenčine predspisovného obdobia explicitnú odpoveď neponúka.

Pri čítaní *HSSJ* sa (iste nie prekvapujúco, ale veľmi zreteľne) ukazuje, že slovník poskytuje vo veci adjektívnej slovotvorby impulzy a podnety vo všetkých stránkach (formálnej derivačnej, sémantickej, rozlične chápanej paradigmatickej, spájateľnostnej), ktoré pri adjektívnej problematike v súčasnom aj spätnom pohľade pomáhajú utvárať či dotvárať celkový obraz a núkajú priestor na zamyslenie a prehĺbené skúmanie.

Literatúra:

- CZAMBEL, S.: O spisovnej reči slovenskej. Slovenské pohľady, 1901, s. 300 – 310.
- FIEDLEROVÁ, A.: Denominatívni vzťahová adjektiva v Staročeskom slovníku. Listy filologické, 104, 1981, s. 212 – 221.
- FURDÍK, J.: Zo slovo tvorného vývoja slovenčiny. Bratislava: SPN 1971. 81 s.
- FURDÍK, J.: O súvekých názoroch na niektoré slovo tvorné problémy. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi). Philologia 3. Facultas Paedagogica Tyrnaviensis. Bratislava: SPN 1973, s. 83 – 88.
- FURDÍK, J.: „Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike. Slavica Slovaca, 30, 1995, s. 122 – 127.
- Historický slovník slovenského jazyka. I. – V. Ed. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – 2000. [HSSJ]
- HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava: SPN 1971. 253 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kolektív: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.
- KONCOVÁ, M.: Zo slovenskej a francúzskej chromatickej terminológie. In: Varia. 7. Zborník materiálov zo VII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 3. – 5. 12. 1997). Red. M. Nábělková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 32 – 37.
- KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988. 343 s.
- KRASNOVSKÁ, E.: O výskume slovo tvorby v slovenčine predbernolákovského obdobia. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Ed. J. Kačala. Bratislava: JÚLEŠ SAV 1984, s. 341 – 346.
- KUCAŁA, M.: Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni). Język polski, 35, 1955, s. 8 – 26.
- KRÁTKY SLOVNÍK SLOVENSKEHO JAZYKA. 2. vyd. Ed. J. Kačala, M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1989. [KSSJ]
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha: SPN 1986. 423 s.
- Mluvnice češtiny. I. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 566 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Vzťahové adjektívum a text. In: Text a kontext. Ed. F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove UPJŠ v Košiciach 1993, s. 34 – 42.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Variantnosť ako prvok dynamiky v adjektívnej paradigmaticke. Slovenská reč, 61, 1996, s. 257 – 266.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Slovo tvorná potencialita a lexikálna norma. (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku.) In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 252 – 267.
- ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FUDÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Bratislava: SPN 1980. 225 s.
- PRAMENE K DEJINÁM SLOVENČINY. Ed. M. Majtán – J. Skladaná. Bratislava: Veda 1992. 397 s.

RUSÍNOVÁ, Z. – ŠLOSAR, D.: Průřez vývojem slovotvorné soustavy adjektiv v češtině. In: Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university, A 15, 1967, s. 37 – 63.

SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO. II. Ed. W. Doroszewski. Warszawa: Wiedza powszechna 1960.

SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA. 1. – 6. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. [SSJ]

SYNONYMICKÝ SLOVNÍK SLOVENČINY. 1. vyd. Ed. M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1995. 998 s.

ŠKULTÉTY, J.: Ako budeme písať prídavné mená. In: Sborník Matice Slovenskej pre jazykozpyt, národopis a literárnu históriu. Matica Slovenská 1923, s. 31 – 32.

VÁŽNÝ, V.: Slovenské nárečia v Orave. III. Nárečie dolnooravské. In: Sborník Matice Slovenskej pre jazykozpyt, národopis a literárnu históriu. Matica Slovenská 1923, s. 155 – 160, 171 – 179.

VZŤAHOVÉ PRÍDAVNÉ MENÁ V ŠPANIELSKOM JAZYKU: ICH GRAMATICKÁ A SÉMANTICKÁ OSOBITOSŤ

Ol'ga LISYOVÁ (Prešov)

Vzťahovými prídavnými menami (adjetivos relativos alebo relacionales) nazývame také prídavné mená, ktoré sú schopné charakterizovať objekt prostredníctvom vzťahu k inému objektu, osobe alebo javu: *canción peruana*, *datos fiables*, *guerra carlista*, *obra unamuniana* (dielo Unamuna), *forma dialogada*, *guardia costera*, *encuentro cordial*. Táto skupina prídavných mien sa vyznačuje tým, že nemôže byť chápaná kvantitatívne, čiže nemôže mať stupňovanie, na rozdiel od akostných prídavných mien, ktorými predmet alebo osoba môžu byť nadelené daným príznakom v rôznej miere. Táto skupina prídavných mien je v hispanistickej jazykovede málo skúmaná. Môžeme citovať iba niektoré štúdie ruských lingvistov, ako O. Lipatovej (1961a, 1961b), ktorá sa venovala skúmaniu sémantickej podstaty vzťahových adjektív, ako aj slovtvorných možností tejto gramatickej skupiny. Iná škola ruských lingvistov (Vasilieva-Švede, Stepanov, 1972, s. 83 – 87) síce rozdeľuje španielske adjektíva na akostné a vzťahové, ale bez podrobnej analýzy. V slovenskej hispanistike jedine L. Trup v knihe Gramatika španielčiny (1997, s. 65) poukazuje na rozdielnú podstatu akostných a vzťahových prídavných mien na základe sémantických a slovtvorných odlišností. Španielski lingvisti nerozlišujú vzťahové prídavné mená ako samostatnú skupinu. Gramatika Kráľovskej akadémie vied (KAV), ktorá je v Španielsku považovaná za smerodajnú, prídavné meno definuje ako „... slovný druh, ktorý sa pridáva k podstatnému menu, aby ho označoval (calificativos) a určoval (determinativos). Tento spôsob rozdelenia adjektív v španielskej gramatike je najviac rozšírený a uznávaný: **I. akostné adjektíva (adjetivos calificativos)** – vyznačujú vlastnosť: *hombre bueno*, *montaña alta*, *ojos azules*, *hoja verde*, *calle estrecha*, *muchacha guapa*. **II. takzvané určovacie adjektíva (adjetivos determinativos)**, ktoré vyjadrujú rozsah významu podstatného mena: *algunos rostros* (niektoré tváre), *varias casas* (rôzne domy), *toda la gente* (všetci ľudia).

Známy kubánsky jazykovedec R. Seco klasifikuje adjektíva na základe funkcionálneho a signifikatívneho princípu. Podľa významu ich tiež rozdeľuje na akostné a určovacie, čiže jeho klasifikácia sa zhoduje s citovanou KAV. Druhá podskupina obsahuje všetky zámená, ktorých funkciou je determinovať podstatné meno (privlastňovacie – *mi libro*, *su idea*; ukazovacie – *este chico*, *aquella canción*; neurčité – *algunas personas*, *varias posibilidades*; niektoré opytovacie – *qué lengua estudias?*, *cuántas canciones conoces?*, atď.), a zahrňu-

je tiež niektoré číslovky (násobné – *un salto triple, el doble sentido*; radové – *el primer hijo, la quinta casa*). Podľa funkcionálneho princípu menovaný autor rozlišuje prídavné mená atributívne a predikatívne, teda podľa toho, akú úlohu jednotlivé prídavné meno plní vo vete – prívlastku alebo mennej časti zloženého prísudku: *jardín bonito – jardín es bonito*. Vo svojej knihe *Manual de gramática española* (Seco, 1973, s. 29 – 30) nerozdeľuje prídavné mená na akostné a vzťahové, hoci pripúšťa gramatické a sémantické zvláštnosti vzťahových adjektív:

„Niektoré adjektíva, namiesto toho, aby poukazovali na určitý príznak, poukazujú iba na vzťah k druhému podstatnému menu, od ktorého sú odvodené, napríklad: *poético* (poetický), *artístico* (umelecký), *militar* (vojenský), *político* (politický), *económico* (ekonomický), *legendario* (legendárny), *quijotesco* (odv. od Quijote), atď. Vo viacerých prípadoch prídavné meno iba ustanovuje meniteľný (variable) vzťah medzi dvomi podstatnými menami, v ktorom význam prídavného mena závisí tak od podstatného mena, od ktorého je odvodené, ako aj od podstatného mena, ktoré definuje.“

Ďalší španielsky lingvista R. Lenz vo svojej knihe *La oración y sus partes* (1944, s. 144 – 146) taktiež ponúka klasifikáciu podľa sémantického príznaku, ale trochu odlišnú od klasifikácie R. Seca. Citujeme: „Prídavné mená typu bueno (dobrý), malo (zlý) môžeme nazývať atributívno-akostnými; typu este libro (táto kniha), aquella casa (tamten dom), sú determinatívno-lokálne a typu mucho (veľa), poco (málo), alguno (niektorý) – kvantitatívne – determinatívne.“ Do tejto kategórie zaraďuje tiež také prídavné mená ako *exterior, interior, cercano, lejano* atď. Criado de Val (1958) zahŕňa do skupiny prídavných mien také slová, ktoré môžu slúžiť prívlastkom podstatného mena a nazýva ich „*calificativos y predicados*“ (akostné a prísudkové). Do tejto kategórie autor zaraďuje aj číslovky: „*Dada su función comparativa y calificadora, creemos que su más propio lugar junto a otras formas de la comparación.*“ Keď sa to pokúsime preložiť, bude to znieť takto: „Vďaka svojej komparatívnej a atributívnej funkcii, myslíme si, že ich pravé miesto je vedľa iných foriem, pre ktoré je prirodzené stupňovanie.“ Na prvý pohľad sa zdá, že toto rozdelenie úspešne zahŕňa ako gramatické, tak aj sémantické vlastnosti. Ale zapojenie do tejto gramatickej triedy zámen a čísloviek sa zdá dosť diskutabilným. Je zrejmé, že sú prípady, keď niektoré zámená hrajú úlohu prídavných mien. V španielskej jazykovede dokonca existuje termín „*pronominales adjetivos*“ (adjetivos pronominales), lebo svojím spôsobom determinujú podstatné mená, ale zároveň, na rozdiel od prídavných mien, sa môžu používať aj bez podstatného mena.

Na záver našej krátkej analýzy španielskych gramatík môžeme s istotou povedať, že žiadna z nich nevydeľuje vzťahové prídavné mená ako samostatný gramatický a sémantický celok. Ďalej sa budeme snažiť zdôvodniť opodstatnenosť klasifikácie adjektív na akostné a vzťahové, ako je to tradíciou v slovenskej jazykovede.

Sémantická korelácia vzťahových (odvodených) prídavných mien

Táto skupina prídavných mien vyjadruje vlastnosť prostredníctvom svojich početných vzťahov k iným predmetom, čo robí jazyk bohatším, výraznejším a flexibilnejším. Z bohatej palety týchto produktívnych vzťahov môžeme spomenúť nasledovné:

- **osoba:** *maoista, cariño paternal, régimen carlista, amor fraternal, mente infantil, acción quijotesca, lengua materna, fuerza hercúlea;*

- **zvierá:** *hambre canina, parte leonina, rostro caballuno, leche vacuna, año taurino;*

- **miesto:** *señor lugareño, viejo aldeano, construcción urbana, población llanera, guardia costera, paisaje montañoso;*

- **vec:** *comida casera, navegación marítima, terreno boscoso, producción papelera, carretera vetada, banquete nupcial, estructura tributaria, aceite vegetal;*

- **čas:** *información semanal, estudio nocturno, vacaciones veraniegas, periódico diario, gimnasia matutina, lluvia primaveral;*

- **čísl:** *salto triple, chiquilla quinceañera, paso doble, plan quinquenal, ternero añojo;*

- **abstraktný pojem:** *persona imaginaria, año financiero, movimiento circular, aire pensativo, persona inteligente, acción prudente, hombre puntual, sentimiento dudoso, especialista afamado;*

- **materiál, látka:** *parque acuático, vía férrea, construcción acerada, globo aéreo, cabello engominado, sustancia arenosa;*

- **rastlina:** *industria cafetelera, producción tabaquelera, superficie palmera, cultivación olivera, tápiz herbáceo, hojarasca arbórea, jardín naranjero;*

- **vlastné meno, toponymika:** *carlista, unamuniano, castrista, lorquiano, quijotesco, habanero, británico, holandés, moscovita, malagueño, florenciano, cartaguenense, alpino, segoviano, monegasco;*

- **činnosť:** *corriente, estudiante, pensativo, andante, visible, hablante, correspondiente.*

Na rozdiel od vzťahových prídavných mien akostné tvoria osobitnú sémantickú skupinu, ktorá vyznačuje základné vlastnosti predmetu alebo osoby:

- **veľkosť:** *grande, pequeño, ancho, estrecho;*

- **vek:** *joven, viejo, anciano, adulto;*

- **farba:** *negro, marrón, blanco, verde;*

- **chuť:** *amargo, dulce, ácido;*

- **teplota:** *frío, cálido, templado;*

- **fyzický vzhľad, stav:** *gordo, guapo, feo, débil, torpe, ciego, fuerte;*

- **morálne kvality:** *fiel, malo, bueno, sabio, valiente.*

Na základe uvedených príkladov môžeme usúdiť, že skupina akostných prídavných mien je uzavretou gramatickou kategóriou bez tendencie obohacovať sa práve vďaka tomu, že vyjadruje základné vlastnosti predmetov alebo osôb. Na rozdiel od tejto sémantickej skupiny prídavných mien nové vzťahové prídavné mená sa stále tvoria. Rozdiel medzi týmito skupinami prídavných mien spočíva nielen v rozdielnom spôsobe determinovať podstatné meno (prvá skupina na základe vzťahu k inému predmetu alebo pojmu, druhá na základe vlastnej sémantiky), ale tiež v tom, že určujú rôzne vlastnosti podstatného mena.

Vzťahové prídavné mená sa od akostných odlišujú tiež radom gramatických črt, ktoré prislúchajú jednej a chýbajú druhej skupine.

1. Akostné prídavné mená vyjadrujú vlastnosť v rôznej miere, čiže stupňujú sa. Vzťahové prídavné mená sa nestupňujú.

„Puedo escribir los versos *más tristes* esta noche...” (P. Neruda, 1971, s. 66).

„A Robertito, su libertad de cada mañana le hace feliz, pero su felicidad es una felicidad de *finísimo* cristal fácil de quebrar.” (J. Cela, 1975, s. 153).

2. Akostné prídavné mená majú schopnosť tvoriť nové prídavné mená s rôznym emocionálnym zafarbením pomocou prípon a predpôn: *grande* – *grandote*; *rico* – *ricacho*; *negro* – *negrito*, *negruzco*; *amarillo* – *amarillento*; *rojo* – *rojizo*.

„También pude observar en el encuentro, que aquel pelo largo y lacio que creí tan *renegrado*, tenía reflejos rojizos.” (E. Sábato, 1967, s. 10).

Vzťahové prídavné mená túto vlastnosť nemajú. Schopnosť tvoriť nové prídavné mená pomocou rôznych formantov v španielskom jazyku je oveľa bohatšia než v slovanských jazykoch a dáva možnosť vyjadriť najjemnejšie odtiene ľudských emócií. Obzvlášť sa táto vlastnosť prejavuje v určovaní rôznych farebných odtieňov, napríklad: *blanco* – *blancote*, *blanquizco*; *negro* – *negrito* – *renegrado* – *negrizco* – *negreado*; *gris* – *grisaceo* – *agrisado*; *verde* – *verusco* – *verdejo* – *verdoso*.

3. V španielskom jazyku môžu akostné prídavné mená slúžiť slovtvornou bázou niektorých prísloviek – pomocou prípony *-mente* (*fuerte* – *fuertemente*; *claro* – *claramente*; *débil* – *débilmente*; *ligero* – *ligeramente*), alebo prechodom formy mužského rodu prídavného mena do kategórie prísloviek, čiže adverbializáciou. Vzťahové prídavné mená touto vlastnosťou nedisponujú (okrem prípadov štylistického použitia).

„Tampoco me prohibió mirar el cuadro, porque *seguramente* adiviné que, de ser necesario, yo le habría hecho frente a mordiscos.” (I. Allende, 1993, s. 71)

4. Akostné prídavné mená môžu mať antonymické páry. Na rozdiel od nich vzťahové prídavné mená v neutrálnom kontexte logicky nemôžu mať slová opačného významu: *alto* – *bajo*; *viejo* – *joven*; *rico* – *pobre*; *ancho* – *estrecho*.

5. Akostné prídavné mená tvoria bohatú paletu abstraktných podstatných mien: *blanco* – *blancura*; *pobre* – *pobreza*; *feliz* – *felicidad*; *tierno* – *ternura*;

bueno – *bondad*; *malo* – *malicia*; „La vejez mal deseada es“ – ľudové príslovie (staroba – choroba).

Vzťahové prídavné mená túto schopnosť nemajú. Tento typ derivácie v španielskom jazyku je veľmi rozšírený – od akostných prídavných mien sa môžu tvoriť aj niektoré slovesá: *viejo* – *envejecer*; *rojo* – *enrojecer*; *gordo* – *engordecen*; *delgado* – *adelgazar*; *viudo* – *enviudar*; *fuerte* – *reforzar*.

Gramatický rozdiel medzi týmito dvomi skupinami prídavných mien sa prejavuje menej očividne v syntaktickej funkcii vo vete. Akostné aj vzťahové prídavné mená môžu slúžiť ako menná časť zloženého prísudku:

„Mira, de aquí se ve catedral, que *es muy hermosa*, y *está llena* de preciocidades.“ (B. P. Galdós, Doña Perfecta, s. 43). Slovesá *ser* a *estar* sú tu pomocnými slovesami a mennú časť prísudku tvoria akostné prídavné mená *hermoso* a *lleno*.

Na inom príklade chceme poukázať na to, že túto funkciu môžu mať tiež vzťahové prídavné mená, a to v neutrálnom kontexte, kde sa prídavné meno používa v priamom význame slova, ale oveľa častejšie v prenesenom, čiže figuratívnom význame.

„El niño tenía un buen fondo y no *era vengativo ni rencoroso*.“ (J. Cela, s. 43). V tomto citáte sa menná časť prísudku vyjadruje vzťahovými prídavnými menami *vengativo* (pomstychtivý) a *rencoroso* (nevraživý), utvorenými od podstatných mien *la venganza* a *el rencor*.

„La noche *está estrellada* (noc je hviezdnatá) y tiritan, azules, los astros, a lo lejos.“ (P. Neruda, s. 66). V tomto prípade mennú časť prísudku tvorí slovo *estrellada* odvodené od *la estrella*, ktoré v tomto kontexte má štylistickú úlohu a je použité v prenesenom význame. Porovnajme to so slovenským prekladom Jána Stacha a Nelidy Noskovičovej básne Dnes môžem písať najsmutnejšie verše: „Noc je zahviezdená a belasý trbleť hviezd chvie sa v dialkách.“

Obidva typy prídavných mien môžu vo vete plniť funkciu prívlastku a v literatúre fungovať ako lyrický a plastický epiteton.

„Un sol *negro* y *ansioso* se te arrolla en las hebras de la *negra* melena cuando estiras los brazos.“ (P. Neruda, Niña morena y agíl, s. 67). V tomto príklade obidve prídavné mená, napriek svojej rôznej sémantickej podstate, plnia vo vete tú istú syntaktickú funkciu prívlastku a v texte rovnakú štylistickú funkciu epiteta.

Porovnáme to so slovenským prekladom básne Dievčina počerná a prudká: „Slnce *dychtivé* a *čierne* zviňa sa ti v tvare pradien havraních vlasov, keď vystieraš ramená.“

Vzťahové prídavné mená môžu byť determinantom alebo príslovkovým určením slovesa: „El niño, entre la alegría de los demás, se azaró de estar *triste* y se puso *colorado* hasta las orejas“ (J. Cela, La romería, s. 118).

Študujúc gramatické a sémantické zvláštnosti prídavných mien prichádzame k záveru, že tieto dve skupiny prídavných mien treba analyzovať osobitne ako samostatné skupiny. Takýto prístup nenachádzame v klasifikácii prídavných mien v španielskej lingvistike.

Vzájomné vzťahy akostných a vzťahových adjektív. Štylistické zvláštnosti vzťahových prídavných mien

Podľa ruského jazykovedca V. V. Vinogradova (1938, s. 40) „hranica medzi akostnými a vzťahovými prídavnými menami je často podmienená a pohyblivá“. Vzťahové adjektíva pri prechode do iného sémantického poľa môžu získavať iný význam, často veľmi odlišný od pôvodného významu. Takýmto spôsobom sa v literatúre vytvára početné množstvo rôznych expresívnych a sviežich trópov. Prechod vzťahových prídavných mien do kategórie akostných sa v španielskom jazyku realizuje veľmi často, táto tendencia je veľmi silná. Stupeň intenzity vlastností vzťahového prídavného mena závisí od sémantiky podstatného mena, od ktorého je utvorené. O. Lipatovová (1961a) konštatuje: „Keď vzťahové prídavné meno vystupuje zo svojho tradičného sémantického kruhu a prichádza do kontaktu s podstatným menom iného sémantického radu, význam prídavného mena dostáva metaforický odtieň, čo je nutnou podmienkou prechodu tejto skupiny prídavných mien do kategórie akostných adjektív.“ Transformáciu vzťahových prídavných mien môžeme pozorovať vo výmene tradičného (zaužívaného) podstatného mena v nasledovných spojeniach slov: *ataque cordial* – srdcový záchvat, *acogida cordial* – srdečné privítanie (v španielčine je to rovnaké slovo). V druhom metaforickom význame sa dokonca môžu stupňovať a tvoriť príslovky: *La acogida más cordial que yo he visto* – *Najsrdečnejšie* privítanie, aké som videl. *Nos invitaron cordialmente* – *Srdečne* nás pozvali. Ďalšie príklady tohto typu: *hambre bestial* – zvierací hlad, *persona enérgica*, *el sonoro silencio*, *carácter ferreo*, *colores llamativos*.

Túto myšlienku dokumentujeme niekoľkými citátmi z tvorby známeho poeta Pabla Neruda:

„Como pañuelos blancos de adiós viajan las nubes, el viento sacude con sus *viajeras* manos (P. Neruda, *Es la mañana llena de tempestad...*, s. 64), v preklade J. Stacha a N. Noskovičovej *Je ráno plné búrky*, s.18: „Jak biele šatky na rozlúčku letia mraky, v *cestovateľských* rukách vietor nimi zmieta.“

„*Innumerable* corazón del viento latiendo sobre nuestro silencio *enamorado*“ (P. Neruda, *Es la mañana llena de tempestad*, s. 64). Slovenský preklad: „Na naše *zalúbené* ticho búšiacie *nespočetné* srdce vetra.“

„*Delgada* línea pura del corazón *sonoro*“ (P. Neruda, *Memorial de Isla Negra*, s. 285 – nepreložené), *corazón sonoro* – zvonivé srdce (preklad O. L.).

„Allí quedan tu cielo *doloroso*, tu paz de piedra, tu estelar corriente, y los ojos de tu pueblo vigilan tus orillas“ (P. Neruda, Batalla del río Jarama, s. 78), cielo doloroso – bolestné nebo.

Vzťahové prídavné mená v novom expresívnom štylistickom význame získavajú tiež niektoré gramatické vlastnosti akostných adjektív:

1. Stupňovanie

Pedro es *más amante* de su patria que Juan.

„El labriego puso cara de lástima, y afectando cierto desdén hacia los campos elogiados por el viajero, dijo en tono *humildísimo*...“ (B. Pérez Galdós, s. 28)

„Es *muy tonificador* – decía doña Adela echando un trago de la botella de vichy catalán.“ (J. Cela, Romería, s. 113).

2. Tvorenie prísloviiek

„Eran sujetos estimables *políticamente* profundos, y cada falta que yo hacía les causaba tal sufrimiento que encanecieron, se arrugaron, dejaron de comer castañas, y una otoñal melancolía por fin los dejó delirantes.“ (P. Neruda, Partenogenesis, s. 202).

„Robertito hubiera dado *gustosamente* una mano por conseguir la amistad de los niños de la lechería, su tolerancia al menos.“ (J. Cela, Vocaciones de un repartidor, s. 154).

3. Tvorenie valoratívnych odtienkov

Sú prípady, keď vzťahové prídavné meno pri transformácii na akostné nadobúda valoratívny odtieň a tvorí sa pomocou valoratívnych prípon:

„Braulio, cuando era joven, y licia lleno de presunción, en el escaparate de la tienda de la capital, allá por el año veintitantos, estuvo algo *enamoriscadillo* de una relojita de pulsera, muy mona y *arregladita*, con la que llegó a estar casi comprometido.“ (C. J. Cela, Novelas cortas y cuentos, s. 97).

„Segurija es baja y gorda, sebosa y *culona*, honesta y *lenguaraz*.“ (J. Cela, La naranja es una fruta de invierno, s. 87).

4. Tvorba neologizmov

V niektorých prípadoch sa metódou sekundárnej derivácie môžu tvoriť nové slová, čo sa často používa v krásnej literatúre na dosiahnutie väčšej emocionálnej sily a expresívnosti:

„Robertito está *relimpio*, *repeinado*, casi elegante.“ (J. Cela, Vocaciones de un repartidor, s. 154).

Na základe tejto krátkej analýzy môžeme prísť k záveru, že na základe sémantických a gramatických špecifik v neutrálnom kontexte môžeme vzťahové adjektíva v španielčine považovať za samostatnú gramatickú kategóriu. Táto kategória však nie je uzavretá a za určitých podmienok (zámena podstatného mena na iné, netradičného sémantického radu), nielenže môže nadobudnúť expresívny metaforický význam, ale aj gramatické a lexikálne rysy akostného prídavného mena (stupňovanie, tvorenie prísloviiek, tvorenie nových slov sekun-

dárnou deriváciou, môže mať valoratívne podtóny, kontextové synonymá a antonymá). Tento prechod môže byť úplný alebo čiastočný podľa stupňa abstrahovania od pôvodného významu (na dosiahnutie potrebného štylistického účinku).

Literatúra:

- ALARCOS LLORACH, E.: *Gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa 1996.
- ALLENDE, I.: *Eva Luna*. Barcelona: Ed. Plaza & Janes 1993.
- BELLO, A.: *Gramática de la lengua castellana*. Tenerife: Ed. crítica de Ramón Trujillo, ACT 1981.
- CABALLERO BONALD, J. M.: *Desde España*, Paris: Éditions de la Librairie du Globe 1967
- CELA, J.: *Novelas cortas y cuentos*, Ed. Progreso, Moscú: 1975.
- CRIADO DE VAL, M.: *Fisionomía de idioma español*, Madrid: 1958.
- LENZ, R.: *La oración y sus partes*. 4ed., Santiago: 1944.
- LIPATOVA, O.: *O granicach kačestvennogo y otnositel'nogo prilagatel'nogo v ispanskom jazyke*, Učenyje zapisky LGU, 1961a, N 299.
- LIPATOVA, O.: *O stilističeskych vozmožnostiach otnositel'nogo prilagatel'nogo v ispanskom jazyke*, Učenyje zapisky LGU, 1961b, N 232.
- NERUDA, P.: *Veo lo que viene y lo que nace*, Moscú: Ed. Progreso 1976.
- NERUDA, P.: *20 poemas de amor y una canción desesperada*, Buenos Aires Losada S. A. 1956. Preklad: Ján Stacho a Nelida Noskovičová: *20 básní o láske a jedna pieseň zúfalstva*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1971.
- PÉREZ GALDÓS, B.: *Doña Perfecta*, Moscú: Ed. Enseñanza superior 1964.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Ed. 16 Madrid: Espasa-Calpe 1996.
- SÁBATO, E.: *Sobre héroes y tumbas*. Habana 1967.
- SECO, R.: *Manual de gramática española*. Habana 1973
- TRUP, L.: *Gramatika španielčiny*. Bratislava: Letra 1997.
- VASILIEVA-ŠVEDE, O. K. – STEPANOV, G. V.: *Teoretičeskaja gramatika ispanskogo jazyka*. Moskva: Vyššaja škola 1972.
- VINOGRADOV, V. V.: *Sovremennij ruskij jazyk*. Moskva: Ed. I. Učpedgiz 1938.

MOTIVAČNÁ NASÝTENOSŤ TEXTOV RÔZNEJ ŠTÝLOVEJ PRÍSLUŠNOSTI (NA SLOVENSKO-UKRAJINSKOM MATERIÁLI)

Jarmila KREDÁTUSOVÁ (Prešov)

V súčasnosti je v oblasti lingvistického poznávania pozoruhodnou snaha opísať systém jazyka čo najekonomickejšie a adekvátne. Opísať systém jazyka znamená odhaľovať vzťahy medzi prvkami jazykového systému, hľadať súvislosti medzi týmito prvkami, ide teda o akúsi systémovo-štruktúrnú analýzu. Tá sa líši od opisnej (deskriptívnej) analýzy a prerastá do analýzy funkcionálnej, ktorej objektom je abstraktný jazykový systém (abstraktný jazyk), čiže pochopenie a vysvetlenie rozmanitých prejavov (foriem) jazyka, t. j. odhalenie explanačného základu jazyka (Dolník – Benkovičová – Jarošová, 1993, s. 7 – 10).

Vysvetlenie štruktúrnych rozmanitostí prirodzených jazykov predpokladá konfrontačné a typologické jazykovedné výskumy. Aby sa takéto výskumy mohli realizovať, musí byť dôkladne rozpracovaná metodológia, musia byť vypracované klasifikácie, ktoré umožnia interpretovať a konfrontovať materiály akýchkoľvek jazykov.

V súčasnosti sa objavujú práce, ktoré konfrontujú lexikálne systémy dvoch a viacerých jazykov, pričom sa musí preskúmať rozsiahly empirický materiál. Spracovanie takéhoto rozsiahleho materiálu si vyžaduje použitie spoľahlivej metódy, ktorá zaručí primeraný opis. Preto sú mnohé práce práve z tejto oblasti do istej miery aj overovaním nosnosti tej či onej metódy.

Prácou, ktorá ponúka možné metódy výskumu lexikálnej zásoby jedného jazyka, ale aj lexikálnych systémov viacerých jazykov ich konfrontovaním, je monografia J. Furdíka (1993).

Za jeden z centrálnych pojmov slovnej zásoby autora považuje termín slovotvornej motivácie. Ten je prítomný vo všetkých jazykoch, v ktorých jestvuje a funguje slovo ako samostatná jednotka. Pojem slovotvorná motivácia v sebe nesie pomenovanie procesu (utváranie pomenovania), vzťahu (to, čo existuje medzi motivantom – východiskom a motivátom – výsledkom) aj vlastnosti – motivovanosti (to, čo je výsledkom procesu a súčasťou vzťahu). A ak sa slovo považuje za centrálnu jazykovú jednotku, tak aj motivácia ako jej vlastnosť by mala byť centrom našej pozornosti pri dosahovaní tých cieľov, ktoré boli spomenuté vyššie (porov. Furdík, 1993, s. 12 – 14). A keďže vedu zaujíma sledovanie vzťahov medzi nižšími jednotkami a fungovanie takýchto jednotiek vo vyšších celkoch, je celkom logické, že pojem motivácie možno preniesť do vyššej jednotky, ako je slovo, čiže do vety a odtiaľ do textu. Tým sa ukážu zložité vzťahy medzi lexikálnym systémom jazyka a jeho konkrétnou textovou

realizáciou, čiže prepojenie medzi jazykovou paradigmatickou a textovou syntagmatickou, čo spĺňa cieľ súčasnej lingvistiky, t. j. systémovo-štruktúrnej analýzy.

V jednotlivých slovanských jazykoch sa funkcie slovotvornej motivácie neprejavujú v rovnakej miere. Využitím termínu „motivačná nasýtenosť textu“ sa dostávame k jadrú nášho výskumu.

Motivačná nasýtenosť textu sa udáva pomerom medzi počtom slovotvorne motivovaných slov a slovotvorne nemotivovaných. Skúmané sú texty, resp. úseky textov s rozsahom približne 1000 lexém. Vždy ide o porovnanie sémanticky totožných textov v dvoch jazykoch – v slovenčine a v ukrajinčine. Výskumný materiál tvoria texty umeleckého, publicistického, odborného, hovorového a administratívneho štýlu. Východiskovým jazykom textu umeleckého štýlu (U_1) je ukrajinčina a ide o úryvok z prózy – románu. Publicistický štýl reprezentuje diskusný príspevok (P) pripravovaný okrem iného aj pre publikovanie do časopisu a jeho východiskovým jazykom je slovenčina. Odborný štýl je zastúpený textom technického zamerania (T) a originál je v slovenskom jazyku. Hovorový štýl reprezentuje dialóg z televízneho seriálu (H) a jeho východiskovým jazykom je slovenčina. Administratívny štýl reprezentuje ukážka z Ústavy Ukrajiny (A_1). Originál je teda v ukrajinčine a preklad v slovenčine. Pôvodne bola táto ukážka jediným reprezentantom administratívneho štýlu, avšak jej štýlové zaradenie nemožno absolutizovať. Každá ústava je zároveň právnym dokumentom a môže sa považovať za odborný text. O administratívnom štýle a jeho predchodcovi – starom právnickom štýle hovorí bližšie J. Mistrík (1984, s. 447). Z tohto dôvodu bol do výskumu zaradený ešte jeden text, a síce slovenský originál obchodnej dohody (A_2) a jeho ukrajinský preklad. Jeho lexikálny rozsah síce nezodpovedá podmienke obsahovať 1000 lexém, ale administratívne žánre sú poväčšine kratšími útvarmi. Aby sa vylúčila miera subjektívnosti možná pri procese prekladania umeleckých textov, výsledky sa opierajú aj o iný úryvok umeleckého textu (U_2). Preklad realizovala iná osoba. Cieľovým jazykom bola rovnako ako v prvej umeleckej ukážke slovenčina. Ukážka je však kratšia. Obsahuje iba cca 500 lexikálnych jednotiek.

Originály a ich preklady zachytávajú totožný obsah, ale odlišným počtom lexikálnych jednotiek. Lišia sa teda svojím rozsahom. Údaje o počte lexikálnych jednotiek jednotlivých textov, početnosť slovotvorne motivovaných a nemotivovaných jednotiek, ich percentuálne zastúpenie a koeficienty motivačnej nasýtenosti (vypočítané z pomeru počtu motivovaných lexém k počtu nemotivovaných lexém) sú uvedené v tabuľkách. Metodika výskumu je prevzatá zo spomínanej monografie J. Furdíka (1993, s. 125 – 132).

Výskum priniesol tieto výsledky. Ukrajinské texty – originály (U_1 , U_2 , A_1) boli rozsahom dlhšie ako ich preklady. Slovenské originály boli naopak svojím rozsahom kratšie ako ukrajinské preklady (H, P, T). Kratší bol iba preklad A_2 .

Z hľadiska počtu lexém môžeme konštatovať, že slovenské preklady boli kratšie a naopak ukrajinské preklady boli dlhšie.

Slovenské preklady patrili do dvoch štýlov (U_1 , U_2 , A_1), naproti tomu ukrajinské do štyroch (H , P , A_2 , T). Naskytla sa teda otázka, či explicitnosť alebo implicitnosť prekladov závisí od ich štýlovej príslušnosti alebo je viac podmienená typológiou jazyka.

J. Furdík porovnával texty typologicky odlišných jazykov – slovenčiny a nemčiny. Vo svojich pozorovaniach konštatuje, že skúmané nemecké originály boli explicitnejšie ako ich slovenské preklady. Týmto autor spochybnil tvrdenia A. Popoviča a F. Miku o tom, že preklady bývajú zvyčajne lexikálne explicitnejšie ako ich originály a upozornil aj na opačnú tendenciu tzv. sémantickej kompresie, o ktorej hovorí H. Schmidt (Furdík, 1993, s. 130). Slovenské texty boli vo Furdíkovom aj v našom výskume rozsahom kratšie, výnimku tvoril iba preklad technického štýlu, ktorý bol v prieskume J. Furdíka lexikálne rozsiahlejší. V našom materiáli sa ako kratšie ukázali nielen slovenské preklady, ale aj slovenské originály. Z toho vyplýva, že slovenské texty sú všeobecne kratšie ako napríklad ukrajinské alebo nemecké texty. Lexikálny rozsah textu je teda podľa nášho výskumu viac záležitosťou jazyka ako systému a až potom záležitosťou štýlu.

V súvislosti s počtom lexém (lexikálnym rozsahom) sa sledovala motivačná nasýtenosť jednotlivých textov (originálov aj prekladov). Pri porovnaní počtu lexém originálov a ich prekladov s koeficientmi motivačnej nasýtenosti týchto textov sa zistilo, že dlhšie preklady mali nižší koeficient motivačnej nasýtenosti (KMN) ako bol koeficient motivačnej nasýtenosti ich originálov, pričom to platilo pre všetky preklady bez ohľadu na ich štýlovú príslušnosť. Toto nám dovoľuje vysloviť myšlienku: ak je preklad lexikálne rozsiahlejší (explicitnejší), je jeho KMN nižší a naopak, ak je preklad lexikálne implicitnejší, je jeho KMN vyšší. Všetky slovenské texty boli prevažne kratšie a mali vyšší KMN (okrem textov A_1 , A_2 , ktoré boli v slovenčine rozsiahlejšie, a teda s nižším KMN). Empirický materiál, ktorý skúmal J. Furdík, obsahoval slovenské preklady, ktoré boli rozsahom kratšie ako nemecké originály a ich KMN bol vyšší ako bol KMN rozsahom dlhších nemeckých ekvivalentov (Furdík, 1993, s. 133).

Slovenské texty v oboch výskumných vzorkách vystupovali ako texty kratšie a teda motivačne nasýtenejšie, pričom to nezáviselo od toho, či sú originálmi alebo prekladmi. To dokazuje, že rozsah textu a jeho motivačná nasýtenosť nie sú výsledkom, resp. sprievodným javom prekladania, ale sú to prejavy fungovania jednotlivých jazykov ako systémov, ako spolupráca ich podsystémov.

Vyššiu motivačnú nasýtenosť slovenských textov a nižšiu motivačnú nasýtenosť nemeckých textov vysvetľuje J. Furdík ako výsledok odlišného fungovania základných typov slovotvorne motivovaných slov v slovenčine a v nemčine. V slovenčine plnia základnú funkciu v texte deriváty, v nemčine sú to kompo-

zitá. Nemeckému kompozitu zodpovedá v slovenčine viacslovné spojenie pozostávajúce z derivátov. Nemecká veta je analytickejšia a využíva lexikálne prostriedky. V slovenčine sa ako analytickejšie javí pomenovanie (porov. Furdík, 1993, s. 131 – 132).

Pre slovenčinu a ukrajinčinu platí, že derivácia prevažuje nad ostatnými spôsobmi tvorenia slov. Pri odhaľovaní asymetrií tvorenia pomenovaní v oboch jazykoch sa však ukázalo, že na ukrajinskej strane prevažujú viacslovné pomenovania a ako ich ekvivalenty na slovenskej strane vystupujú deriváty či kompozitá. Častejšie sú ekvivalentmi deriváty než kompozitá. Onomaziologický rámec ekvivalentných pomenovaní býva prevažne totožný, t. j. východiská ekvivalentov – derivátov sú sémanticky i slovnodruhovo rovnaké, ale deriváty sa líšia formantmi, čiže ide o odlišné typové zaradenie ekvivalentov. Sémantická odvodenosť je v ukrajinčine častejšie sprevádzaná aj ich štruktúrnou odvodenosťou. Naproti tomu je v slovenčine častejší výskyt polysémických derivátov. V slovenčine sú častejšie univerbizované spojenia, v ukrajinčine prevažuje multiverbizácia.

V súvislosti so skúmaním vzťahu medzi KMN a KLR (koeficient lexikálneho rozsahu) sa vo výskume slovenských a nemeckých textov objavila tendencia stúpajúcej alebo klesajúcej motivačnej nasýtenosti v závislosti od štýlového zaradenia jednotlivých textov (Furdík, 1993, s. 132). Výskum však ukázal ešte niečo, o čo si dovoľujeme tento výrok doplniť: s tendenciou k stúpajúcej motivačnej nasýtenosti súčasne klesá KLR, a to v závislosti od štýlového zaradenia jednotlivých textov. A naopak, s tendenciou k stúpajúcemu KLR klesá KMN, a to v závislosti od štýlovej príslušnosti jednotlivých textov. Pre slovenské a nemecké texty platí priama úmernosť. Čím je KMN nižší, tým je KLR vyšší a naopak, čím je KMN vyšší, tým je KLR nižší. Pre slovenské a ukrajinské texty platí, že text s nižším KMN má vyšší KLR a naopak, text s vyšším KMN má nižší KLR, ale tieto dve hodnoty nie sú vo vzťahu priamej úmernosti. To dokazuje, že slovenský jazyk a nemecký jazyk sú typologicky odlišnejšie než slovenčina a ukrajinčina, čo sa premieta aj do textovej roviny.

Na záver teda zhrnieme:

1. Slovtvorná motivácia je jedným z indikátorov štýlovej príslušnosti textu (Furdík, 1993, s. 50). Dôkazom toho je aj zostavenie nášho rebríčka textov jednotlivých štýlov podľa ich KMN priamo v našom príspevku a poradie týchto textov je v oboch jazykoch rovnaké.

2. Slovtvorná motivácia (ako vlastnosť – pozn. J. K.) naznačuje onomaziologický rámec, v ktorom sa konštituuje, pohybuje alebo navrstvuje lexikálny význam (Furdík, 1993, s. 50). Texty hovorového a umeleckého štýlu spája nízky KMN v porovnaní s ostatnými a oba sa vyznačujú využitím podobného onomaziologického rámca, texty administratívneho a publicistického štýlu spája stredný KMN a opäť dosť podobný onomaziologický rámec. Osamotene stojí

text technického štýlu s najvyšším KMN a svojím špecifickým onomaziologickým rámcom. Toto zistenie však môže znamenať aj to, že slovotvorná motivácia ako proces môže onomaziologický rámec textu podľa jeho štýlového charakteru sama určovať, a teda je sama osebe štylizujúcim činiteľom.

3. Využitie jednotlivých typov motivovaných slov závisí od štýlovej príslušnosti textu (Furdík, 1993, s. 50), čo potvrdzuje svojím spôsobom už bod 2.

4. Navrhovaná metóda skúmať texty prostredníctvom ich motivačnej nasýtenosti je opodstatnená a môže priniesť aj úplne nové pohľady do skúmania textov.

Tabuľky:

Tabuľka č. 1

TEXT		POČET SLOV	M-NM	M-NM (v percentách)	KMN	KLR
U ₁	slov.	999	288 : 711	28,23 : 71,17	0,4050	
	ukr.	1145	314 : 831	27,43 : 72,57	0,3778	1,146
U ₂	slov.	508	147 : 361	28,94 : 71,06	0,4072	
	ukr.	515	144 : 371	27,96 : 72,04	0,3881	1,014
T	slov.	1028	524 : 504	50,97 : 49,02	1,0396	
	ukr.	1040	518 : 524	49,72 : 50,28	0,9885	1,013
P	slov.	974	445 : 529	45,68 : 54,32	0,8412	
	ukr.	991	450 : 541	45,41 : 54,59	0,8317	1,017
H	slov.	970	235 : 735	24,23 : 75,77	0,3197	
	ukr.	974	222 : 752	22,79 : 77,21	0,2279	1,004
A ₁	slov.	1019	438 : 581	42,98 : 57,02	0,7538	
	ukr.	1019	458 : 561	44,95 : 55,05	0,8163	1,000
A ₂	slov.	404	178 : 226	44,00 : 56,00	0,7900	
	ukr.	393	181 : 212	46,06 : 53,94	0,8537	1,030

Tabuľka č. 2 – KMN (od najvyššej hodnoty smerom dole)

TEXTY	SLOVENSKÉ	UKRAJINSKÉ
T	1,0396	0,9885
P	0,8412	0,8317
A ₂	0,7900	0,8537
A ₁	0,7538	0,8163
U ₂	0,4072	0,3881
U ₁	0,4050	0,3778
H	0,3197	0,2279

Tabuľka č. 3 – **KLR** (od najvyššej hodnoty smerom dole)

TEXTY	POČET LEXÉM	POČET LEXÉM	KLR
U ₁	999	1145	1,146
A ₂	404	393	1,030
P	974	991	1,017
U ₂	508	515	1,014
T	1028	1040	1,013
H	970	974	1,004
A ₁	1019	1019	1,000

Literatúra:

DOLNÍK, J. – BENKOVIČOVÁ, J. – JAROŠOVÁ, A.: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava: Veda 1993. 189 s.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové zložky. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava: SPN 1985. 580 s.

Zoznam skúmaných ukážok:

Bajcura, A.: Rusíni a Ukrajinci? (v rukopise: 13 s.) – Bajcura, A.: Rusyny čy ukrajinci? Prel. A. Kunderátová. Dukľa, 1997, č. 6. s. 77 – 85.

Dialógová listina seriálu Invest-Story, 1. časť (v rukopise, skúmaný úryvok: s. 2 – 8) – Dialohy serialu Invest-Story. Časť I. Prel. J. Kunderát (v rukopise, skúmaný úryvok: s. 2 – 8).

Káblková televízia akciovej spoločnosti Kabel Plus. Technické riešenie (v rukopise, skúmaný úryvok: s. 1 – 4). – Kabelne teľebačeňňa akcionernoho tovarystva Kabel Pľus. Technične rišeňňa. Prel. J. Kunderát (6 rkp. s.).

Konstytucija Ukrajiny. Kyjiv, Presa Ukrajiny 1997. 80 s. (skúmaný úryvok s. 3 – 9) – Ústava Ukrajiny. Prel. T. Murčinková (rkp.: s. 1 – 4).

Mušketyk, J.: Vernys'a v dim svij. Kyjiv, Rad'anskyj pys'mennyk 1981. 373 s. (skúmaný úryvok: s. 141 – 145) – Mušketyk, J.: Návrat. Prel. A. Pestremenko. Bratislava: Obzor 1988. 445 s. (skúmaný úryvok: s. 167 – 171).

Obchodná zmluva. Prešov, 14. 10. 1996 (v rukopise, 2 s.) – Dohovir, Priašiv, 14 žovteň 1996 r. Prel. J. Kunderát (2 rkp. s.).

Ťuťunnyk, H.: Zavjaz. Kyjiv, Molod' 1966. 157 s. (skúmaný úryvok z poviedky Na zharyšči, s. 26 – 30). – Ťuťunnyk, H.: V podvečer. Prel. J. Andričik, R. Dvořáková-Žiaranová. Košice, Molod' 1979. 275 s. (skúmaný úryvok z poviedky Na zhorenisku, s. 22 – 25).

SLOVOTVORNE MOTIVOVANÉ LOGONYMÁ

Mária IMRICHOVÁ (Prešov)

Logonymá sú vlastné mená firiem, obchodných jednotiek a výrobo-obchodných spoločností. Je to slovná časť firemného loga. Z hľadiska pomenovacieho aktu je dôležité, že ide o individuálny akt, v ktorom najčastejšie majiteľ zakladanej firmy tvorí nové slovo, pomenovanie firmy, teda logonymum, buď priamo v momente zápisu do obchodného registra, alebo si názov premyslí (pripraví) vopred. V tomto procese autor zámerne volí pomenovací motív i jazykové spracovanie, pričom rozhodujúcim spôsobom tu pôsobí reklamná, estetická a charakterizačná funkcia.

Slovotvorná motivácia logoným je založená na „morfematicko-sémantickej korešpondencii slov“ (Furdík, 1993, s. 19), na „formálno-sémantickom vzťahu prinajmenej medzi dvoma slovami, z ktorých jedno – východiskové, motivujúce – je formálne aj sémanticky obsiahnuté v druhom, utvorenom, motivovanom“ (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 28). Východiskové apelatívum, resp. proprium je motivantom logoným. Logonymá tvoria skupinu vlastných mien, ktorá je najbližšia apelatívam, pretože lexikálny význam motivanta v novom funkčnom využití úplne neustupuje, zvyčajne sa pri percepcii viac či menej uvedomuje (porov. Blanár, 1996, s. 81) a okrem rozlišovacej a identifikačnej schopnosti majú tak logonymá podobne ako apelatíva aj schopnosť charakterizačnú. Do akej miery je logonymum schopné charakterizovať firmu, to závisí od výberu motivanta a od zvolenej slovotvornej štruktúry logonyma v procese nominácie. Istá irelevantnosť lexikálneho významu slovotvorných komponentov logoným (vlastne jedného z komponentov – sufixu alebo prefixu) umožnila tvorivé rozširovanie inventára slovotvorných afixov, logoformantov (Imrichová, 1995, s. 149) a rozličných podôb slovotvorných štruktúr logoným. Pomenovací akt sa síce realizuje na základe uvedomovania si slovotvorných zákonitostí a noriem slovenčiny, no zároveň sa uvedomuje reklamná a pragmatická funkcia logonyma, čo podnecuje výber a používanie buď periférnych (a teda zvláštnych, nezvyčajných) slovotvorných prostriedkov, alebo takých, ktoré nemajú obdobu ani v apelatívnej lexike (porov. Blanár, 1986, s. 115).

Pri logonymách v porovnaní s apelatívami možno hovoriť len o relatívnej slovotvornej motivácii. Časť logonyma „nesie“ onomaziologický príznak, istým spôsobom odkazuje na niektoré prvky z logického spektra apelatívneho motivanta, a preto ju možno považovať za slovotvorný základ. Druhá časť slovotvorne motivovaného logonyma (nositeľ onomaziologickej bázy) však nie je takým formantom, aký poznáme z apelatívnej lexiky. Pravdepodobne sa tvorí typ

propriálnych (logonymických) onomaziologických kategórií so špecifickou sémantikou.

Spomínaná formálno-sémantická korešpondencia motivujúceho apelatíva (resp. *propria*) a motivovaného logonyma nás oprávňuje pristupovať ku klasifikácii slovotvorne motivovaných logoným tak ako k apelatívnej lexike. Logonymá majú binárnu onomaziologickú štruktúru, ktorú tvorí onomaziologický príznak a onomaziologická báza. Onomaziologický príznak označuje predovšetkým zameranie firmy na istú oblasť podnikania, predmet činnosti firmy, vlastnosť predmetu činnosti, príslušnosť firmy k majiteľovi, miesto a územnú pôsobnosť firmy, kvalitu činnosti firmy. Bázovým slovom je najčastejšie neodvodené i odvodené substantívum (apelatívum i *proprium*), adjektívum a verbum.

Onomaziologická báza logoným je vyjadrená formantmi, ktorých funkcia a špecifický význam v príslušnom logonyme sa uvedomuje až po identifikácii slova ako *propria* a v propriálnom súbore ako logonyma. V derivátoch sa využívajú domáce flektivizačné formanty a logoformanty, ktorými sú buď periférne slovotvorné prostriedky, alebo špeciálne, netypické formanty, nesúce špecifickú sémantiku. V kompozitných tvaroch je onomaziologická báza najčastejšie vyjadrená prefixoidmi alebo suffixoidmi cudzieho pôvodu, vyjadrujúcimi oblasť podnikania.

Z domácich formantov sa využívajú častejšie iba relačné morfémy, zriedkavejšie spojenie derivačnej a relačnej morfémy: *-a*, *-o*, *-y*, *-ka*, *-ko*, *-an*. Z periférnych slovotvorných prostriedkov sa využívajú prípony *-ia*, *-ona*, *-eny*, *-an*, *-in*, *-it*, *-ea*, *-éria*, *-er*, *-en*. Ide najmä o sufíxy cudzieho pôvodu alebo o sufíxy, ktoré majú charakter domáceho formantu, ale v inventári slovotvorných prostriedkov nie sú, prípadne sú doložené veľmi okrajovo. Špecifickú sémantiku v skupine logoným majú logoformanty *-ex*, *-ox*, *-ix*, *-ux*, *-ax*, *-imex*, *-ing/-ink*, *-as*, *-os*, *-us*, *-es*, *-is*. Logoformanty v spojení so slovotvorným základom motivanta, resp. s radixoidom (časťou slova, ktorej hranice nedosahujú alebo mierne presahujú hranice koreňovej morfémy), a pri uvedení si špecifickej onymickej sémantiky logonyma nesú osobitný význam „firemnosti“ plniaci špecifické nominačné ciele.

1. Derivované logonymá

Derivované logonymá (podobne ako apelatíva) vznikajú afixáciou základového slova. Frekventovanejšia, a možno tvrdiť, že pre logonymá typická, je sufíxiácia. Repertoár sufíxov je bohatý a pravdepodobne neukončený, pretože autor logonyma si uvedomuje irelevantnosť významu slovotvorných komponentov. Onomaziologický príznak je vyjadrený úplným substantívom, koreňovou morférou substantíva a verba, radixoidom substantíva a verba a afixoidným radixom. Slovotvorný základ derivovaných logoným vyjadruje príznak predmetu

činnosti a zamerania firmy, proprium ako motivant vyjadruje príznak príslušnosti firmy k majiteľovi a miesta pôsobnosti firmy.

Jednoznačne najfrekventovanejší je logoformant *-ex*, ktorý má v logonymách dva príznaky: príznak firemnosti (plniaci estetizujúcu funkciu) a príznak „exportovosti“ (pri ktorom by sa dalo uvažovať aj o abreviatúre od slova export, no z výskumov vyplýva, že aj keď bol tento logoformant použitý s týmto pôvodným prvotným cieľom a významom, pri percepcii sa táto informácia stráca a samotní tvorcovia sa ho pri objasňovaní vlastnej slovotvornej činnosti vzdávajú, a preto ho nepovažujeme za skratku, ale za sufix). J. Horecký (1994, s. 78) považuje morfému *-ex* za reprezentanta slova export, v niektorých prípadoch za „všeobecný základ v pomenovaniach rozličných spoločností“. V logonymách má morféma *-ex/ex-* aj význam výborný, vynikajúci, extra, exkluzívny (Imrichová, 1994).

Logoformant *-x* sa vyskytuje zriedkavo, dokonca i v tvaroch, v ktorých je zreteľne vydeliteľný, sa nepovažuje za sufix; napríklad v logonyme *Vodax* – vodné stavby – je jasný úplný tvar motivujúceho slova voda, po percepcii logonyma sa však ako sufix pociťuje *-ax*. Nazdávame sa, že takéto spracúvanie slova spôsobuje práve uvedomenie si jeho špecifickej onymickej sémantiky, možno už spomenutého významu firemnosti, a z toho plynúci záver, že nejde o vodu v jej prvotnom význame, ale o činnosti s ňou spojené a pod. Aj samotní autori logoným potvrdzujú, že nejde o „mechanické pripojenie“ jednej grafémy, ale o samohláskové varianty sufixu. Tak je to i s logoformantom *-s*. Variantné podoby logoformantu *-ex* sa vyskytujú v približne rovnakom počte, najnižšiu frekvenciu má logoformant *-ux*, napr. *Metax* – metalizácia, *Katrix* – od Katriňák, *Betox* – betonárske práce, *Krystalux* – krištál.

V podobe *-imex* ide o spojenie začiatočných častí slov export a import a považujeme ju za logoformant. Tvoria sa ňou logonymá väčších firiem, majúcich zvyčajne aj zahraničné obchodné aktivity.

Používanie latinských a gréckych sufixov, resp. sufixov „majúcich takýto charakter“ nemá v logonymách takú frekvenciu, ako predchádzajúce logoformanty. Latinské a grécke formanty dávajú výslednej slovnej podobe príznak odbornosti. Takýto charakter majú logoformanty, z ktorých najfrekventovanejší je logoformant *-os*: *Keramos Cukos*, *Domus*, *Vargas*.

Formant *-ing* považujeme za kontaktný prvok, ktorý v slovenčine nie je neznámy a nový. V jeho častom využívaní pri tvorbe logoným sa prejavuje príznak jeho súčasnej expanzie a módnosti, ale aj nutnosti inak pomenovať novovznikajúci jedinečný objekt. Význam formantu *-ing* je pomerne známy z publicistiky a ekonomiky, ktoré preberajú anglické slová v ich pôvodnej, častejšie poslovenčenej podobe (*lizing*, *holding*, *marketing*, *dabing* atď.). V logonymách sa vyskytuje vo funkcii sufixu (pričom ho za sufix považujeme iba vtedy, keď sa pripája k domácejmu alebo prevzatému slovu) v dvoch formách:

-ing/-ink. Podoba -ink svedčí o vysokom stupni jeho adaptácie. Aj v logonymách má najmä dejový význam s cieľom oznámiť charakter služieb („čo robíme“) a vyskytuje sa hlavne v deverbatívach, napr. *Projektink* – projektovanie, *Programing* – programovanie, *Staving* – stavenie, *Geotesting* – testovanie, *Hydrosaning* – sanácie, opravovanie vodných stavieb, alebo vyjadriť odbor činnosti, napr. *Inžiniering* – inžinierstvo, *Želing* – železničné inžinierstvo. Prípona -ing sa spája aj so substantívom a takéto logonymá vyjadrujú predmet činnosti, napr. v logonyme *Arching* – architektúra, ale aj miesto sídla a činnosti firmy, napr. *Oraving* – Orava. V logonyme *Hydroing* ide o spojenie afixoidných radixov a vyjadruje „vodné inžinierstvo“. Je to však postup kompozičný, nie derivačný. V uvedených derivačných typoch logoným so sufixom -ing je prítomný príznak dejovosti (aj v type *Koving* – kovanie, *Arching* – slovo architektúra sprostredkúva význam projektovania), v niektorých prípadoch priamo do slovenčiny nepreložiteľný, ale práve v sufixe prítomný. Morféma -ing nemá však príznak dejovosti v akronymických logonymách, pretože vyjadruje titul majiteľa alebo skrátenú kontaktnú podobu slova *inžinierstvo/ingineering*, napr. *Fabing* – Ing. Fabiánová, *Russing* – Ing. Rusnák, *Leding* – Ing. Nidel, *Ingsmat* – Ing. Šmatlík, *Projsting* – projektové a stavebné inžinierstvo atď. Tieto akronymické logonymá nesprostredkúvajú informáciu o zameraní firmy.

Z domácich prostriedkov sa ako slovotvorné prostriedky pri tvorbe logoným používajú relačné morfémy, ktoré sa pripájajú ku koreňovej morféme alebo lexéme, čím sa logonymum stáva skloňovateľným. Najfrekvencovanejšie sú prípony -a, -o, napr. *Medika* – **medikament**+a, *Elektra* – **elektrický**+a, *Čaluna* – **čalúnnictvo**+a, *Stavo* – **stavebná** činnosť. Prípona -a sa pripája aj k úplnému slovu, čím sa dosiahne oslabenie (ale nie strata) jeho pôvodného významu a slovo získava onymický príznak firemnosti, ktorý si v komunikačnej situácii percipient okamžite uvedomuje, napr. *Cementa*, *Kveta* (od kvet, nie od ženského mena). Z domácich flektivizačných prípon, teda spojenia derivačnej a relačnej morfémy sa používajú prípony -ka, -ko, napr. *Hydka*, *Hydko*, *Plynko*, *Terko* (Ján Teráz), pričom si ponechávajú pôvodný zdrobňujúci význam, ktorý sa v tomto type logoným zreteľne uvedomuje. Z prevzatých slovotvorných prípon sú obľúbené prípony -ea, -er, -éria, -ia, napr. *Mirea*, *Zorea*, *Rekrea*, *Bagetéria*, *Butiker*, *Interia*. Inventár prípon pri logonymách je široký. Umožňuje to už spomínaná irelevantnosť slovotvorných prostriedkov. Okrem príznaku firemnosti sa nimi dotvára prítiažlivá formálna a zvuková podoba výsledného tvaru. Využívajú sa periférne prípony strácajúce v novej funkcii svoj pôvodný význam, ale najmä prípony majúce charakter domáceho formantu, ktoré však v inventári slovotvorných prostriedkov nie sú, alebo sú doložené veľmi okrajovo, napr. -an: *Bystran* (Bystré), *Drevan*, *Tehlan*; -ana: *Stolana*, *Textilana*, *Pletana*, *Pilana*, *Polana* (Poľanský); -en: *Domen*, *Sabren* (Sabrina); -ena: *Domena*, *Stavena*; -in: *Stavin*; -ina: *Stavina*; -ona: *Stavona*, *Drevona*; -it: *Drevit* atď.

Morféma *pro-* funguje v logonymách v niekoľkých významoch a funkciách: a) ako afixoidný radix v kvázikompozitách s významom projektovanie, projektová kancelária; b) ako častá akronymizácia slova profesionálnosť, profesionálny, ale doterajšia frekvencia nie je taká, aby sme ho zaradili medzi afixoidné radixy; c) ako prefix (z lat. s významom súhlasu, napr. proexport; opozitum je anti-) s významom podporujúci, súhlasiaci, určený na podporu, napr. *Proteplo* („práce určené na podporu tepla, ohrievania“), *Protex* („všetko pre prácu s textom“), *Prosport* (potreby pre športovcov na šport). Analogicky je utvorené logonymum *Predom* („všetko pre dom a domácnosť“) s prefixom *pre-* v rovnakom význame ako latinský prefix *pro-*.

Ku skupine derivovaných logoným zaraďujeme aj logonymá, ktoré vznikli mechanickým skracovaním – trunkáciou, niekedy sprevádzanou aj sufixáciou skrátenej podoby. Trunkácia v procese onymickej nominácie logoným je mechanický postup založený na deformovaní základového slova „odsekávaním“ jeho koncových foném bez ohľadu na morfológický švík, ale so zreteľom na výslednú fonickú a formálnu podobu logonyma, často aj s cieľom zachovať význam motivujúceho základového slova. Tento tvar nazývame radixoid.

K mechanickému skracovaniu motivujúcich apelatív dochádza skutočne spontánne a inštinktívne, bez úvah o slovotvornej štruktúre príslušného slova. I napriek tomu väčšina našich dokladov je skrátená po koreňovú morfému, čo svedčí o existencii prirodzeného a vrodeneho jazykového reflexu a citu. Je to zároveň dôkaz tendencie k (relatívnej) informatívnosti logoným, pretože v koreňovej morféme je (v tomto type logoným) prítomný lexikálny význam motivujúceho slova, napr. *Inštal* – inštalácie, *Izol* – izolácia, *Komis* – komisionálny predaj, *Prosper* – prosperita, *Solid* – solidnosť, *Atyp* – atypické projekty, *Exkluzív* atď. Ojedinele sa vyskytujú logonymá tvorené radixoidom, napr. *Kera* – **keramika**, *Solve* – **solventnosť**, *Porcela* – **porcelán**, *Revital* – **revitalizácia** (označené sú koreňové morfémy motivantov). Aj pri tomto slovotvornom procese sa prejavila sila príznaku príslušnosti firmy k majiteľovi. Mechanicky sa skracujú mená aj priezviská majiteľov, ktoré tak nadobúdajú deformovanú podobu, no nie sú to prezývky. Autori si uvedomujú, že pomenúvajú objekt iného onymického pod systému, než do akého patrí antroponymum, preto ho mechanicky „nepresunú“ na iný objekt, ale spracúvajú ho do podoby netypickej pre antroponymá. Je to podobný jav ako pri pomenúvaní zvierat antroponymami, resp. ľudí menami typickými pre zvieratá. Mechanicky sa skracujú osobné mená, napr. *Alex*, *Frant*, *Adria*, *Alen*, častejšie priezviská, napr. *Komi* – Komišák, *Macha* – Machala, ale aj názvy miest, v ktorých firma sídli, napr. *Gira* – Gíraltovce, *Han* – Handlová, *Mengus* – Mengusovce. Mechanické skracovanie je často sprevádzané sufixáciou v podobe relačného formantu, napr. *Akuma* – akumulátory, *Gera* – Geres, *Roba* – Róbert.

2. Kompozitné logonýmá

Produktivita kompozitných logoným je dôkazom tvrdenia, že „kompozitá v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny predstavujú výrazný dynamický jav“ (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 229). Tvorenie zložených logoným je najfrekvencovanejším slovotvorným postupom. Nie je to nič prekvapujúce, pretože kompozitné logonymum ako kontaktný komunikačný prvok na malom priestore spracúva a sprostredkúva (presnejšie malo by sprostredkovať) viacero informácií, a dosahuje tak vysokú informačnú hodnotu. Tento ekonomický spôsob vyjadrovania a kondenzácia viacerých slov umožňuje autorovi poskytnúť viac informácií o firme a jej zameraní. Druhou dôležitou vlastnosťou kompozitných logoným (na pozadí viacslovnosti) je ich stručnosť, resp. krátkosť výrazu, čo nie je pre tento typ proprií z hľadiska ich fungovania a využitia nepodstatné. S touto vlastnosťou súvisí aj tretia vlastnosť kompozitných logoným – ich formálnoslovná príťažlivosť.

Kompozitné logonymum je zložené najmenej z dvoch slov alebo častí motivujúcich slov, ktoré sú buď v syntaktickom vzťahu, alebo sú len mechanickým priradovaním (vyratúvaním). Kompozitá bývajú často súčasťou viacslovných logoným.

Komponenty kompozitných logoným môžu byť vyjadrené slovom, koreňovou morféomou (radixom) motivujúceho slova, radixoidom, afixoidným radixom (prefixoidom alebo suffixoidom). Pri tvorení kompozitného logonyma silno pôsobí princíp analógie a autor „kopíruje“ klasickú štruktúru kompozít, no vznikajú aj nové modely so špecifickou štruktúrnou stavbou. Autori často pričleňujú jednotlivé zložky s ohľadom na zachovanie významu motivanta, ale aj na výslednú formálnoslovnú podobu nového logonyma. Motivujúce slovo sa skraca bez ohľadu na hranice koreňovej morfémy, a preto sa pri analýze slovotvornej stavby logoným vynárajú viaceré špecifiká a problémy týkajúce sa odvodzovacieho základu a afixoidov logoným.

Jednotlivé zložky vyčleňujeme podľa ich funkcie v stavbe logonyma. Radix, resp. *koreňová morféma* je najmenšia jazyková jednotka, ktorá je nositeľom lexikálneho významu. *Radixoid* je časť slova, ktorej hranice nedosahujú alebo mierne presahujú hranice koreňovej morfémy; ich vlastná sémantika je oslabená, ale sú schopné sprostredkovať a vyjadriť význam motivujúceho základového slova (*dent*, *lux*, *kup*). Opakujúce sa radixy a radixoidy v kompozitných logonymách nadobúdajú abstraktnejší derivačný význam a systemizačnú funkciu a stávajú sa tak derivačným prostriedkom – *afixoidným radixom* (*eko*, *spol*, *stav*; *soft*, *arch*, *ener*, *ekon*). Takéto logonymá nazývame kvázikompozitnými logonymami (porov. aj termín prefixoidné radixoidy; Orgoňová, 1997; a termín afixoidné radixy; Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999, s. 33). Radixoidy aj afixoidné radixy zrozumiteľne korešpondujú s významom základového slova; afixoidný charakter nadobúdajú opakovanosťou. Inventár afixoidných radixov

v logonymách sa rozširuje o prvky významovo späté s obchodovaním, službami, podnikaním a podobne.

Pri tvorbe kompozitných logoným sa používajú afixoidné radixy (z domácich i prevzatých slov), ktoré už dlhšie fungujú v slovenčine ako sufíxoidy a prefixoidy v kvázikompozitách. Ich všeobecnosť a všeobecne známy „význam“ sa konkretizuje vtedy, keď si percipient uvedomí jeho onymickú sémantiku, teda keď ho identifikuje ako logonymum. Napríklad v logonyme *Texicomp* (textilná spoločnosť) sa najprv uvedomuje a dešifruje prvá časť – textil, druhá časť sa dešifruje správne až v súvislosti s ňou, pretože afixoidný radix *comp* má dva významy – computer/počítač a company/spoločnosť. Logonymum sa stáva informačným v kontexte, v konkrétnej komunikačnej situácii, čiže až po uvedomení si, že je to firemný názov.

Inventár afixoidných radixov rozšírili logonymné afixoidné radixy. Sú to radixy alebo radixoidy domácich, prevzatých, ale i cudzích slov opakujúcich sa v logonymách, vyjadrujúcich stále rovnaký význam, ktorý častým výskytom zovšeobecnel, preto ich zaraďujeme medzi derivačné prostriedky. V logonymách sa takto formantizovali najmä substantívne slovotvorné základy (*arch*, *spol*, *tex*, *text*, *tech*, *prog*), ale aj verbálne (*stav*, *mont*), menej adjektívne (*uni*). Pôvodnú podobu si zachovávajú cudzie, kontaktové radixoidy *com/comp* z anglických slov *company* a *computer*; dlhšie odoláva zdomácneniu pôvodne francúzske slovo *tour*, ktoré je súčasťou názvov cestovných kancelárií. Na základe výsledkov rozboru materiálu vyčleňujeme nasledujúce logonymné afixoidné radixy:

arch (architektúra, architektonické práce)
*com/comp/kom/komp*¹ (computer, počítačová firma)
*com/comp*² (company, spoločnosť)
ekon (ekonómia, ekonomické práce)
info (informácie, informačné služby)
ing (inžinierstvo, inžinierske práce)
mix (rozličnosť, všeličo)
mont (montáž, montážne práce)
proj/pro (projektovanie, projektová kancelária)
prog (programátorstvo, programovanie)
soft (softvér, predaj výpočtovej techniky)
spol (spoločnosť)
stav (stavanie, stavebné práce)
tex/text (textil, predaj textilu)
tour/túr (cestovanie, turizmus, cestovná kancelária)
trans (transport, prepravná firma)
uni (univerzálny)

Pri kompozícii sa uplatňuje princíp analógie. Autori využívajú spôsob spájania slov existujúci v jazyku, no tento proces silno ovplyvňujú pragmatické a reklamné potreby, a tak vznikajú „atraktívnejšie“ podoby koreňov, netradičné

afixoidy, atypicky sa spájajú jednotlivé komponenty do prítlačlivejšej výslednej formy. Rozširuje sa tak inventár typov zložených substantív.

V skupine kompozít rozlišujeme úplné a neúplné kompozitné logonymá a kvázikompozitné logonymá.

Úplné kompozitné logonymá sú spojením dvoch úplných slov, najčastejšie dvoch substantívnych komponentov, *Lesoprojekt*, *Plastokno*, *Drevoobklad*.

Neúplné kompozitné logonymá majú aspoň jednu zložku neúplnú, vyjadrenú radixom alebo radixoidom motivujúceho slova. Ak sa slovo spája s neúplnou zložkou, vyjadruje predmet činnosti (*Dekorplast*, *Drevorob*, *Drevokup*, *Kovorob*). Vyskytujú sa však aj tvary, v ktorých je nositeľom informácie onomaziológický príznak vyjadrený koreňovou morférou (*Modimport*) a radixoidom (*Dopexpres*, *Satexpres*). Kompozitné logonymum môže mať aj obe zložky radixoidné a možno hovoriť aj o trunkácii motivujúcich slov napr. *Obchocent*, *Diaveg*, *Exotrop*, *Ovosem*.

Kvázikompozitné logonymá sú zložené logonymá, v ktorých sa najmenej jeden komponent vyjadrený afixoidným radixom spája so slovom (resp. aj koreňovou morférou a radixoidom) alebo s iným afixoidným radixom. Sú frekventovanejšie a produktívnejšie než úplné a neúplné kompozitné logonymá, lebo majú všeobecný a všeobecne známy význam, ktorý nadobúdajú častým výskytom, a prakticky neobmedzenú spájateľnosť (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 237).

Ak sa afixoidný radix spája s úplným tvarom substantíva, stojí na prvom mieste. Substantívum má prevažne všeobecný význam (potreby, služby, komplet a pod.) alebo je to vlastné meno majiteľa. Nositeľom informácie o zameraní firmy sa tak stáva afixoidný radix, pretože jeho pôvodný význam sa uvedomuje silnejšie. Napríklad v logonyme *Termoprogres* je substantívum informačne neúčinné a pozornosť percipienta sa preto presúva na jeho prvú zložku, ktorá odkazuje na práce súvisiace s teplom, otepľovaním. Podobne logonymum *Softnerest* substantívnu časť sice podáva informáciu o mene vlastníka, ale ani to si percipient nemusí dať do súvislostí. O zameraní firmy informuje afixoidný radix *soft*. Pri vlastnom mene stojí afixoidný radix častejšie v postpozícii. Vo všeobecnosti však platí, že jeho postavenie závisí od výslednej podoby logonyma.

Ak má substantívum konkrétnejší význam, stojí pred afixoidným radixom vo funkcii prívlastku. Afixoidný radix vyjadruje zameranie firmy všeobecne a príslušné substantívum spresňuje a bližšie informuje o zameraní firmy alebo o charaktere jej činnosti a vlastnostiach predmetu jej činnosti. Tento typ je informačne silnejší než predchádzajúci; napr. *Domstav*, *Krojtex*, *Sexotex*, *Drevospol*, *Extratech*, *Unimóda*, *Unikov*.

Za prechodný typ medzi neúplnými kompozitnými logonymami a kvázikompozitami považujeme tie logonymá, ktorých jeden komponent je vyjadrený afixoidným radixom a druhý koreňovou morférou alebo významovo priezrač-

ným radixoidom motivujúceho slova, napr. *Archkanc* (architektonická kancelária), *Obutex* (obuv a textil), *Školtour* (školské výlety), *Pol'nopod* (poľnohospodársky podnik), *Optimalsoft* (optimálny softvér), *Solidstav* (solídna stavebná firma). Tieto typy nepovažujeme za neúplné kompozitá, pretože obsahujú afixoidný radix (ktorý je z hľadiska našej klasifikácie hlavným kritériom) spájajúci sa s neúplným, ale významovo priezračným tvarom druhého motivujúceho slova (no nie s akronymom).

Približne 55 % kvázikompozitných logoným je utvorených spojením dvoch afixoidných radixov. Tie sa dajú rozvinúť do slovného spojenia, napr. *Energopol* (energetická spoločnosť), *Hydroing* („vodné“ inžinierstvo), *Techsoft* (technický softvér). Okrem uvedených spôsobov vznikajú logonymá aj kompozično-derivačným slovotvorným postupom, napr. *Stavoprojekting* (projektovanie stavieb; projekting neznamená projektové inžinierstvo), *Pyrobatys* (pyrotechnika, Batizovce).

3. Špecifická slovotvorba

V skupine slovotvorne motivovaných logoným vyčleňujeme ako samostatný typ logonymá, utvorené špecifickými slovotvornými operáciami, využívajúcimi hru so slovom a symbolistiku. Číslicová symbolistika sa využíva na vyjadrenie rovnakozvučnej skupiny hlások daného slova, napr. *Delta3k* – výroba trikových filmov, *Pe3k* – Petrik, meno majiteľa, *4 you* – pre teba, ale aj na vyjadrenie samostatnej informácie, najčastejšie počtu majiteľov, napr. *3H*, *3 J* – soft, *2M*, *2. J. ateliér*, *R4M*, alebo sídla firmy, napr. *№ 17*. Výsledkom sú často rébusovité slovné podoby, ukrývajúce motivujúce slovo či slová, napr. *Autopela* – auto, *Pella*, *opel*, ***Renojava*** – renova, *Jaš*, *Svik* – ***Svidník***, *Telervis* – ***teleservis***, *Elnika* – ***elektronika***, *Petrana* – Peter a Anna, *Vea* – Eva. Zo špecifických slovotvorných postupov je najfrekvencovanejšie inverzné poradie hlások motivujúceho slova. Takýto postup sme zaznamenali len pri motivácii vlastným menom majiteľa, napr. *Retep*, *Rotkiv*, *Orim*, *Kinaj*, *Kuva*, *Štúdio Atiz*, *Leding* – Ing. *Nidel*, *Remark* – *Kramer*, *Sidop* – *Bodis*. Pri tomto postupe sa často využíva graféma *x* na zápis hláskovej skupiny *ks*, napr. *Činex* – Ksenič, *Abyx* – Skyba, *Yxbud Zele* – Dubský.

Takto tvorené logonymá nie sú náhodnými slovnými podobami zvolenými na poslednú chvíľu pri zápise firmy do obchodného registra. Sú potvrdením toho, že autorom (a teda tvorcom nového slova) na logonyme záleží a jeho zápisu predchádza myšlienkové slovotvorné spracovanie. Niektoré z nich majú dokonca registračnú ochrannú známku. Slovotvorne motivované logonymá sú slová, v ktorých sa prejavuje spätosť jazyka a myslenia, reflektujú jazykové a slovotvorné schopnosti súčasného používateľa jazyka a ukazujú sa základné tendencie pomenúvania objektov špecifického charakteru. Tvorenie logoným overilo a overuje slovotvorný potenciál slovenčiny.

Literatúra:

BLANÁR, V.: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250 s.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, J.: Typy lexikálnej motivácie. Prednáška v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri JÚEŠ SAV. Prešov 1998.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

HORECKÝ, J.: Anglické slová na *-ing* v slovenčine. Kultúra slova, 25, 1991, s. 324 – 326.

HORECKÝ, J.: Logonomastika ako onomastická disciplína. In: Jazyková a mimo-jazyková stránka vlastných mien. XI. slovenská onomastická konferencia. Nitra 19. – 20. mája 1994. Zborník referátov. Red. E. Krošláková. Bratislava – Nitra 1994, s. 76 – 78.

ENCYKLOPÉDIA JAZYKOVEDY. Red. J. Mistrik a kol. Bratislava: Obzor 1993. 516 s.

IMRICHOVÁ, M.: Nové onomastické tvary v systéme slovenského jazyka. Slovenská reč, 60, 1995, s. 148 – 152.

ORGOŇOVÁ, O.: Slovo tvorná adaptácia galicizmov v slovenčine. Slovenská reč, 62, 1997, s. 147 – 154.

SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 532 s.

KONTEXTOVĚ MOTIVOVANÉ TYPY SLOVOTVORNÝCH DERIVACÍ V ČEŠTINĚ

Diana SVOBODOVÁ (Ostrava)

Tvoření slovotvorných derivací neboli odvozování patří v současné češtině k jednomu ze základních způsobů obohacování slovní zásoby. Nejčastěji se tento proces týká tvoření substantiv, adjektiv a sloves, méně často příslovců a jen okrajově dalších slovních druhů. Základními slovotvornými postupy jsou prefixace a sufuxace (odvozování předponové a příponové), méně často se můžeme setkat s bezafixální derivací neboli konverzí, tj. odvozováním pouze gramatickými morfémy (koncovkami), které se objevuje nejčastěji u substantiv a adjektiv. Všechny tyto tři základní druhy derivací se mohou vyskytovat i jako smíšený typ odvozování, tj. prefixálně-sufixální a prefixálně-konverzní.

U každého z výše uvedených postupů lze rozlišit určité typy formantů, které jsou typické nejen pro daný slovní druh, ale např. i pro typy kontextů, v nichž se výrazy těmito formanty odvozené vyskytují. Zde je pak možno brát v úvahu také kategorii produktivnosti jednotlivých formantů, neboť v současné češtině existují rozdíly v užívání jazykových prostředků jak v rámci jednotlivých útvarů národního jazyka, tak i v rámci různých kontextů, v nichž se tyto prostředky vyskytují. Vezmeme-li si jako příklad nestrukturní útvary národního jazyka, tzv. sociolekty, tj. profesní a zájmové slangy, můžeme se setkat s poněkud odlišnými lexikálními prostředky v původní podobě mluvené a v podobě psané, a to rozdílně v populárních časopisech na jedné straně a v beletrii, kde jsou užity jako jeden z charakterizačních prostředků, na straně druhé. Podobná situace je i v oblasti jak teritoriálních dialektů a interdialektů, tak spisovného jazyka členěného na stylistickou vrstvu knižní, neutrální a hovorovou. Tyto difference se projevují mimo jiné i ve volbě jednotlivých slovotvorných formantů.

Rozdílné jsou například formanty, jimiž jsou odvozována substantiva v rámci různých onomaziologických kategorií a typů. V případě názvů konatelských (substantiv pojmenovávajících osoby vykonávající nějakou činnost spjatou se skutečností, která je vyjádřena podstatným jménem v jejich základu) je tradičně nejproduktivnějším formantem přípona **-ař/-ář**, která se objevuje jak u výrazů spisovných, nepříznačkových (*rybář, lyžař*), tak u výrazů hovorových, které jsou odvozeny od výrazů přejatých (*mítinkář, happeningář*), a je také velmi častou příponou univerbizační (*češtinář, výškař*). S přilivem výrazů cizího původu do češtiny bývá však i tento formant nahrazován příponami cizího původu, z nichž nejčastější je **-ista**, která je připojována obvykle k cizím slovním základům (*žurnalista, bohemista*), ale výjimečně i k základům domácím, čímž vznikají hybridní tvary typu *slávista, houslista* a expresiva typu *srandista, potížišta*. Ve

stejně kategorii se pak u výrazů anglického původu objevuje původní anglická přípona **-er** (*sprejer, manažer*), adaptovaná někdy prodloužením vokálu do podoby **-ér** (*designér, importér, manažér, stopér, snowboardér*).

V rámci procesu zařazování podobných výrazů cizího původu do české slovní zásoby pak může nastat situace, kdy se výraz s tímž významem objevuje v češtině v různých derivovaných formách, např. *rafter – raftař, surfer – surfista – surfař, skater – skatista, skateboarder – skateboardista, snowboarder – snowboardista*. Zvláště u posledních dvou příkladů však může nastat situace, kdy se v závislosti na kontextu tvoří odvozeniny hovorové či slangové, odpovídající více současnému úzu mluvené podoby jazyka (*skejták, skejtbordák, snoubordák*, příp. slangově také *lyžobordák* – ve všech případech v psané podobě už v počeštěné formě).

Stejně jako u původně anglické přípony **-er**, může i v případě dalšího sufiku **-or** nastat situace, kdy se tyto formanty cizího původu dostávají do češtiny v souvislosti s výrazy přejatými, a vlastní derivace tedy v českém jazyce již neprobíhá. Proto by bylo možné např. u výrazů typu *monitor, sponzor* nebo *direktor* uvažovat v rámci jejich morfologické adaptace českému jazyku spíše o konverzi, tj. bezafixální derivaci, kdy k hotovému, ucelenému přejatému tvaru jsou v češtině připojovány pouze koncovkové formanty jednotlivých paradigmát. Derivace afixální pak nastává v další fázi zdomácnování uvedených výrazů, které se v češtině stávají nosnými tím, že jsou k nim připojovány sufiky jiných slovních druhů, a to adjektivní (*sponzorský, direktorský*), verbální (*monitorovat, sponzorovat, direktorovat*) nebo adverbální (*sponzorsky, direktorsky*). Velmi významná je zvláště verbální derivace, neboť od tvarů pasíva odvozených kmenotvornou příponou **-ova-** jsou odvozovány další tvary deverbativních substantiv označujících názvy dějů (*monitorování, sponzorování, direktorování*) a adjektiv označujících vlastnosti plynoucí ze zasažení dějem (*monitorovaný, sponzorovaný*) a adjektiv účelových (*monitorovací*). I z uvedených tří příkladů je patrné, že ne ve všech případech lze vytvořit celou škálu odvozených výrazů, navíc i některé z tvarů, které jsou zde zmíněny, náleží mezi výrazy hovorové, případně profesionalismy (*direktorský, direktorovat, direktorování*).

Rozdíl v přístupu k cizím výpůjčkám nastává tehdy, když jsou jako značky přejímána pouze pojmenování označující osoby, ovšem tvary v češtině derivované jsou již odvozeny pouze ze základů těchto slov připojením českých formantů. V prvním případě nastává u substantiv bezafixální derivace a bývají od nich odvozena pouze relační adjektiva a adverbia (*gambler – gamblerský – gamblersky, sprejer – sprejerský – sprejersky*), ve druhém případě sufikální derivaci vznikají tvary slovesné a od nich odvozené adjektivní a substantivní (*gamblovat – gamblovaný – gamblovací – gamblování, sprejovat – sprejovaný – sprejování*). Přestože o derivaci prefixální je blíže pojednáno na jiném místě tohoto příspěvku, v souvislosti s derivacemi slovesnými nelze opomenout také

tvoreni perfektních tvarů pomocí příslušných předpon, tj. v tomto případě *zagamblovat si, zasprejovat si, nasprejovat, přesprejovat* apod., objevujících se převážně v kontextech útvárů hovorových a slangových.

Slovesnou kmenotvornou příponu **-ova-** lze v současné češtině považovat za jeden z nejproduktivnějších formantů vůbec, protože vzniká-li v souvislosti s mimojazykovou skutečností potřeba pojmenovat aktivitu s touto skutečností spjatou, děje se tak téměř bezvýhradně tímto způsobem, ať už se jedná o tvoreni neologismů cestou derivací výrazů domácích (*průměrovat, nálepkovat*), nebo především cizích (*faxovat, mailovat, flossovát, interviewovat, leasingovat, xeroxovat*).

Daleko méně početné případy při tvoreni verbálních derivací představují některé, většinou hovorové nebo slangové, varianty sloves odvozené kmenotvornými příponami **-nou-**, náležející druhé slovesné třídě, např. *buknout* (= zamluvit), *faxnout, kliknout, mailnout, squashnout, startnout, stopnout, tipnout* apod., nebo **-i-**, náležející třídě čtvrté (*twistit*).

Vrátíme-li se ke kategorii substantiv a kontextové motivaci jejich jednotlivých odvozovacích formantů, pak lze ještě upozornit na případy, kdy slova nabývají charakteru výrazů hovorových a expresivních, např. přípona **-ík** u výrazu *hippík*, **-ák** u slov *homelesák* (*houmlesák*), *snoubordák, skejták*, **-áč** (*pankáč*) a zcela ojedinělá neproduktivní přípona **-íř** užitá u slova *kempíř*.

Přípona **-ák** je mnohoznačná a i u mnoha výrazů domácích se jeví jako prostředek nespisovný, například u názvů činitelských (*mazák, stěhovák, ulejšák*) a konatelských (*saniťák, cesták*). Široké uplatnění má v obecné češtině a v profesních a zájmových slanzích různých oborů (*slepák, motorák, nákladák, rohák, tenisák, panelák, osobák, Václavák*), kde vystupuje jako produktivní prostředek univerbizační. Frekventovaně se objevuje také u názvů obyvatelských a příslušenských, kde je její hovorovost zřetelná zvláště ve srovnání se spisovnou (někdy ale až knižní, neobvyklou nebo významově posunutou) variantou **-an** (*Pražák – Pražan, Vídeňák – Vídeňan, Rakušák – Rakušan, měšťák – měšťan, škodovák – zaměstnanec Škodovky* – v tomto případě se varianta *škodovan* neužívá).

Na různém stupni formální adaptace se v češtině vyskytují také původně anglické výrazy tvorené příponou **-ing**. Zde opět nacházíme výrazy užívané v závislosti na kontextu ve dvou i více grafických podobách, např. *doping – dopink, jachting – jachtink, clearing – klířink, leasing – lížink, camping – kempink, briefing – brífing – brífink, meeting – mítink* apod. Více variant se obvykle objevuje u výrazů užívaných v běžném jazyce a zájmových a profesních slanzích. V původní formě pak zůstávají anglicismy chápané jako odborné termíny, publicismy, slova mezinárodní a málo frekventovaná, např. *brainstorming, headhunting, lobbying, monitoring, overbooking, paragliding, styling* apod. Svou roli zde může okrajově také sehrát nutnost palatalizace koncových

konsonantů (-g/-z- a -k/-c-) ve flektovaných tvarech, kdy se některá z forem lokálu plurálu končící na -zích nebo -cích (např. *smokinzích* – *smokincích*, *brifinzích* – *brifincích*) jeví uživatelům jako snadnější. Při tvoření adjektivních derivací však naopak zůstává častěji zachován původní pravopis s -g- (*dopingový*, *clearingový*, *leasingový*), zřejmě z důvodu menší obvyklosti a zavedenosti derivovaných tvarů a snahy o zachování kontinuity srozumitelnosti původních anglických tvarů.

Problematika přechylování substantiv v rámci modifikační kategorie tvoření nabývá v současné době na důležitosti mimo jiné i v souvislosti s rozvojem genderové lingvistiky. K přechylování dochází nejen u výrazů, kde jsou tvary feminin více či méně neobvyklé, mimo jiné u některých také z důvodu nutnosti palatalizace (*chirurgyně*, *chirurgka*, *dramaturgyně*, *dramaturška*, *psychiatricka*, *foniatrička*, *pedagožka*), ale i u většiny výrazů přejatých tvořených obvykle typickým sufixem -ka, připojeným buď k původnímu tvaru (*frontman* – *frontmanka*, *performer* – *performerka*, *pivotman* – *pivotmanka*, *rafter* – *rafterka*, *rocker* – *rockerka*, *showman* – *showmanka*, *snowboarder* – *snowboarderka*, *surfer* – *surferka*, *teenager* – *teenagerka*), k výrazu adaptovanému (džezmen – *džezmenka*, manažer – *manažerka*, *sparingpartner* – *sparingpartnerka*), nebo k substantivu derivovanému (*baseballista* – *baseballistka*, *golfista* – *golfistka*, *raftař* – *raftařka*).

Z hlediska hovorovosti a expresivity platí u přejatých feminin totéž co u analogických tvarů maskulin. Za hovorové jsou považovány výrazy adaptované příponou -ka, např. anglicismy *inlajnky* (pomnožné substantivum, označující kolečkové brusle), *lajtky* (tzv. lehká cigareta) a *misska* (deminutivum odvozené od pojmenování *miss*), stejně jako přechýlené tvary odvozené od výše uvedených maskulin – *houmlesačka* a *pankáčka*, a příponou -na – *barbína* (panenka Barbie) a *bugína* (závodní auto na autokros).

Úvahy o vhodnosti přechylování vznikají někdy i u slov domácích, pokud je výsledná podoba homonymní s významově odlišným výrazem, např. *strážnice* (i ve spojení *městská strážnice*, jako nejméně vhodná varianta se jeví *městská strážník* – excerpuje se z TV diskusního pořadu).

S přechylováním souvisí ještě jedna kapitola české derivace, a to počesťování cizích příjmení, obvykle příponou -ová. Dle současné české normy je skutečně nutné jména přechylovat (s výjimkou Čechů provdaných za cizince, které přejímají manželovo občanství). Výsledkem často bývají tvary neobvyklé a původnímu příjmení málo podobné (*Stone* – *Stoneová*, *Moore* – *Mooreová*, *Li* – *Liová*, *Lee* – *Leeová*, *Lucci* – *Lucciová*, *Dunaway* – *Dunawayová*, *Doherty* – *Dohertyová*). Pomineme-li skutečnost zásahu do původní podoby jmen, dochází v této oblasti z lingvistického hlediska v podstatě ke dvěma základním problémům: prvním je možné vynechávání tzv. němého e na konci původních příjmení před českým sufixem (výsledkem jsou tvary *Moorová*, *Stonová* apod.),

druhým nepřechylování příjmení v textech převzatých z cizích jazyků a do češtiny pouze přeložených (např. texty v různých typech časopisů, odborných i populárních), nebo vznikajících sice v češtině, ale na podkladě cizojazyčných materiálů (televizní sportovní zpravodajství apod.).

Kontextově rozlišený bývá i výskyt některých anglických výrazů přejímaných do češtiny v původní anglické formě plurálu s koncovkou *-s*, které jsou obvykle užívány jako nesklonná substantiva v množném čísle, přiřazovaná z důvodu potřeby gramatické a syntaktické shody k některému ze tří gramatických rodů. Patří sem např. *cornflakes* (kukuřičné lupínky, adaptovaná podoba je *kornflejky*), *headhunters* (náboroví pracovníci, „lovci hlav“, morfologicky adaptovaná forma je *headhunteri*), *cheerleaders* (roztleskávačky), *oldies* (starší písně), *rowdies* (vlajkonoši ve sportovním slangu), *skinheads* (příslušníci tohoto hnutí, „holé lebky“, morfologicky adaptovaná forma je *skinheadi*, příp. *skinheadové* nebo hovorově *skini*), *public relations* (vztahy s veřejností) a další. Anglické výrazy v původní formě plurálu se objevují i v názvech českých sportovních klubů, např. *Knights* (v překladu Rytíři), *Lions* (Lvi) a *Panthers* (Panteři). V případech, kdy existují morfologicky adaptované podoby anglicismů, objevují se v textech neoficiálního charakteru, obecné češtině, sociolektech apod. Původní plurálové tvary se pak vyskytují častěji v textech formálnějšího charakteru, ať už psaných, nebo mluvených.

Někdy se v průběhu procesu formální adaptace také stává, že k původní anglické plurálové koncovce *-s* je připojena ještě obdobná koncovka česká, jako je tomu např. u pomnožného substantiva *jeans* adaptovaného ve dvou formách *džíny* a *džínsy*. Podobně anglické výrazy *comics* (obrázkový seriál) a *chips* (bramborový lupínek) jsou původními tvary množného čísla, v češtině však tyto tvary plní funkci singuláru. Nacházíme je tedy ve tvarech *comicsy* a *chipsy* (nom. pl.), první výraz také v graficky adaptovaných podobách *komiks* a *komiksy*. Ze starších výpůjček pak lze uvést např. *keksy* (z anglického *cakes*).

V rámci derivací se v současné češtině jeví jako neopominutelné odvozeniny od graficko-fónických (iniciálových) zkratk typu *TU – túčko*, *SS – esesák*, *CD – céděčko*, *MB – emběčko*, *HC – hácéčko*. U původně anglických zkratk mají tyto odvozené tvary někdy formu založenou na anglickém způsobu hláskování zkratk (*LP – elpíčko*, *CV – sívíčko*), nebo jsou užívány ve dvojí podobě (*PC – pécéčko* i *písičko*, stejně tak slangový odvozený výraz má podobu *pécéčkář* i *písičkář*).

Pokud jde o derivace prefixální, i zde se nabízí porovnání produktivnosti formantů navzájem, hodnocení konkurence prefixů domácích a cizích a frekvence jejich užití v různých kontextech. V češtině se dnes vyskytuje celá řada prefixů a prefixoidů původu latinského a řeckého, které jsou připojovány k základům cizím (na různém stupni formální adaptace) i domácím. Některé však bývají zvláště v poslední době nahrazovány prefixálními komponenty domácími,

pokud takové existují. Takto vznikají někdy až kuriózní a nezvyklé neologismy a v průběhu času je zajímavé sledovat frekvenci obou ekvivalentů. Konkrétně se jedná např. o formanty **anti-** a **proti-** (*antidopingový – protidopingový, antidrogový – protidrogový, antifeministický – protifeministický, antimonopolní – protimonopolní, antiinterruptční – protiinterruptční, antiteroristický – protiteroristický*), **auto-** a **sebe-** nebo **samo-** (*autodestrukce – sebedestrukce, autovzdělanec – samovzdělanec*), **de-** a **od-** (*detabuizovat – odtabuizovat, demonopolizovat – odmonopolizovat, deideologizovat – odideologizovat*), **inter-** a **mezi-** (*interresortní – meziresortní, interetnický – meziektnický*), **ko-** a **spolu-** (*koprodukce – spoluprodukce, koproducent – spoluproducent*), **post-** a **po-** (*postsezonní – posezonní, postoperační – pooperační*), **sub-** a **pod-** (*subkultura – podkultura, sublicence – podlicence, sublimitní – podlimitní, subkomise – podkomise, subtext – podtext*), **více-** a **místo-** (*viceadmirál – místoadmirál, viceguvernér – místoguvernér, vicekancléř – místokancléř, vicekrál – místokrál, vicestarosta – místostarosta*).

Význam velké míry, množství apod. vyjadřují předpony **maxi-** (*maxihit, maxisingl, maxikoncert, maxiplakát, maxisukně, maxidélka*), **mega-** (*megahit, megamix, megastar, megastore*) a **multi-** (*multimédium, multimilionář, multinabídka, multisystém, multivitamin*). Jejich českými ekvivalenty a zároveň konkurenčními formanty jsou **více-** a **mnoho-** (*multienzymový – víceenzymový, multifunkční – mnohofunkční – vícefunkční, multirasový – mnohorasový, multigenerační – vícegenerační*). Naopak význam malé míry mají formanty **mini-** (*minimarket, minipenalt, miniseriál, minisukně, minidélka*) a **mikro-** (*mikrofiš, mikromix, mikroplyš, mikrosukně*). Jejich českým ekvivalentem je komponent **malo-**, který se však u výrazů tohoto typu neobjevuje, snad jen ve srovnání *minisérie* a *malosérie*.

Tři původně latinské prefixoidy s významem vynikající kvality, nadřazenosti, výjimečnosti apod. jsou v češtině někdy užívány v podobných kontextech, někdy i ve vzájemném srovnání, a leckdy se nabízí otázka, který z nich vlastně vyjadřuje kvalitu a míru nejvyšší. Jedná se o formanty **extra-** (*extraliga, extrapříloha, extratřída*), **super-** (*superhit, superkombinace, superkýč, superlidr, superman, superstar, supertřída, superžebřák*) a **ultra-** (*ultralehký, ultralight, ultramaraton, ultrapevný*). Všechny tři mohou být užívány i jako samostatně stojící výrazy ve funkci nesklonných atributů (*extra kvalita, super program, super výhra, ultra silný*), jmenných částí predikátů (*kvalita je super*), adverbíále (*extra silný, super zavedený podnik, hráči se super brání*) apod. Ve srovnání s těmito formanty se dnes velmi snižuje frekvence užívání synonymní české předpony **vel(e)-**, která naopak leckdy slouží k vyjádření ironického nebo negativního hodnocení označované skutečnosti (*velejemný, veledůležitý, velelaciný, veleutkáni*).

Tři další v současné době velmi frekventované předpony v češtině nemají odpovídající ekvivalenty: **ex-** ve významu „bývalý“ (*exministr, exmodelka, expřítel, exlitvínovský hokejista, exreprezentant, exslávista*), **dia-** ve specifických kontextech při označování výrobků pro diabetiky (*diapotraviny, diakompot, diacukroví, diadžus, dianápoj*) a **re-** ve významu opakování něčeho (*reemigrace, reexport, regenerace, remake, remix, return, revival, revolving*). Českým ekvivalentem posledně jmenované přípony je sice formant **znovu-**, užívá se však ve spojení se základy jiných slov, obvykle českých (*znovuposouzení, znovurozšíření, znovuusídlení, znouvypuknutí*).

Jediným produktivním původně anglickým prefixem je **top-**, označující opět vysokou úroveň, kvalitu atd. Vyskytuje se např. ve výrazech *tophit, topmanagement, topmanažer, topmarketing, topmodelka*. Jako samostatně stojící výraz jej pak nacházíme v různých žebříčcích (např. populární hudby), výsledcích a výčtech, např. *Top Ten, Top 10, Top Twenty, Top 20*, kontextově aktualizovaně *Top Tucet* apod.

Od těchto prefixálně tvořených derivací se pak samozřejmě mohou tvořit jejich derivace sufixální, ať už substantivní (*expřítelkyně, topmanažerka, vicemistryně, viceprezidentka*), adjektivní (*exkomunistický, exreprezentační, extraligový, megahitový, mikrofišový, multivitamínový, remixový, revolvingový, supersportovní, topmarketingový*), verbální (*remixovat, returnovat*) či adverbiální (*antidopingově, multimediálně, ultrapevně*).

Z výše uvedeného textu a množství příkladů vyplývá, že kontextově motivovaných slovotvorných derivací se v současné české slovní zásobě objevuje velmi mnoho. Celá řada z uvedených typů formantů je dnes téměř neomezeně produktivní, proto lze očekávat, že se množství různých derivací bude dle aktuálních potřeb uživatelů jazyka nadále zvyšovat. V těchto situacích by však bylo vhodné mít vždy na paměti, že tvoření a užívání takovýchto tvarů by mělo být vždy uvážené a v daném kontextu funkční.

Literatura:

MARTINCOVÁ, O.: Na okraj konkurence slovotvorných prostředků. Slovo a slovesnost, 58, 1997, s. 161 – 164.

VERECKÝ, L.: Creativci, vpřed! aneb Výlet na Slovensko. Magazin MF DNES, 16. 4. 1998.

SVOBODOVÁ, D.: English loanwords in Czech journalistic texts (disertační práce). FF MU v Brně, 1998.

SVOBODOVÁ, D.: Anglická a hybridní kompozita v současné češtině a jejich adaptace. Naše řeč, 82, 1999, s. 122 – 126.

SVOBODOVÁ, D.: Derivované anglicismy v české slovní zásobě. Jazykověda – Linguistica. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 179/1999.

SVOBODOVÁ, D.: Anglicismy přijímané do češtiny v původní plurálové formě. *Naše řeč*, 83, 2000, s. 55.

SOCHOVÁ, Z. – POŠTOLKOVÁ, B.: *Co v slovnících nenajdete*. Praha: Portál 1994.

MARTINCOVÁ, O. a kol.: *Nová slova v češtině (Slovník neologizmů)*. Praha: Academia 1998.

PROTOTYP V LEXIKÁLNO M VÝZNAME

Juraj DOLNÍK (Bratislava)

Lexikografická aktuálnosť prototypovej idey

Lexikografickú aktuálnosť prototypovej idey potvrdzujú údaje z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1997). Píše sa v ňom, že „výklad pomocou opisu značí predstavenie významu uvedením rozhodujúcich významových prvkov nevyhnutných na identifikáciu príslušného predmetu, javu, procesu a na jeho odlišenie od iných (príbuzných) predmetov, javov, procesov“ (op. cit., s. 23). Toto chápanie výkladu lexikálneho významu pomocou opisu zodpovedá klasickému lexikologickému prístupu k významu, ktorého pozadím je téza o korelácii medzi štruktúrou pojmu a lexikálneho významu a postulát minimálnej definície. Všimnime si však tieto príklady (už som na ne upozornil pri iných príležitostiach):

vták: *operený stavovec so schopnosťou lietať;*

pštros: *veľký afr. nelietajúci vták s dlhým krkom;*

tučniak: *vták žijúci v antarktíde.*

Pri heslách vták a pštros je protirečivá informácia ohľadne schopnosti lietania, pri hesle tučniak sa o tejto vlastnosti mlčí, ale tým, že sa vo výklade uvádza trieda „vták“, odkazuje sa na výklad pri hesle vták, čiže aj na „schopnosť lietať“. Ako mohlo dôjsť k tejto nezrovnalosti? Je evidentné, že nejde o následok nekoordinovanosti autorov pri spracúvaní týchto hesiel. Veď ako bežní používatelia jazyka skutočne identifikujeme vo význame slova vták komponent „schopnosť lietať“, kým vo význame slova pštros „neschopnosť lietať“. Nezrovnalosť je následkom toho, že citované lexikálne významy svojou povahou nezodpovedajú citovanému chápaniu výkladu pomocou opisu, v ktorom sa vyskytuje idea o významových prvkoch **nevyhnutných** na identifikáciu príslušnej entity. Je jasné, že teoretickopoznávacím rámcom tohto chápania je aristotelovská koncepcia kategorizácie, t. j. koncepcia nevyhnutných a dostačujúcich podmienok: Opis lexikálneho významu má zahŕňať len tie obsahové komponenty, ktoré sú nevyhnutné a dostačujúce na určenie príslušnosti prvkov k danej triede (kategórii), t. j. má zahŕňať dištinkatívne komponenty. Ako však aj citované výklady ukazujú, „schopnosť lietať“ nie je nevyhnutným komponentom. Ale ako používatelia jazyka výklad s týmto komponentom vnímame ako adekvátny. Aby nedošlo k spomínanej nezrovnalosti, používateľ slovníka sa nesmie striktnie pridržiavať citovaného chápania výkladu pomocou opisu a komponent „schopnosť lietať“ nesmie interpretovať ako nevyhnutný príznak, lež ako typickú vlastnosť (vtáka). Sémantická kompetencia autora slovníkového výkladu nemohla reš-

pektovať schematizujúcu teóriu. Ešte si všimnime tieto príklady z citovaného slovníka:

víno: *nápoj z vylisovaných a vykvasených plodov, najčastejšie z hrozna;*

pivo: *alkoholický nápoj vyrábaný zo sladú, chmeli a vody;*

saláma: *údenina z mletého mäsa v širšom čreve.*

Kým pri hesle víno sa vyzdvihuje istý druh (vyrobený z hrozna), pri pive a saláme sa nepoukazuje na to, že v danej triede je nejaký vyzdvihovaný prvok, konkrétne na to, že opísané pivo je typické pivo, a na to, že typická saláma je z takého a takého mäsa. Inokedy sa zase na to poukazuje, porov.

mlieko: *biela tekutina, ktorú vylučujú samice cicavcov na výživu mláďat a kt. sa (najmä od kráv) používa ako potravina („najmä od kráv“).*

Čo naznačujú citované príklady? To, že do lexikálnosémantickej kompetencie používateľov jazyka sa premieta štruktúrované vnímanie prvkov istých tried (kategórií), pri ktorom sa prvky hierarchizujú. Ukazuje sa, že slovníkárom nie je cudzia táto stránka lexikálnosémantickej kompetencie, ale pri spracúvaní príslušných hesiel sa postupuje skôr spontánne ako uvedomene, čo je dané tým, že niet explicitnej koncepcnej opory, ktorej základom je zodpovedajúca teória, totiž prototypová teória. Nielen výkladové slovníky, ale aj empirické výskumy jasne preukázali reálnosť prototypovej intuície. Prototypová teória, ktorá prešla zhruba tridsaťročným vývojom, poskytuje dobrý obraz tejto intuície. Je oporou pri uchopovaní istých aspektov lexikálneho významu s primeraným stupňom uvedomenosti.

Prototypový efekt

Jedným z výsledkov diskusie o prototypu v súvislosti s kategorizáciou a lexikálnou sémantikou je, že pojem prototypu sa nevzťahuje na kategorizáciu, na ústredný prvok triedy alebo jeho mentálny obraz, vo vzťahu ku ktorému by prebiehal proces kategorizácie, hoci spočiatku sa prototypu pripisovala práve rola centrálneho prvku kategórií, ktoré nezodpovedajú aristotelovskej kategorizácii (porov. s poslednou kapitolkou tohto príspevku). Ukázalo sa, že kategórie, pri ktorých sa nedá uplatniť model nevyhnutných a dostačujúcich podmienok, nie sú konštituované na základe globálneho porovnávania prvkov s prototypom, ale jednoducho na základe asociačných vzťahov (wittgensteinovskej „rodinnej príbuznosti“). Pretože predstava prototypu má však oporu v intuícii nositeľov jazyka, nemôžeme sa jej vzdať. Bolo ju treba len funkčne reinterpretovať čiže ju primerane interpretovať. Namiesto prototypu ako konštitučného prvku kategórie treba hovoriť o prototypu v zmysle osobitného efektu, ktorý vzniká tým, že pri mentálnom zaobchádzaní s prvkami kategórií sa uplatňuje preferenčný interpretačný konštrukt.

Prototypový efekt spočíva v tom, že používateľ jazyka za štandardných okolností vníma kategórie prostredníctvom ich prominentných exemplárov

a mentálnych obrazov, ktoré sa konštituovali na základe prototypových, resp. typických vlastností reprezentujúcich štandardnú intenziu pojmu. Prototypmi na denotačnej rovine sú najlepšie exempláre kategórií a na signifikačnej rovine štruktúry príznakov s najvyšším stupňom typickosti. Prototypové je teda to, čo je štandardne preferované. Je zrejme, že prototypový efekt vzniká na základe zistenia, či vnímaná entita zodpovedá preferencii vzťahujúcej sa na danú kategóriu. Inak povedané, pri istých kategóriách („aristotelovských“ či „wittgensteinovských“) sa uplatňujú hodnotiace štandardy, prostredníctvom ktorých sa prioritne vnímajú kategórie a ich exempláre. Tieto štandardy sa vytvorili pod tlakom potreby identifikovať entity v bežných životných situáciách. Najlepšie exempláre kategórií sú tie, ktoré sa najľahšie a najrýchlejšie identifikujú ako prvky daných kategórií, a najlepšia je tá štruktúra vlastností, pomocou ktorých sa najľahšie identifikuje kategoriálna príslušnosť vnímanej entity. Hodnotiace štandardy majú empirický podklad. Sú späté so silou zakotvenosti entít v skúsenostnom svete subjektu, a teda aj s frekvenciou výskytu v jeho empirickom poli, a s predstavami, ktoré sa utvorili zo skúseností s každodennou orientáciou vo svete. Takže napríklad najlepším čiže prototypovým exemplárom triedy „mlieko“ je kravské mlieko, pretože je najsilnejšie zakotvené v našom skúsenostnom svete, čo je podložené frekvenciou výskytu, prototypom triedy „kyslosť“ je chuť octu, čo je zafixované aj v štandardnom prirovnaní kyslý ako ocot, a prototypom triedy „kostoť“ je to, čo zodpovedá štruktúre príznakov „budova s vežou a krížom na jej vrchole určená na bohoslužby“, lebo podľa tejto predstavy prioritne reagujeme pri kategorizačnej identifikácii príslušných entít. Azda ani netreba osobitne zdôrazňovať, že prototyp je zviazaný s empiriou v istom kultúrnom prostredí, a teda treba počítať s kulturologicky motivovanou diferenciáciou prototypov. Nastoľuje sa aj otázka súvislosti medzi faktormi, ktoré určujú prototypy (stupeň zakotvenosti v empirickom svete, frekvencia výskytu a typickosť vlastností), ale tejto otázky sa tu nedotknem, pretože je v literatúre dostatočne objasnená.

Treba zdôrazniť, že prototypovou teóriou sa uchopuje istý aspekt našej bežnej orientácie vo svete, ktorá riadi naše reakcie v štandardných situáciách a podľa ktorej prioritne reagujeme na podnety. To značí, že pri určovaní kategoriálnej príslušnosti entít vždy sa neorientujeme automaticky podľa kategorizačne relevantných vlastností, ale podľa prototypových (typických) príznakov, podľa ktorých najľahšie a najrýchlejšie identifikujeme entitu ako prvok príslušnej triedy (kategórie). Len v prípade neúspechu vyvíjame kognitívnu aktivitu, pri ktorej sa sústreďujeme na kategorizačne relevantné vlastnosti (teda na vlastnosti, na ktorých je kategorizácia skutočne založená). Orientačná priorita prototypov bola už preukázaná mnohými testami, takže môžeme povedať, že sa tu pohybuje na pôde empirického realizmu. Preukázalo sa napríklad, že skutočne

najrýchlejšie identifikujeme prototypové exempláre ako prvky príslušných tried a tieto exempláre aj najrýchlejšie zaradujeme do kategórií.

Prototyp a lexikálny význam

Už som poukázal na to, že aj slovníkari potvrdzujú reálnosť prototypovej intuície. Do centra pozornosti sa nám vtierra postulát: Do výkladu lexikálneho významu treba zahrnúť prototypy. Ide o to, aby sa výklad istých lexikálnych významov koncipoval tak, že sa ním vyhovie faktu zvanému prototypový efekt. Zdôvodnenie spočíva v tom, že prototypy sú relevantné v istých kognitívnych procesoch spätých s používaním lexikálnych jednotiek. Prototypové denotáty si skôr osvojujeme, najčastejšie ich uplatňujeme, najľahšie a najrýchlejšie ich spoznáваме, v štandardných situáciách si ich prioritne vybavujeme. Istému slovu v texte štandardne pripisujeme prototypovú interpretáciu; napr. slovo **mlieko** štandardne interpretujeme ako „kravské mlieko“. To značí, že neštandardná sémantická interpretácia je nejako osobitne signalizovaná (autor dáva najavo, že daný výraz nepodlieha štandardnej interpretácii). Môžeme spomenúť aj to, že pri všeobecnej identifikácii istého denotátu prioritne usudzujeme tak, že mu pripisujeme prototypové (typické) vlastnosti (usudzovanie označované ako default reasoning).

Je zrejmé, že výklad lexikálneho významu so zreteľom na prototypový efekt zahŕňa (a) označenie prototypového exemplára a (b) prototypové (typické) príznaky. Prototypové exempláre sa napr. v KSSJ uvádzajú, a to raz priamo v opise významu (napr. **hniezdo**: upravené miesto al. ochranná stavba vtákov a niekt. iných živočíchov na kladenie vajec a vychovávanie mláďat), inokedy ako dodatok k opisu (napr. **hmyz**: drobné článkonožce s 3 párami nôh (napr. muchy, mravce)) alebo aj ako súčasť exemplifikácie (napr. pri hesle **hniezdo** vtáčie). Pravda, nerobí sa to dôsledne; napr. pri hesle **párnokopytník** je údaj krava, jeleň, pri **bylinožravec** niet podobného dodatku. Ide teda o stupeň uvedomenosti pri lexikografickom spracúvaní tohto javu. Iná otázka je, akú pozornosť treba venovať neprototypovým exemplárom (musí sa zrejme riešiť s otázkou funkcie slovníka, vymedzenia jeho informačného potenciálu).

Obsažnejšia je otázka prototypových (typických) príznakov. Tým, že prototypová teória zdôvodňuje relevantnosť týchto príznakov, oživuje z nového pohľadu tradičnú diskusiu o jazykových a mimojazykových (resp. encyklopedických) obsahových komponentoch lexikálnej jednotky, o invariantných a variantných komponentoch, o korelácii lexikálneho významu s formálnym pojmom v protiklade s obsahovým pojmom, o opise významu tzv. denotatív a pod. Týmto novým pohľadom je, že na označované entity sa nenazerá len z logickej perspektívy čiže kategorizačne, ale aj z pozície jej štandardnej identifikácie. Napríklad osoba „vojak“ z logického čiže kategorizačného hľadiska sa vníma ako „príslušník armády“ – takto sa v slovníku vymedzuje význam slova vojak –, ale

štandardne identifikujeme túto osobu podľa vonkajších príznakov ako „olivovozelená uniforma“, „lodička alebo brigádírka na hlave“, „baganče na nohách“, „opasok“. Pomocou takých príznakov opisujeme prototypový identifikačný obraz vojaka. Pravda, do úvahy prichádza niekoľko obrazov, pretože sa stretávame s viacerými štandardnými identifikačnými situáciami pri tej istej entite. Napríklad v prípade vojaka je štandardná bojová situácia, resp. situácia imitujúca boj, ktorá aktualizuje identifikačné príznaky ako „poľná uniforma“, „prilba na hlave“, „automatická zbraň v rukách“, „vojenský batoh“, alebo situácia služobného vystupovania, s ktorou sú späté príznaky ako „disciplinovanosť“, „viazanosť na rozkaz“, „ráznosť“ alebo „salutovanie“. Táto provizórna ilustrácia ukazuje, že aj pri prototypovom prístupe k lexikálnemu významu sa natíska otázka rozsahu jeho príznakov. Na jednej strane sa zdôvodnene počíta aj s nedištingtívnymi príznakmi, ale na druhej strane narážame na ohraničenie množiny týchto príznakov. Je jasné, že vopred treba vylúčiť možnosť pevného ohraničenia, a to preto, lebo určenie prototypových príznakov sa viaže na usudzovanie používateľov jazyka, ktorí prejavujú jednak neistotu pri usudzovaní vo vzťahu k istým príznakom a jednak individuálne rozdiely v inferencii.

Ilustračný príklad evokuje predpoklad, že keď sa pri istom slove vyskytuje niekoľko prototypových identifikačných obrazov, používatelia jazyka pocitujú preferenciu istého obrazu pred iným obrazom. To značí, že hoci obrazy sú späté so štandardnými situáciami, nemajú rovnakú pozíciu v poli potenciálnych identifikácií danej entity. Na čele hierarchie je obraz, ktorý reprezentuje prvotný interindividuálny identifikačný stereotyp určený ustálenou predstavou používateľov jazyka o najsamozrejmiejšom spoznaní danej entity. Prototyp zodpovedajúci tomuto stereotypu má prominentné miesto v štruktúre lexikálneho významu. Treba teda vychádzať z toho, že sú lexikálne jednotky, ktorých význam zahŕňa hierarchizované prototypy. V prípade, že sa lexikografický opis obmedzuje na zachytenie významu v duchu „minimálnej definície“, do opisu sa zahrnie len prominentný prototyp. Pravda, otázka určenia prvotného interindividuálneho identifikačného stereotypu si vyžaduje osobitné skúmanie. Jeho intuitívnu sémantickú relevantnosť potvrdzuje slovníkár; porov. výklady v KSSJ: *talár: ceremoniálne rúcho sudcov, vysokoškolských hodnostárov ap.*; alebo *tapeta: ozdobný papier al. iný materiál na pokrývanie stien, častí nábytku ap.*

Lexikálny význam a „wittgensteinovská“ kategória

V KSSJ je pri hesle **smiech** tento výklad: prejav radosti charakteristickým hrdelným zvukom a výrazom tváre. Vnímame ho ako slovný náčrt prototypového exemplára smiechu. Je zrejmé, že trieda „smiech“ zodpovedá „wittgensteinovskej“ kategórii založenej na „rodinnej príbuznosti“. Hoci L. Wittgenstein neuvažoval o prototypu, dá sa reálne predpokladať, že vzťah „rodinnej príbuznosti“ v kategórii ako „smiech“ sa realizuje ako rozpínanie kategórie, a to ako jej

rozširovanie na podklade príbuznosti s prvotným exemplárom. Zdá sa, že idea prototypu je predsa len reálne spojitelná s kategorizáciou (a nielen s prototypovým efektom; porov. vyššie). Platí to v prípade, keď kategória je evidentne výsledkom pričleňovania ďalších prvkov k prvotnému exempláru, ktorý je súčasne preferovaným exemplárom pri bežnej identifikácii nositeľmi jazyka čiže prototypom v zmysle jeho pôvodného určenia v prototypovej teórii. Nie je reálny predpoklad, že kategória „smiech“ sa konštituovala vo vzťahu k načrtnutému prípadu smiechu, ktorý používatelia jazyka uznávajú ako prototypový exemplár, a potom sa rozšírila exemplármi ako „smiech zo zúfalstva“, „smiech z hystérie“, „smiech z pomätenia zmyslov“, „smiech cez slzy“ a pod.? Kategóriu tu rekonštruujeme vo vzťahu k prototypu, vychádzajúc z toho, že prototyp je jej konštitučným prvkom. V tejto súvislosti sa opäť dostávame k otázke, či pri opise lexikálneho významu sa máme obmedziť na prototyp (ako pri citovanom príklade z KSSJ). Opisom prototypu sa síce vyhovuje požiadavke zohľadňovania prototypového efektu, ale tým sa ešte nerešpektuje požiadavka zahŕňania kategorizačne relevantných vlastností do opisu lexikálneho významu. O čom tu hovorím, nie je cudzie sémantickej intuícii, čo naznačuje napr. výklad pri hesle **plakať** v KSSJ: *slziť (obyč. so vzlykaním) od žiaľu, bolesti ap.* Ide o to, aby sa sledovaný jav spracoval s primeraným stupňom uvedomenosti, k čomu prispieva prototypová teória.

Pravda vynára sa aj otázka, či pri prípadoch typu *smiech, plakať* to, čo je za hranicou prototypu, patrí do príslušnej kategórie, či teda napr. „smiech z hystérie“ alebo „plakať od radosti“ sú exempláre príslušných kategórií, lebo ved' skutočný („pravý“) je smiech z radosti a skutočný plač je plač od žiaľu a bolesti. To by znamenalo, že máme do činenia s nenápadným metaforizovaným používaním týchto slov, keď ich aplikujeme na „nepravý“ smiech, plač, čo sa už nedotýka opisu lexikálneho významu. „Wittgensteinovská“ kategória sa vyznačuje tým, že zahŕňa nerovnorodé prvky. Keď vyjdeme z uvedenej idey o rozpínavosti kategórie, čo prebieha na podklade podobnosti, je jasné, že narazíme na jav späť s metaforizáciou: „smiech z hystérie“ je podobný „smiechu z radosti“, navyonok sa podobá na „smiech z radosti“. Otázka je, či „smiech z hystérie“ vnímame ako druh smiechu a či ako jav iného druhu, ktorý sa smiechu len podobá. Je zrejmé, že sa tu stretávame s prípadom, ktorý je medzi nespornou reálnou kategorizáciou (tvorením kategórie „aristotelovského“ typu) a fiktívnou kategorizáciou (podklad metaforizácie). Môžeme to znázorniť takto:

nesporná reálna kategorizácia

(1) *x je exemplár kategórie X* (napr. hruška je exemplár kategórie „ovocie“);
fiktívna kategorizácia

(2) *x akoby bol exemplárom kategórie X* (napr. dieťa sa vníma, akoby bolo exemplárom kategórie „slniečko“; ty moje slniečko;
medzi nesporne reálnou a fiktívnou kategorizáciou

(3) *x sa dá považovať za exemplár kategórie X* (napr. smiech z hystérie sa dá považovať za exemplár kategórie „smiech“).

S (1) koreluje opis lexikálneho významu na podklade nevyhnutných a dostačujúcich vlastností, s (2) opis metaforického významu a s (3) opis na základe podobnosti s prototypom.

SÉMANTICKÉ PRÍZNAKY V LEXIKÁLNO M VÝZNAM E

† Ján HORECKÝ (Stupava)

O typoch sémantických príznakov z lexikálneho hľadiska sa súhrnne referuje v štúdií *Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby* (Blanár et al., 1984). Rozlišujú sa tu tri typy: kategoriálne, identifikačné a špecifikačné sémantické príznaky. O kategoriálnych, ktoré sa označujú aj ako klasifikačné, sa tu správne konštatuje, že nepatria do obsahovej stránky jazykového znaku, ale do onomaziologickej zložky formovej časti jazykového znaku. (Treba pripomenúť, že jazykový znak sa vymedzuje ako systém obsahovej a formovej zložky, formová sa člení na onomaziologickú a onomatologickú časť – pozri Horecký, 1989).

Za kategoriálne príznaky sa pokladajú napr. substancia, vlastnosť, ale aj názov osoby, názov vzťahu (azda sem patrí aj názov vlastnosti). S uvedeným základným vymedzením sú však v zhode len názvy substancie, vzťahu a možno aj vlastnosti. Inak ich charakteristickou črtou je to, že tvoria onomaziologickú bázu. Toto konštatovanie je však príliš nejasné a nepresné, lebo onomaziologická báza je vždy konkrétna.

Za identifikačné, inak aj kategoriálno-sémantické, alebo aj generické (to sa týka skôr len kategoriálnej stránky) sa pokladajú také sémantické príznaky, ktoré daný útvar začleňujú do lexikálno-sémantickej paradigmy. Pravda, tu sa nevysvetľuje, ako sa chápe sémantická paradigma. Nejasné ostáva aj tvrdenie, že archiséma (ak sa séma pokladá za systém sémantických príznakov, lepší by bol termín sémantický archipríznak), má vyjadrovať to, čo je spoločné všetkým významom daného slova. Z toho vyplýva, že sémantický príznak nie je charakteristický pre slovo, ale pre lexiu, význam slova.

Podrobnejšie, ale z užšieho derivačného hľadiska sa problematikou sémantických príznakov a ich funkcie pri odvodzovaní zaoberá J. Horecký pri skúmaní derivačnej sémantiky (Horecký, 1994). Empiricky tu konštruuje derivačné štruktúry slov odvodených od substantívnych, adjektívnych a verbálnych základov. Týmto základom pripisuje príznaky činnosti a ľudskosti a označuje ich symbolmi ERG a HUM. Namiesto HUM by bolo správnejšie zaviesť príznak substancie, napr. SUB, ale potom aj QUAL pre adjektívnosť. Tieto príznaky sú skutočne kategoriálne, odrážajú základné myšlienkové, resp. kognitívne kategórie, a sú teda vlastne predjazykové.

Na systematické zobrazenie derivačných možností, resp. akýchsi derivačných ciest, sa tu využívajú príznaky vymedzené logicky (kognitívne) a charakterizované binárnou štruktúrou, výskytom v kladnej i zápornej podobe. Nie sú reprezentované vlastnými jazykovými formami. Tvoria sa nimi sémantické rady

reprezentujúce dané odvodené slovo. Na konci týchto sémantických radov sú špecifické príznaky, ktoré nemajú binárnu štruktúru, ale sú reprezentované osobitnou formou. Sú to napr. mená zamestnania OFF, mená miesta LOC a pod. Z hľadiska onomaziologickej teórie sú to vlastne onomaziologické bázy.

Podobným spôsobom, pomocou sémantických príznakov, resp. ich radov či zväzkov analyzuje K. Buzássyová slovenské deverbatíva (Buzássyová, 1974). Rozlišuje kategoriálne a sprievodné (diferenciálne) príznaky. Ako kategoriálne príznaky využíva dej, činiteľ deja, nositeľ deja, nástroj deja, dejovú vlastnosť, miesto deja, spotrebnú látku, výsledok deja i ostatok deja. Ako vidieť, sú to príznaky diferencované do značnej hĺbky, ak sa napr. rozlišuje výsledok deja a ostatok po deji (napr. *rezeň* – *rezanec*). Za sprievodné príznaky pokladá na rozdiel od J. Horeckého vlastné derivačné príznaky, napr. limitný, intenzifikačný, potenciálny pri deji, konkrétny, životný, singulatívny pri substantívach.

M. Sokolová (Nižníková – Sokolová, 1998) pomocou sémantických príznakov analyzuje sémantickú štruktúru slovies. Vychádza pritom zo základného delenia slovies na stavové, procesné a akčné (tie by bolo možné pokladať za akčné) a ďalej v nich rozlišuje také sémantické príznaky ako pohyb, zásah, výsledok. Napr. sloveso *zašpiniť* možno charakterizovať radom príznakov akčnosť (+A), +vzťah (+Re), +zásah, +parc (čiasťnosť), +zmena (+MODIF), +kvalitatívnosť (Nižníková – Sokolová, op. cit., s. 18).

Uplatniť sémantické príznaky aj pri analýze neodvodených slov sa pokúša P. Štekauer (1998); napr. životnosť (ANIMATE), ľudskosť (HUMAN), ďalej také príznaky pohyblivý (MOVABLE), tuhý (SOLID) a konkrétny (TANGIBLE), pravda, bez ich systematického usporiadania. Napokon pre analýzu neodvodených slov sa uvádzajú také príznaky ako klasifikačné, identifikačné, špecifické, ilustrované učebnicovým príkladom slova *mlieko* (Ondrus et. al., 1980).

klasifikačné sémy: –prípom, +konkrétne, –nepočítateľné, neživotné, nehromadné, látkové,

identifikačné sémy: tekuté

špecifikačné sémy: biele, sladkasté, od samice, nápoj, potraviny.

Zovšeobecnením naznačených pokusov a náčrtov, ale najmä ukotvením na jednotnú východiskovú bázu (za takúto bázu pokladáme dokulilovskú, mierne upravenú onomaziologickú teóriu, ktorej základným znakom je štruktúrovanosť onomaziologická báza – onomaziologický príznak) možno dospieť k takémuto systematickému zobrazeniu jednotlivých typov sémantických príznakov, a to nielen pre odvodené slová, ale aj pre neodvodené slová a rozvité pomenovania (viacslovné pomenovania).

Pre oblasť odvodených slov treba predpokladať také kategoriálne sémantické príznaky, ako je substančnosť – SUB pre podstatné mená, kvalitatívnosť (QUAL) pre adjektíva, resp. súbor príznakov stavovosť (STAT), procesualnosť

(PROC) a dejovosť (ACT) pre slovesá. Na kategoriálne príznaky nadväzujú derivačné príznaky typu činiteľ deja (AG), nositeľ deja (AFF), meno miesta (LOC), resp. pre slovesá zásah (ATT), výsledok deja (REZ). Tieto príznaky majú binárnu štruktúru, resp. podobu +/- . Na konci reťazcov, do ktorých sa derivačné príznaky radia, vystupuje špeciálny derivačný príznak, ktorý už nemá binárnu štruktúru a je výrazom danej slovotvornej kategórie. Z hľadiska onomaziologickej teórie tvorí onomaziologickú bázu, preto takéto sémantické príznaky možno označiť ako bazové. Na tieto bazové príznaky nadväzujú špecifikačné príznaky (napr. rozlíšenie mena miesta typu *strojáreň* – *strojovňa*) a napokon v prípade potreby ešte aj diferenciačné príznaky (napr. *automatizovaná strojovňa* – *digitálna strojovňa*).

V sémantickej stavbe neodvedených slov treba rozlišovať kategoriálne príznaky, na ktoré sú viazané nevyhnutné gramatické kategórie typu pád, rod. Tieto spolu tvoria gramatickú onomaziologickú bázu a na ňu nadväzujú príznaky typu konkrétny (TANG), tuhý (SOL), časový (TIM) a napokon špecifikačné a difrenciačné (napr. *mlieko* – *potravina*, *tekutá*, resp. *kravské*, *kozie*...)

Osobitné postavenie majú rozvité pomenovania. Aj v nich treba predpokladať onomaziologickú bázu – základné slovo a súhrn vzťahových príznakov, ako je vzťah, účel, vlastníctvo, pôvod, farba. Napr. *detská kniha*, *varná kanvica*, *lesné plody*.

Neslobodno zabúdať ani na analogickú nomináciu, kde onomaziologickou bazou je slovo alebo rozvité pomenovanie a ako príznaky sa uplatňujú vzťahy podobnosti a príľahlosti (metaforické a metonymické).

Distribúciu jednotlivých typov sémantických príznakov možno znázorniť takto:

Útvary s derivačnou onomaziologickou bazou:

KTG // DER (+/-AGENS, +/-LOC) // BAZ // SPEC / DIF

Útvary s gramatickou onomaziologickou bazou:

KTG // GEN (+/-TANG, +/-SOL) // BAZ // SPEC / DIF

Útvary s lexikálnou onomaziologickou bazou:

LEX // REL, FIN, ORIG, SIM

Literatúra:

BLANÁR, V. – HORECKÝ, J. – SEKANINOVÁ, E.: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 13 – 21.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1974.

HORECKÝ, J.: Dva typy jazykového znaku. In: Znak – systém – proces. Bratislava: Veda 1989, s. 27 – 34.

HORECKÝ, J.: Semantics of Derived Words. Prešov: Philosophical Faculty of P. J. Šafárik University 1994.

NIŽNÍKOVÁ, J. – SOKOLOVÁ, M. a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: FF PU 1998.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980.

SOKOLOVÁ, M.: Sémantika slovesa a slovesný rod. Bratislava: Veda 1993.

ŠTEKAUER, P. et al.: Getting beyond the Rules of Language. Prešov: FF PU 1997.

VZŤAH LEXIKÁLNEJ A SYNTAKTICKEJ SÉMANTIKY

Eva TIBENSKÁ (Bratislava)

Sémantická štruktúra vety (skratka SŠV) je jav z oblasti jazyka. Jej nositeľmi, prejavovateľmi či reprezentantmi sú slová v istom morfológickom a syntaktickom stvárnení, vzájomne usúvzťahnené vo vetnej schéme. Podstatu SŠV vidíme v kategórii vzťahu, ak vzťah chápeme ako „istý druh spojenia, závislosti a vzájomného pôsobenia medzi prvkami“ (Solncev, 1981, s. 21).

Pred vstupom do vety sú slová prvkami lexikálneho systému jazyka. V ich lexikálnom význame môžeme na základe komponentovej analýzy vyčleniť kategoriálne, subkategoriálne a individuálne, špeciálne sémy. Situácia v oblasti lexikálneho významu je komplikovaná aj preto, že existujú slová s viacerými významami (polysémické), že medzi slovami v slovnej zásobe existujú okrem iných vzťahov vzťahu synonymie a homonymie. Až vstupom slova do vety, a tým do vzájomných vzťahov s významami iných slov, sa polysémické či homonymné slovo stáva jednoznačným nielen z hľadiska jeho syntaktického, ale aj lexikálneho významu. To vedie niektorých autorov k tvrdeniu, že význam slova mimo vety neexistuje. (Problematiku vyčleňovania slovníkových významov polysémických slovies rozoberá vo svojej polemicky ladenej štúdii z r. 1988 A. Jarošová.) Ako potenciálnu jednotku chápe lexikálny význam slova napríklad S. D. Kacnel'son, keď uvádza, že „slová a ich významy sú vo svojom vzťahu k vedomiu a k reálnej skutočnosti sprostredkované vetou a mimo vety sú iba potenciálnymi jednotkami“ (Kacnel'son, 1972, s. 140).

Podľa nášho názoru však slovo už pred vstupom do vety má také vlastnosti, ktoré ho predurčujú na plnenie iba istých, a nie iných funkcií vo vete. Tieto vlastnosti vyplývajú predovšetkým z kategoriálnych a subkategoriálnych sém v lexikálnom význame slova, na základe ktorých sa slová zaraďujú do jednotlivých tried v rámci lexikálneho systému konkrétného jazyka. Pri použití slov vo vete sa vplyvom vzťahov s inými lexémami, t. j. vplyvom syntaktických vzťahov, niektoré z týchto sém ako potenciálne prvky aktualizujú, funkčne využívajú, iné podľa výroku V. G. Gaka „zhasínajú“ (Gak, 1976).

Demonštrujme si to na lexéme *chlapec*: jej kategoriálnou sémou je séma „samostatne existujúca substancia“. Subkategoriálnymi sémami sú „konkrétnosť“, „všeobecnosť“, „životnosť“, „osoba“, „mužské pohlavie“. Z kombinácie sém „životnosť“ a „osoba“ vyplýva, že ide o „živú bytosť schopnú aktívne myslieť a konať“. Porovnaním viet *Chlapec pláva.* a *Chlapec spadol (zo schodov).* zisťujeme, že iba v prvej z nich sa séma „živá bytosť schopná aktívneho myslenia a konania, konkrétne pohybu“, naozaj funkčne využíva. Lexéma *chlapec* sa vstupom do vety *Chlapec pláva.*, t. j. do systému tvoreného

vzťahom k predikátu *plávať* stáva subjektom so špecifikáciou **procesor** (aktívna substancia, ktorá v tomto prípade pôsobením vôle sama seba uvádza do pohybu). Lexia *plávať* je v tejto vete predikátom so špecifikáciou **dej ako proces**. Vo vzťahu k subjektu *chlapec* sa totiž z jej lexikálneho významu aktivizovala kategoriálna séma „nesamostatný dynamický príznač“ a subkategoriálne sémy „činnosť“, „pohyb“. Tieto sémy sa však už nemôžu aktivizovať pri lexéme *plávať* vo vete *Drevo pláva (dolu vodou)*. Je to dané vzťahom k substantívu v úlohe subjektu *drevo*, ktoré neobsahuje sému „živá bytosť schopná aktívneho pohybu“. V úlohe predikátu sa v tejto vete uplatní iná lexia polysémickej lexémy *plávať*, ktorá má význam „byť unášaný vodou“. Vplyvom toho má lexia *plávať* v uvedenej vete syntaktický význam predikátu špecifikovaný ako **neaktívny proces** a substantívum *drevo* syntaktický význam subjektu s neaktívnou špecifikáciou **nositeľ a procesu**.

Vo vete *Chlapec spadol (zo schodov)*, sa pri lexéme *chlapec* teda funkčne neuplatní (v terminológii V. G. Gaka „zhasne“) subkategoriálna séma „živá bytosť schopná aktívneho pohybu“. Uplatní sa tu iba jej kategoriálna séma „samostatne existujúca substancia“ a tiež individuálna séma „substancia podliehajúca zemskej príťažlivosti“. Ide o rovnaké sémy, aké nachádzame pri substantíve *listy* vo vete *Listy spadli (zo stromov)*. Predikát je v obidvoch vetách rovnaký, špecifikovaný totožne ako vo vete *Drevo pláva (dolu vodou)*, teda ako **neaktívny proces**. A hoci sa substantíva *chlapec* na jednej strane a *drevo*, *listy* na druhej strane odlišujú lexikálne dôležitou subkategoriálnou sémou „živá substancia schopná aktívneho pohybu“ – „neživé substancie neschopné aktívneho pohybu“, v uvedených vetách tieto substantíva vplyvom vstupu do syntaktických vzťahov s neaktívnym predikátom sú subjektom s rovnakou neaktívnou špecifikáciou **nositeľ procesu**.

Protikladné subkategoriálne sémy „živá substancia“ – „neživá substancia“ sa funkčne neuplatnia ani v dvojici viet s lexikálne zhodne obsadeným slovesom v úlohe predikátu: *Dieťa naberá zem (lopatkou)*. – *Bager naberá zem (lyžicou)*.

V týchto vetách je totiž syntakticky relevantnou pri obidvoch substantívach séma „zdroj energie potrebnej na vykonávanie danej akcie“. To, že *dieťa* vykonáva akciu „naberania“ uplatnením vôle, teda zdrojom jeho energie je jeho vedomie, a *bager* pri „naberaní“ nemôže uplatniť vôľu a vedomie, ale zdrojom jeho energie je motor, nie je syntakticky relevantné. Obidve substantíva majú vo vete s predikátom *naberať* syntaktický význam subjektu so špecifikáciou **aktor** (substancia, ktorá aktívne, spravidla pomocou nejakého nástroja pôsobí na inú, neaktívnu substanciu). Nesprávnej interpretácie syntaktického významu sa dopúšťajú tí autori, ktorí sa príliš orientujú na lexikálny význam a pri vyčleňovaní sémantických funkcií argumentov neberú do úvahy vzťahy k ostatným argumentom viacargumentovej sémantickej štruktúry ani vzájomné vzťahy významovo či formálne spätých sémantických štruktúr. Ako príklad môžeme uviesť ruského

jazykovedca V. V. Bogdanova, ktorý vo vete *Vták letí*. pripisuje subjektu sémantickú špecifikáciu agentív, kým vo vete *Lietadlo letí*. substantívu *lietadlo* pripisuje subjektovú špecifikáciu objektív, pretože ide o neživú substanciu, o ktorej podľa autora platí, že ju niekto musel uviesť do pohybu (Bogdanov, 1977). Takáto interpretácia sa však opiera dokonca o poznanie mimojazykovej skutočnosti, nie o jej jazykovú interpretáciu.

Ak vychádzame z chápania vety ako systému, potom v duchu už spomínanej koncepcie V. M. Solnceva potenciálne vlastnosti prvkov, ktoré podporia vznik systému (vety) považujeme za **systémotvorné vlastnosti**. Vo všeobecnosti sa uznáva, že z hľadiska vety má najdôležitejšiu systémotvornú vlastnosť sloveso. Je ňou jeho usúvzťažňovacia schopnosť, ktorá ho predurčuje byť na rovine formálneho stvárnenia vety prísudkom syntaktickej vetnej štruktúry a na rovine významu vety byť predikátom jej sémantickej štruktúry. V súlade s T. B. Ali-sovovou sa nám však vidí príliš zjednodušenou predstava o osobnom slovese ako o absolútnom štruktúrnom centre vety určujúcom množstvo, formu a sémantickú funkciu menných aktantov (Alisova, 1971, s. 26). Takáto predstava neodráža dvojstranný vzťah medzi predikátom a jeho okolím, najmä medzi predikátom a subjektovým participantom SŠV. Ukážeme si to na príklade dvojíc viet, v ktorých úlohu predikátu plní sloveso s rovnakým lexikálnym významom, vplyvom štruktúrnych vzťahov v rámci vety však toto sloveso nadobúda odlišný vetný, predikátový význam:

a) Sloveso *ozdobiť* je lexémou so subkategorálnou sémou kauzativnosti. Konkrétne ide o sloveso s lexikálnym významom „spôsobiť prechodovú zmenu niečoho zo stavu, keď nebolo pekné, do stavu, keď je pekné, alebo zo stavu, keď bolo pekné, do stavu, keď je krajšie“. Vo vete *Mama ozdobila stôl (kvetmi)*. sa vplyvom vzťahov slovesa *ozdobiť* so substantívami *mama* a *stôl* v ich syntaktických funkciách podmetu a predmetu lexikálny význam kauzativnosti prehodnotí na syntaktický význam **dej ako kauzácia**: *mama* bližšie nepomenovanou činnosťou (z jazykového kontextu nevieme, či kvety na stôl iba položila alebo umiestnila do vázy) *spôsobila* → **kvety ozdobili stôl** (tučne vytlačenú časť nazýva G. A. Zolotovová v práci z r. 1973 termínom „zahrnutá vetná štruktúra“ a iba vety s touto štruktúrou považujeme za kauzatívne).

Vo vete *Kvety ozdobili stôl*. sa však už lexikálna kauzácia podľa našich kritérií neprehodnotí na syntaktickú (Tibenská, 1989). Sloveso *ozdobiť* je v nej predikátom so špecifikáciou **dej ako realizácia**. Substantívum *kvety*, ktoré je v tejto vete subjektom, pomenúva totiž substanciu, ktorá má také vlastnosti („sú pekné“), že *sebou, svojou podstatou* realizujú v predikáte obsiahnutý dej a zasahujú ním ďalšiu substanciu – *stôl*. Aktivnosť subjektu sa tu nespája s uplatnením vôle a vedomia, ale s jeho schopnosťami, ktoré ho predurčujú na to, aby uskutočnil v predikáte obsiahnutý dej. *Kvety* sú v tejto vete subjektom so špecifikáciou **realizátor**.

b) Druhým príkladom je dvojica viet *Auto zabočilo za roh. – Šofér zabočil (autom) za roh.* V obidvoch vetách sa v úlohe predikátu uplatňuje rovnaká slovesná lexéma s významom „zmeniť smer pohybu z priameho na bočný“. V prvej vete má však táto slovesná lexéma vetný význam **dej ako proces** (auto seba uvádza do pohybu a vykonáva pomenovaný dej). V druhej vete nadobudla rovnaká slovesná lexéma vetný význam **dej ako kauzácia** (šofér spôsobil → auto zabočilo za roh).

c) Posledným príkladom je dvojica viet *Stolička vŕzga. – Žiak vŕzga (stoličkou).* Aj tu má v prvej vete subjekt špecifikáciu **procesor** (niektorí autori na základe lexikálnej, nie však vetnej sémantiky rozlišujú medzi procesorom, ak ide o pohyb, a produktorom, ak ide o vydávanie zvukov, vôní a pod.). V druhej vete má subjekt špecifikáciu **kauzátor**, lebo žiak iba spôsobuje (bližšie nepomenovanou činnosťou), že stolička vŕzga.

Na základe odlišných syntaktických významov uvedených slovík by sme mohli uvažovať o tom, či na úrovni lexikálneho významu skutočne ide o totožné slovesné lexémy, alebo už treba vyčleňovať dve lexie tej istej lexémy – lexiu s procesuálnym či realizačným významom a lexiu s kauzačným významom, napr. **vŕzgať** = 1. vydávať, produkovať zvuk, 2. spôsobovať vydávanie zvuku. Nazdávame sa, že opodstatnenejší je názor, podľa ktorého ide o významový rozdiel, ktorý sa prejaví až na syntaktickej úrovni. Z lexikálneho hľadiska ide stále o tú istú činnosť (nenastáva tam taký výrazný významový posun, ako sme zaznamenali pri dvojici viet *Chlapec pláva. – Drevo pláva dolu vodou.*). Presvedčivejší snáď bude príklad trojice viet: 1. *V kuchyni zapácha cesnak.* 2. *Kuchyňa zapácha od cesnaku.* 3. *V kuchyni mi zapácha cesnak.* Vo všetkých troch vetách ide o slovesnú lexému *zapáchať* s významom „vydávať zápach, smrdieť“, hoci syntakticky v prvej vete má význam špecifikovaný ako „vydávať zápach“, v druhej vete ako „obsahovať zápach, mať vlastnosť zápachu“ a v tretej vete ako „cítiť, mimovoľne vnímať zápach“.

Vstupom do vety sa slovo, a teda aj sloveso, stáva prvkom systému so zložitou sústavou vzťahov medzi prvkami, ako aj vzťahov medzi prvkami a celkom. Ako prvok systému s istou štruktúrou nadobúda slovo (sloveso) vo vete často také vlastnosti, ktoré síce majú oporu v jeho systémostvorných vlastnostiach, jednoznačne však vyplývajú až zo zaradenia slov do vety, t. j. do systému. Takéto vlastnosti nazývame v súlade s terminológiou používanou V. M. Solncevom **systémovo podmienenými vlastnosťami**.

Doteraz sme analyzovali príklady viet, do ktorých vstupovali slovesá s rovnakým lexikálnym významom, a predpokladali by sme, že s rovnakými systémostvornými vlastnosťami. Vplyvom odlišných syntaktických vzťahov, do ktorých sa dostali po vstupe do rôznych viet, sa však ich syntaktický (predikátový) význam odlišil. Nadobudli teda odlišné, systémovo podmienené vlastnosti. Možný je však aj opačný prípad, keď rôzne lexie tej istej lexémy nadobudnú po

vstupe do systému – vety – rovnaký syntaktický význam. Na ilustráciu uvádzame dvojice viet a z nich vyplývajúce zovšeobecnené lexikálne významy slovies:

Mama plní kačku (plnkou). – *Mama plní plnku do kačky.*

„vyplňa priestor obsahom“ – „umiestňuje obsah do priestoru“

Mama utiera (z nábytku) prach. – *Mama utiera nábytok (od prachu).*

„odstraňuje zložku z povrchu“ – „zbavuje povrch zložky“

Mama upratuje izbu. – *Mama upratuje porozhadzované veci v izbe.*

„dáva do poriadku celok“ – „dáva do poriadku obsah celku“

Vo všetkých troch dvojiciach ide syntakticky o totožný predikát, ktorý má špecifikáciu **dej ako akcia**. Syntakticky totiž nie je relevantné, či subjekt so špecifikáciou **aktor** svojou aktívnou činnosťou zasahuje celok alebo iba jeho časť. Táto skutočnosť sa syntakticky prejaví až na špecifikácii objektu a komplementov SŠV (napr. v prvej dvojici je objektom so špecifikáciou **patiens** v prvej vete *kačka*, v druhej vete *plnka* a substantívum *kačka* sa v tejto vete stáva komplementom so špecifikáciou **locus**).

Existujú však aj prípady viet, pri ktorých až širší (neobligatórny z hľadiska SŠV) kontext či situácia rozhodnú o tom, či ide o význam aktuálny (teraz sa uskutočňuje istý dej), alebo o význam nadčasový, charakterizačný (cez uzuálnosť deja sa vyjadrí význam stavu, vlastnosti). Ako príklad nám poslúžia dvojice viet:

Pes hryzie (kost'), preto nebreše. = teraz, momentálne –

Pozor, pes hryzie! = stále, *pes* je nositeľom vlastnosti charakterizovanej cez uzuálne vykonávaný dej

Okno bolo rozbité včera (chlapcami z vedľajšej ulice). = derivovaná pasívna vetná štruktúra, v ktorej *okno* je zasahovanou substanciou, *patiensom* – *Okno bolo rozbité vyše mesiaca.* = nederivovaná vetná štruktúra, v ktorej *okno* je nositeľom stavu.

Takéto sémantické vlastnosti nazývame **mimosystémovo podmienenými významami**.

Z doterajšej analýzy vyplýva, že nie každá odlišnosť v oblasti lexikálneho významu sa prejaví ako systémotvorná vlastnosť a odlišnosť aj na úrovni syntaktického významu a naopak, nie každú odlišnosť na úrovni syntaktického významu, teda nie každú systémovo podmienenú vlastnosť máme zároveň chápať ako odlišnosť v oblasti lexiky. Dokonca ani o slovotvorne motivovaných zmenách lexikálneho významu slovesa, ktoré vedú k zmene jeho intencie, sa nedá jednoznačne konštatovať, že so sebou prinášajú automaticky zmenu syntaktického významu slovesa vo vete, že sú teda systémotvornou vlastnosťou.

Napríklad pri slovotvornej zmene nezvratného slovesa na zvratné dochádza spravidla zároveň k zmene jeho lexikálneho významu a táto zmena sa stáva

systémotvornou vlastnosťou podmienujúcou významovú zmenu aj v oblasti syntaktického významu:

Dcéra teší matku (peknými slovami). = dej ako kauzácia –

Matka sa teší (z dcéry/na dcérine pekné slová) = (psychický) stav.

Pri slovesách, ktoré pomocou syntaktického vzťahu so zvratným zámenom *sa* môžu nadobudnúť význam vzájomnosti, reciprocity, však táto priamočiarosť neplatí. Na jednej strane máme dvojicu viet s nezvratným slovesom, ktoré sa odlišujú iba prítomnosťou/neprítomnosťou významu reciprocity:

Juro bije Miša. – Juro a Mišo sa bijú.,

pričom v obidvoch vetách ide o syntaktický predikát špecifikovaný ako **akcia** (v zámene *sa* je zahrnuté, že funkciu **aktora** a zároveň **patiensa** majú obidve subjektové substancie).

Oproti nim stojí veta so zvratným slovesom *bit' sa* a s obligatórne prítomným objektom špecifikovaným ako **sociatív** (substancia, ktorá vykonáva rovnaký dej ako subjektová substancia, ibaže v jazykovom stvárnení je substanciou na syntakticky nižšej, predmetovej úrovni). Aj v tejto vete však pôjde o predikát so špecifikáciou **akcia**. Rozdiel sa teda neprejaví na predikáte, ale na sémantickej špecifikácii objektu.

K zmene predikátu dôjde až vtedy, keď veta so zvratným slovesom nadobudne nadčasovú platnosť. Vtedy dej slúži na charakteristiku jeho vykonávateľa, dej ako akcia sa zmení na **stav/vlastnosť**: *Juro sa bije.* = stále, často, t. j. je bitkár.

Z našich úvah o vzťahu lexikálneho významu slovesa a jeho významu určeného vzťahmi k významu iných obligatórných participantov SŠV vyplýva, že lexikálny a syntaktický význam slovesa sú navzájom podmienené, nie však totožné entity. Pri odhaľovaní lexikálneho a syntaktického významu slovies je preto nevyhnutné uplatňovať metódu kombinácie lexikálneho a syntaktického výskumu, ktorú sme sa v našom príspevku snažili priblížiť a ktorú vo svojej lexikálno-syntaktickej štúdii *Štruktúra slovenského slovesa* už v r. 1943 výstižne opísal E. Pauliny. Správnosť takéhoto prístupu pri odhaľovaní tak lexikálneho, ako aj syntaktického významu potvrdzuje aj to, že na uvedenú štúdiu a iné práce profesora E. Paulinyho podnes nadväzujú nielen českí a slovenskí syntaktici, ale aj taký renomovaný vedec v oblasti slovotvorného a celkovo lexikálneho významu, akým je náš jubilant, profesor J. Furdík (1971, 1993 a iné).

Literatúra:

ALISOVA, T. B.: Očerki sintaksisa sovremennogo italianskogo jazyka. (Semantičeskaja i grammatičeskaja struktura prostogo predloženijsa.) Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1971. 293 s.

BOGDANOV, V. V.: Semantiko-sintaksičeskaja organizacija predloženia. Leningrad: Nauka 1977. 204 s.

FURDÍK, J.: Zo slovtvorného vývoja slovenčiny. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Spoločenskovedný zôšit 7. Bratislava: SPN 1971. 81 s.

FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

GAK, V. G.: K dialektike semantičeskich otnošenij v jazyke. In: Principy i metody semantičeskich issledovanij. Moskva: Nauka 1976, s. 73 – 92.

JAROŠOVÁ, A.: Niektoré aspekty polysémie slovesnej lexémy. In: Funkční lingvistika a dialektika. Linguistica XVII/2. Eds. J. Nekvapil, O. Šoltys. Praha: Ústav pro jazyk český 1988, s. 408 – 415.

KACNELSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad: Nauka 1972. 216 s.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

SOLNCEV, V. M.: Systém a struktura v jazyce. Preložili B. Palek, Z. Palková. Praha: Academia 1981. 271 s.

TIBENSKÁ, E.: Kauzativne konštrukcie z hľadiska sémantickej štruktúry. Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 21 – 31.

ZOLOTOVA, G. A.: Očerok funkcional'nogo sintaksisa russkogo jazyka. Moskva: Nauka 1973. 217 s.

KU KATEGÓRII ENANTIOSÉMIE

Slavomír ONDREJOVIČ (Bratislava)

Enantiosémia sa v slovenskej Encyklopédii jazykovedy (1993, s. 128), ale vlastne aj vo všetkých ostatných slovenských prameňoch, definuje ako schopnosť slova vyjadrovať dva polárne, protikladné významy. Inde, napr. v americkej tradícii, sa hovorí o slovách, resp. jednotkách, ktoré obsahujú vlastný i jemu protikladný význam. Je to do istej miery neočakávaný, až paradoxný a zvláštny jav a nečudo, že sa jeho zmysel a „prínos“ v jazyku hodnotia nejednotne i nejednoznačne. Napr. v známej Českej lexikológii J. Filipca a F. Čermáka (1985, s. 132) sa enantiosémia považuje – rovnako ako napr. vo viacerých ruských prácach – jednoducho za nežiaduci jav. Naproti tomu G. W. F. Hegel v 1. zväzku svojej Logiky píše: „Nemecký jazyk ... má mnoho predností pred inými jazykmi; viaceré jeho slová sa vyznačujú na rozdiel od iných jazykov ešte aj tým, že môžu mať nielen odlišné, ale aj protikladné významy, v čom nemožno nevybadať prenikavosť samého ducha jazyka; stretnutie s takými slovami znamená pre myslenie veľké potešenie.“ I. N. Gorelov glosujúc uvedený výrok W. Hegela poznamenáva, že tento súd veľkého dialektika o prednostiach nemeckého jazyka mohol vyplynúť jednoducho z toho, že svoj jazyk poznal lepšie ako iné (Gorelov, 1986, s. 86). Tým I. N. Gorelov chcel zrejme naznačiť, že enantiosémia nemusí byť ani v iných jazykoch javom celkom okrajovým a nedostatočne zastúpeným. Aj M. Pisárčiková, autorka priekopníckej štúdie o enantiosémii v slovenčine (1980), sa vyjadruje v tom zmysle, že nejde o nijaký okrajový jav, ba dokonca ani o jav neproduktívny.

Viacerí autori však výslovne tvrdia, že v prípade enantiosémie ide o jav ojedinelý, až marginálny. Je zrejmé, že jeho výskyt bude odlišný od jazyka k jazyku. Uvádza sa, že iba výnimočne sa nachádza v tých jazykoch, kde je pomerne zriedkavá aj homonymia (niekedy sa uvádza arabský jazyk, porov. Gorelov, *ibid.*), kým väčší výskyt sa predpokladá v jazykoch s vyššou homonymiou (angličtina, francúzština a i.). Predpoklad o vyššej enantiosémickosti angličtiny v porovnaní so slovenčinou potvrdzuje aj A. Böhmerová, ktorá skúmala tento jav v angličtine (1997). Treba však k tomu poznamenať, že napr. v americkej lingvistike, kde sa okrem termínu enantiosémie (enantiosemy) používajú aj ďalšie pomenovania tohto javu, napr. antilógia, enantiodrómia, na základe dvojtvárej postavy z gréckej mytológie dokonca aj jánusovské slová, najčastejšie však autoantonymá, sa medzi ne zahrnujú aj také výrazy, ktoré nespĺňajú všetky kritériá na prijatie výrazov do „enantiosémického klubu“, porov. napr. *comprise*: obsahovať i pozostávať (anglické dvojice porov. u A. Eulenberg, 1995).

V každom prípade však ešte zrejme stále platí, že tento jav nie je v jednotlivých jazykoch sústavne preskúmaný, aj keď je známe, že pozornosť mu venovali už stoickí gramatici, že jeho výskum bol súčasťou arabskej, ale aj hebrejskej lingvistickej tradície. Od 17. storočia sa skúmajú prípady enantiosémie v Písme Svätom, ako aj v klasických i moderných jazykoch. Oddávna je teda známe, že *berekh* znamená blahoslavený i prekliaty, grécke *argo* rýchly i pomalý, latinské *altus* vysoký i hlboký, že sú to slová, ktoré nesú v sebe svoje opozitum.

V 19. storočí vzniká viacero štúdií a knižných vydání, kde sa tento jav sleduje v rámci vývinu ľudského myslenia a vývinu prirodzených jazykov. V týchto prácach sa dokazuje, že ambivalentnosť bola charakteristickou črtou predovšetkým prvých štádií vývinu jazyka. Nemecký orientalista K. Abel (1884) analyzuje situáciu najmä v staroarabskom jazyku, kde nachádza mnohé prípady ambivalentnosti a kontradiktórnosti v pojmoch. Napr. arab. slovo *abbana* znamená nadávať i chváliť, *taattama* hrešiť i vystríhať sa hriechu, *azrun* silu i slabosť, *hannaurun* znamená šťastie i nešťastie atď. (Abel, 1884, s. 353, 357). Podľa výkladu iných autorov jazykom, v ktorom sa vyskytovali početné slová s protichodným významom, bol aj staroegyptský jazyk. Pre starú egyptčinu bolo v tejto súvislosti príznačné aj to, že obsahovala v hojnom zastúpení kompozitá s absolútne protichodnými významami svojich zložiek typu staro-mladý, ďaleko-blízky, spojiť-rozlúčiť. Uvedené podivuhodné javy vznikali tým, že sa utvárali jednoducho porovnávaním s jestvujúcimi modelmi. „Človek svoje najstaršie a najjednoduchšie pojmy nemohol inakšie zvládnuť ako v protiklade k ich opaku a že sa potom postupne naučil myslieť nie na obe strany protikladu, ale len na jednu bez uvedomelého vzťahu k druhej strane“ (Abel, 1884, s. 357, cit. podľa Terebessyho 1999, s. 84). Vysoká miera ambivalencie sa predpokladá a hľadá v tzv. primitívnych jazykoch. Napr. v swahilčine a v ďalších východoafrických jazykoch sa zisťuje nielen hojný výskyt výrazov s protikladným významom, ale dochádza tu aj k tomu, že opačné poradie hlások znamená buď to isté, alebo opačné (Šercl, 1883, Abel, 1884). Interpretáciu uvedených typov inverzie nachádzame aj u K. Terebessyho (1942, 1999), ktorý tento fenomén spája s hlbinnou Freudovou psychológiou, resp. psychoanalýzou, najmä s jeho výkladom snov a s náukou o neurózach. K. Terebessy poukazuje na nápadné podobnosti medzi snovým procesom a jazykovým vývinom. Podľa neho potláčanie a vytesňovanie ambivalentného významu praslov, reduplikácia, presun akcentov, vyhasínanie určitých hlások, presun a obracanie poradia hlások je v podstate výsledkom analogického procesu, ktorý sa vyskytuje vo formácii sna, kde však ako determinujúce faktory do popredia vystupujú rôzne emocionálne sily (Terebessy 1999, s. 103).

Viacerí ďalší autori tento jav skúmali na vzťahoch s inými jazykmi, napr. koptčiny, latinčiny, gréčtiny a sanskritu, ale aj neindoeurópskych jazykov. Dlhý

zoznam takýchto typov zhromaždil najmä český indológ Č. Šercl (1883, s. 322 – 340). Vyberme z nich niektoré latinské príklady: lat. *vacare* znamená byť voľný, mať kedy, ale aj zaoberať sa niečím, byť zaneprázdnený, *obesus* znamená chudý, ale aj tlstý, *sacer* sa používa v pozitívnom zmysle svätý, ale aj v negatívnom prekliaty.

V slovenskej jazykovede enantiosémii venovali pozornosť niekoľkí autori. Je tu predovšetkým spomínaná, dnes už klasická štúdia M. Pisárčikovej Vnútro-slovná antonymia (1980), ale neskôršie sa jej dotkol aj Juraj Dolník v rámci výskumu antonymie (1983, tu sa enantiosémia, resp. vnútro-slovná antonymia vyčleňuje voči vnútro-slovnej konverzii) a analyzuje sa aj v publikácii Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989). I. Ripka sa zaoberal enantiosémiou v nárečovej lexike (1992), kým J. Mlacek prebral prípady enantiosémie vo frazeológii (1988). V tejto súvislosti sa odkazuje aj na V. Blanára, ktorý slová označujúce „klad i zápor, pozitívnu i negatívnu vlastnosť, začiatok i koniec a pod.“ nazýva termínom vox media. Ako tento autor ukazuje, napr. slovo *plat* v dejinách slovenského jazyka značilo „poplatok“, to, čo treba zaplatiť, a súčasne aj „príjem, dôchodok“.

Pri enantiosémii sa završuje rozlišuje čiastočná a úplná enantiosémia. V tomto príspevku sa budeme venovať len úplnej enantiosémii, čiže takej, pri ktorej v jednej slovnej jednotke možno zistiť protikladný význam pri identickom okolí. Napr. sloveso *obiť* vo fráze *Čašník obišiel všetkých hostí*, ale aj sama táto fráza, môže mať význam „pozitívny“, môže mať význam, že čašník postupne obslúžil všetkých prítomných hostí, alebo význam „negatívny“, že príslušný čašník neobslúžil ani jedného host'a, že sa tomu vyhol.

Iný frapantný príklad: *Došli mi peniaze*.

Táto fráza môže znamenať, že peniaze sú k dispozícii, že peniaze mám, lebo mi ich napr. práve priniesol poštár, alebo aj to, že ich nemám, lebo sa mi minuli, práve som ich vydal do posledného haliera. Pravdaže, ani v takýchto prípadoch nedochádza v jazyku k chaosu, ku kríze. Jazyk sa nedostáva do „pomykova“ v tom zmysle, že by adresát nemal možnosť identifikovať, o ktorý význam ide. Pomôže vždy širší kontext, buď verbálny, alebo vyrozumievaný zo situácie. Ukázať to možno na úryvku z poviedky Edmunda Hladkého, ktorá vyšla v Slovenských pohľadoch (2000, č. 6):

„Neviem, čo si mám so sebou počať, volám o pomoc, peniaze mi práve došli a ja si musím požičať, najmenej tisíčku“.

Čiže v tomto kontexte niet nijakých pochyb, o ktorý z polaritných významov ide, aj keď do chvíle, kým neodznalo doplnenie segmentu „a ja si musím požičať...“, nebolo ešte všetko jasné. V každom prípade tu máme zrejme do činenia s tým, na čo upozornil viackrát už J. Mistřík v súvislosti s homonymiou, pri ktorej sa adresát (čitateľ, resp. poslucháč) na chvíľu zastaví a „rozhlíadne sa po

texte“. Je to ozdravujúci akt v procese vnímania textu, ktorý má miesto aj pri enantiosémii.

Podobnú ambivalenciu významov možno nájsť vo výraze *vyrovnať sa*, ktorý môže mať význam zmieriť sa s niečím (vyrovnať sa s hroznou skutočnosťou), ale aj odmietnuť niečo (vyrovnať sa s náboženskou otázkou).

Vznik enantiosémie sa oprávnene vykladá protirečivými procesmi a tendenciami, ktorých pôsobenie v jazyku neustáva ani na chvíľu. Dva polaritné významy toho istého slova sú vlastne krajnými bodmi polysémie a často stoja na hranici rozpadu slova na homonymá. Ako dôvod pre vznik slov s protikladným významom sa teda oprávnene vidí ustavičný pohyb vo vývine ľudského myslenia, ale aj v potrebe diferencovať významy či významové odtienky, ktoré môžu vyústiť až do ich protikladu. Čiže nejde len o potláčanie pôvodne rozšíreného pojmu ambivalencie, ako sa to vykladalo v starších prácach, ale aj o utváranie nových prípadov enantiosémie. Prirodzený jazyk nie je, ak sa máme vyjadriť počítačovým žargónom, jazykom tvrdým (hard), ale skôr jazykom mäkkým (soft). Jednej forme neprislúcha vždy jeden význam, aj keď vo väčšine prípadov to tak je. Jednota formy a významu má navyše nevyhnutne dynamickú povahu. Ako hovorí aj W. von Humboldt, jestvovali a jestvujú tie najneočakávanejšie cesty realizácií tých najneočakávanejších potencií vo vzťahu jazykový význam – jazyková forma. Je to tak aj vo fylogénéze, kde podľa tohto výkladu v rečovom vývine dieťaťa možno pozorovať štádiá, keď limitovaná lexika núti dieťa, ktoré chce komunikovať, chtiac či nechtiac „rozšíriť významy“ slov. Dieťa si musí postupne osvojiť „vyššie zákonitosti“, čo sa deje analogicky aj v ontogénéze.

Polarizácia sa nám môže neraz odohrávať priamo pred očami. Adjektívum *predčasný* do istej chvíle malo v slovenčine len význam s negatívnou hodnotou (*predčasný pôrod*, *predčasná smrť*) a iba neskôršie sa presadil význam pozitívny, resp. neutrálny (*predčasné splnenie plánu*, *predčasné voľby*). Pravdaže, môže dôjsť aj k zrušeniu či vytesneniu kategórie enantiosémie. Ako najznámejší príklad na enantiosémii v slovenčine sa uvádza slovo *sporý*, ktorý má podľa lexikografického výkladu význam výdatný, hojný, obsažný alebo zdatný, napr. *drobný*, *no sporý dážď*, *malé*, *no sporé kroky*, *sporý chlap*, *spora reč*. Na druhej strane má aj význam *slabý*, *nevýdatný*, *chabý*, *nepočetný*, napr. *sporé svetlo*, *sporé správy*, *sporý prejav* (príklady u M. Pisárčikovej, 1980). Možno k tomu dodať, že slovníky síce uvádzajú pri slove *sporý* tieto dva protikladné významy, no živý podľa našej minisondy je v súčasnosti skôr len druhý význam (aj spojenie *sporý dážď* sa vníma ako nevýdatný). K tomu zároveň možno dodať, že slovníky tieto prípady spracúvajú raz ako homonymnú dvojicu, inokedy ako polysémny výraz. Nie je to nič nečakané, keď si uvedomíme extrémne dynamickú povahu tejto kategórie.

Enantiosémia je azda najviac rozšírená pri slovesách, pričom predpoklady sú dané vnútorne protikladnými významami predpôň (typ *požičať* – *požičať si*

nepriradujeme k vnútroslovnej enantiosémii, lebo na rozdiel od ruskej dvojice *odolžiť komu čo* – *odolžiť ot kogo čo* nespĺňa podmienku vnútroslovnosti: možno však sem zaradiť typ *prenajať, dať niečo niekomu do prenájmu* – *prenajať si niečo od niekoho*, porov. Encyklopédie jazykovedy 1993, s. 128).

Protikladný význam má v sebe napr. predpona *o-* pri slovesách *obiť* (pokryť niečím, niečo niekam pridať, napr. *obiť* vežu meďou – údermi poškodiť, odbiť, otľcť, napr. *obiť* hrniec, múr, zbaviť niečo niečoho), *obieliť* (obieliť dom, naniest bielu farbu, pridať farbu na niečo – obieliť jablko, odobrať niečo z niečoho). Takisto predpona *od-* pri slovách *odizolovať* (obaliť izoláciou – zbaviť izolácie), *odbaviť* (urobiť nejakú prácu, povinnosť – neurobiť, nevybaviť, resp. urobiť zle). Podobne môže fungovať predpona *vy-*, porov. napr. *vybagrovať* (zeminu, získať – dieru do zeme, odobrať), *vyraziť* (razením vyhlbiť – razením získať, napr. emblém), *vypáliť* (odstrániť, napr. bradavicu – získať, napr. slivovicu), predpona *pre-* napr. *prezrieť* (dôkladne preskúmať, prezrieť batožinu – nevšimnúť si, prehliadnuť chybu), a niektoré ďalšie (porov. Pisárčiková 1980; Dynamika slovných zásoby... 1989, s. 339).

Ako ukazuje M. Pisárčiková protikladnosť významov slova pozorujeme aj pri slovesách *poslať* a *ustlať*. Obidve lexémy majú význam „upraviť lôžko pred spaním alebo po spaní“. Podobne je to aj v prípade *vypnúť* (*si vlasy*), čo znamená zapnúť si vlasy do účesu i uvoľniť si vlasy z účesu.

Enantiosémia sa netýka iba jednotlivých lexém, ale aj jednotiek, ktoré majú funkciu slov, čiže aj frazeologických jednotiek. Ako ukazuje J. Mlacek (1988, s. 67 – 68), pri niektorých frazeologických jednotkách nie je jednotná predstava o tom, čo znamenajú. Je možná ich protikladná interpretácia. Napr. *Hanbiť sa ako pes* môže znamenať a) veľmi sa hanbiť, b) vôbec sa nehanbiť, pričom v súčasnosti, ako uvádza aj J. Mlacek, sa presadzuje skôr druhý význam. Podobne je to pri frazeologizme *Držať niečo/držať sa niečoho ako pes ježa*, ktorý môže znamenať a) pevne silno, alebo b) slabo, opatrne.

Napokon slovám a výrazovým jednotkám sa protikladný význam môže pridávať prostredníctvom intonácie, čím sa enantiosémia dostáva do blízkosti figúry irónie, antifrázy typu *Ty si sa ale ukázal! No iste!* Napokon aj výrazy typu *v zásade, v podstate* nemusia znamenať nič zásadné, či podstatné, ale často iba približné. Takúto vlastnosť majú aj slová *istý, určitý* a pod. Aspoň jeden citát z Charty menšinových jazykov: „Národ je spoločenstvo *istého* počtu ľudí. (čiže skôr počtu neistého, neurčitého, nedefinovaného, čo je v tomto prípade v súlade s celkovou vágnou moduláciou charty).

Azda možno povedať, že vlastná homonymia sa nevyskytuje tak často ako polysémia, ale určite je častejšia než enantiosémia. Homonymia, polysémia a, pravdaže, aj enantiosémia existujú ako tendencie zachovávanie už známej, tradičnej formy pri súčasnom dopĺňaní, resp. rozširovaní významov. Enantiosémia je krajným prípadom protirečivého pôsobenia antonymického a homonymického

systému. Je to teda miesto prieniku svojráznych tendencií v jazyku v oblasti významu a formy. Kým synonymia každého rozvinutého jazyka zabezpečuje slobodu výberu (aj keď limitovanú sociálnymi normami) a má v sebe tendenciu tvoriť nové formy, spolupôsobí tu tendencia zachovať pôvodné formy. Enantiosémia sa teda utvára v procese nepretržitej tvorby jazyka, jeho vzniku a zániku, premien, zámen i zlomov v systéme jazyka. Je hodná väčšej pozornosti, než akej sa jej od nás doteraz dostalo.

Literatúra:

- ABEL, K.: Ueber den Gegensinn der Urworte. Leipzig: Wilhelm Friedrich 1884.
- BÖHMEROVÁ, A.: Enantiosemy as a lexical and semantic phenomenon in English. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, 1997, roč. 46, s. 11 – 22.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990.
- DOLNÍK, J. – BENKOVIČOVÁ, J. – JAROŠOVÁ, A.: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava: Veda 1993.
- EULENBERG, A.: Words that are their own opposites. Linguist List 6.74. aeulenbe@indiana.edu 1995.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989.
- ENCYKLOPÉDIA JAZYKOVEDY. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993.
- GORELOV, I. I.: Enantiosemya kak stolknovenie protivorečivych tendencij jazykovogo razvitiya. Voprosy jazykoznanija, 1986, č. 4, s. 86 – 96.
- FILIPEC, J. – F. ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.
- HEGEL, G. W. F.: Wissenschaft der Logik I. Buch. Leipzig 1973.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985.
- MLACEK, J.: Polysémia a homonymia vo frazeológii. Slavica Slovaca, 23, 1988, s. 81 – 73.
- ONDREJOVIČ, S.: Dva protikladné významové odtienky adjektíva *predčasný*. Kultúra slova, 21, 1987, s. 178 – 179.
- PISÁRČIKOVÁ, M.: Vnútroslovná antonymia. In: Jazykovedné štúdie 15. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 213 – 218.
- RIPKA, I.: Enantiosémia v nárečovej lexike. Kultúra slova, 26, 1992, s. 144 – 151.
- ŠERCL, Č.: Z oboru jazykozpytu. Praha: J. Otto 1883.
- TEREBESSY, K.: K problému ambivalencie v jazykovom vývine. Pôvodné vydanie: Bratislava, Vlastným nákladom 1942. Citované podľa K. Terebessy: Jazyk, kultúra a hlbinná psychológia. Zost. A. Bžoch. Bratislava, Kaligram 1999, 79 – 93.

KONTEXTOVÉ POLE VZNEŠENOSTI V SÚČASNEJ FRANCÚZŠTINE

Karel SEKVENT (Prešov)

0. Základy teórie jazykových polí a v ich rámci aj kontextových polí podal O. Ducháček v rade svojich štúdií a monografií (1960, 1963, 1967, 1968, 1971, 1973). Viacerí romanisti aplikovali a rozvíjali Ducháčkovu koncepciu jazykových polí a venovali sa najmä pojmovým poliam (Ostrá, 1974), syntagmatickým a syntaktickým poliam (Spitzová, 1972; Sekvent, 1971) a sémickým poliam (Sekvent, 1977). Kontextovým poliam, ich problémom (delimitácii kontextu a kontextových polí a sémantickému vymedzeniu centrálného slova) a významovým vzťahom slov v kontextovom poli sa zatiaľ venovala len minimálna pozornosť. Tento príspevok je pokusom vyplniť túto medzeru.

V ponímaní O. Ducháčka (1967, s. 34 – 35) sa v kontextových poliach nachádzajú slová, ktorých významy môžu vstupovať do úzkych súvislostí na základe asociácií vyvolaných kontextom alebo situáciou. V tejto štúdii uplatníme užšie ponímanie kontextových polí a budeme sa zaoberať len takými slovami, ktoré sa vyskytujú v skutočných významových či asociačných súvislostiach realizovaných v jazykovom kontexte, t. j. v slovnom okolí, ktoré je pred a za danou lexikálnou jednotkou; nebudeme aplikovať psychologické asociačné metódy ani prihliadať na situáciu.

Rozsah jazykového kontextu, v ktorom možno badať úzke asociačné vzťahy zvoleného slova s ďalším slovom alebo s ďalšími slovami, je veľmi pohyblivý. Za minimálny kontext možno považovať syntagmu, avšak horná hranica kontextu sa nedá apriórne určiť. Môže ňou byť veta alebo súvetie, prípadne aj niekoľko viet či kratšia, tematicky ucelená pasáž textu. Rozsah kontextu je daný zakaždým osobitne konkrétnym rozpätím významových (asociačných) vzťahov jestvujúcich v texte. V niektorých prípadoch je slovo v kontexte celkom „osamotené“, bez asociačného „partnera“, nespája sa so žiadnym ďalším slovom vo svojom okolí.

Základnou zložkou kontextových polí sú slová, ktorých významy asociačne súvisia. Berú sa preto do úvahy len slová plnovýznamové: substantíva, adjektíva, slovesá a adverbíá. Ostatné druhy slov ostávajú bokom, pretože nemôžu vstupovať do asociačných vzťahov pri skúmaní kontextových polí plnovýznamových slov vo všeobecnosti a osobitne kontextového poľa vznešenosti. V prípade dlhšieho kontextu (niekoľko viet) sa v ňom stretávajú popri slovách vyznačujúcich sa úzkymi asociačnými vzťahmi aj početné plnovýznamové slová, ktoré do týchto vzťahov nevstupujú a ich kontextová súvislosť je len veľmi voľná, vzdialená, zakladajúca sa azda len na všeobecných sémantických kategóriách

typu životné/neživotné, vlastnosť, činnosť a pod. Nepovažujeme za vhodné začleňovať tieto slová do kontextových polí v úplnosti: ich počet by bol veľký a v štruktúre kontextových polí by napokon patrili na perifériu. Z tohto dôvodu zaradíme do kontextových polí všetky asociačne súvisiace slová a z ostatných plnovýznamových slov len tie, ktoré sú členmi tej istej jednoduchej vety ako centrálné slovo a sú teda v jeho najtesnejšej blízkosti.

Celková štruktúra kontextového poľa závisí do značnej miery aj od sémantického štatútu centrálného slova, t. j. slova, ktorého kontextové vzťahy chceme opísať. Je zrejmé, že skúmať kontextové vzťahy polysémického slova ako celku by malo za výsledok kontextové pole veľmi rozsiahle, nesúrodé, so zložitou vnútornou štruktúrou podávajúcou len približnú predstavu o tom, ako kontextové, asociačné vzťahy súvisia s čiastkovými významami slova. V prípade viacvýznamovej lexikálnej jednotky je preto potrebné zvoliť jeden z jej významov alebo prípadne viaceré významy, avšak pre každý z nich vyhradiť osobitné kontextové pole. Po vymedzení čiastkového významu možno k centrálnemu slovu priradiť a v kontextovom poli paralelne skúmať aj slová, ktoré sú s daným slovom etymologicky príbuzné, patria do tzv. slovnej rodiny a majú vo svojej významovej štruktúre príslušný čiastkový význam. Asociácie, ktoré tieto slová vyvolávajú, sú totiž rovnaké.

Na týchto teoretických a metodologických základoch možno v súčasnej francúzštine konštituovať:

I. kontextové pole sociálnej vznešenosti, čiže urodzenosti, šľachtictva s centrálnymi slovami *noble* adj. „šľachtický, urodzený“, *noble* subst. „šľachtic“, *noblesse* „šľachta, šľachtictvo, urodzenosť“, *noblement* „šľachticky, urodzene“, *anoblir* „povýšiť do šľachtického stavu“;

II. kontextové pole morálnej vznešenosti, čiže šľachetnosti, ušľachtilosti s centrálnymi slovami *noble* adj. „šľachetný, ušľachtilý“, *noblesse* „šľachetnosť, ušľachtilosť“, *noblement* „šľachetne, ušľachtilo“, *ennoblir* „zušľachtiť“;

III. kontextové pole estetickej vznešenosti, ušľachtilosti, s centrálnymi slovami *noble* adj. „ušľachtilý“, *noblement* „ušľachtilo“, *noblesse* „ušľachtilosť“, *ennoblir* „zušľachtiť“.

I.

Centrálné slová kontextového poľa sociálnej vznešenosti sa v kontextoch (45 analyzovaných kontextov) spájajú dovedna s 225 rôznymi plnovýznamovými slovami, ktoré možno rozdeliť podľa ich asociačnej súvislosti a podľa ich významovej podobnosti do týchto skupín:

1. Slová asociačne súvisiace:

A. Osoby spoločensky nadradené:

a) príslušníci šľachty: *cavalier*, *demoiselle*, *duc*, *être de sang bleu*, *les grands*, *hobereau*, *chevalier*, *lord*, *marquise*, *prince*, *roi*;

b) príslušníci iných stavov: *armée, bourgeoisie, capitaliste, clergé, dame, député, diaconesse, émíral, finance, financier, fermier, fonctionnaire, gendarmerie, gouvernement, chouan, magistrat, magistrature, marchand, prêtre, privilégié, royaliste, seigneur, traitant*;

B. osoby nižších spoločenských stavov: *bourgeois, bourgeoisie, canaille, citoyen, foule, la foule démocratique, malotru, marchand, nation, national, pauvre, pauvresse, paysan, mince personnage, peuple, la plèbe révolutionnaire, population, rasta, le reste de la nation, valet*;

C. spoločenské triedy a vrstvy: *classe, cour, différenciation sociale, état ecclésiastique, institution, premier ordre, second ordre*;

D. spoločenské zriadenie a význační štátni činitelia: *constitution, démocratie, forme de société, Louis XIV, monarchie, Napoléon Bonaparte, régime, ancien régime, régime populaire, république, Révolution, Versailles*;

E. typické črty šľachty: *argent, armoiries, branche, demeure de famille, déposséder, domaine, droit, s'emparer, fond, fortune, champ, chasser, château, maison, manoir, parc, posséder, possession, pouvoir, prestige, privilège, propriété, puissant, quartiers nobles, revenu, terre, tirer, titre, titre nobiliaire*;

F. rodinné a príbuzenské vzťahy: *alliance, ancêtre, beau père, descendant, enfant, famille, mari, naissance, parente, postérité, remonter*;

G. vznešené vlastnosti: *attitude, auguste, bienfaisance, bienséance, élégant, fier, grand, haut, honneur, illustre, orgueil, respect, sage, subtil*;

Nízke vlastnosti: *ignoble, vil*;

2. Slová bez asociačnej súvislosti:

A. substantíva: *armature, bénédiction, café, cercleux, cordon, coup, femme, fondateur, forme, fouet, le français, histoire, langue, lettre, manière, nation, origine, pays, pension, pierre, poignée, salon, recherche, taille*;

B. adjektíva: *alimentaire, antique, dépouillé, dernier, destiné, discrédité, exaspéré, fataliste, fort, français, chiche, impatient, issu, jeune, miteux, pingre, principal, résident, ruiné, sanitaire, souverain, vaniteux, vieux*;

C. slovesá: *appartenir, s'asseoir, attirer, avoir, avoir beau, battre, convenir, démolir, disposer, estimer, être, cesser, devoir, dire, disperser, entrer, exempter, falloir, faire, faire massacrer, faire prendre, faire voir, fonder, habiter, il y a, laisser, se laisser faire, se mettre, montrer, observer, prendre, promettre, ramener, reconstituer, renoncer, reprendre, supprimer, traiter, utiliser*.

Příklad kontextu: „...à son retour d'Angleterre, elle aurait passé quelques années à la maison, chassant à courre, tirant le canard sauvage, invitée dans tous les châteaux de la région; recevant beaucoup au manoir, s'entourant d'une cour de jeunes hobereaux, buveurs, avides, bruyants, creux, mal dégrossis, mais ayant de la branche, jouisseurs et de bon appétit, mais très serrés d'argent, car, si elle a beaucoup d'armoiries, la vieille noblesse bretonne est plutôt miteuse et pingre.“ (Cendrars, L'homme foudroyé)

Najväčší podiel na slovách 2. skupiny majú slovesá. Naopak, v skupinách 1A až G sú slovesá oproti substantívam a adjektívam vo výraznej menšine. Adjektívum a substantívum *noble* a substantívum *noblesse* sa asociačne spájajú predovšetkým opäť s podstatnými a prídavnými menami.

Slová 2. skupiny s centrálnymi slovami poľa asociačne nesúvisia. V niektorých prípadoch však možno badať asociačnú súvislosť so slovami v skupinách 1A až G. Napr. *s'argent*, *fortune*, *possession*, *propriété* (sk. E) sa asociačne spájajú *chiche*, *miteux*, *pension*, *pingre*, *ruiné* (sk. 2).

Niektoré slová sa vyskytujú súčasne v dvoch skupinách. Napr. *marchand* a *bourgeoisie* v skupine A a B, *nation* v skupine B a 2. Vyplýva to z rôznych typov asociácií. *Noble* a *noblesse* sa v skupine A spájajú s *marchand* a *bourgeoisie* na základe spoločných črt ako „bohatstvo“, „majetok“, „ťažiaci z práce druhých“, v skupine B stoja k *marchand* a *bourgeoisie* v opozícii danej zmenou feudálneho spoločenského poriadku na kapitalistický, v ktorom buržoázia prevzala od šľachty moc v štáte, zaujala vysoké funkcie a vydobyla si početné privilégia. V skupine B je *nation* v opozícii k *noblesse*; v 2. skupine však s *noble* a *noblesse* asociačne nesúvisí. Rozličné typy asociácií vyplývajú z mnohoznačnosti slov a prípadne aj z reštruktúracie významového obsahu slova vplyvom kontextu, ktorý stavia do popredia vždy iné významové prvky.

Zaujímavé výsledky prináša rozdelenie slov kontextového poľa na jednovýznamové a mnohovýznamové. Zisťujeme, že 90 % slov je polysémických a 10 % monosémických (ide napr. o slová ako *armoiries*, *s'asseoir*, *clergé*, *déposséder*, *chouan*, *fonctionnaire*, *lord*, *malotru*, *manoir*, *vaniteux*, vlastné mená) a že v 60 % kontextov centrálna slová súvisia len so slovami polysémickými a v 40 % kontextov sú popri mnohovýznamových slovách v menšej miere aj jednovýznamové slová. Nedá sa teda povedať, aspoň pokiaľ ide o francúzštinu, že význam polysémickej jednotky sa v kontexte konkretizuje monosémickými jednotkami. Aktualizácia čiastkového významu mnohoznačného slova sa realizuje gramatickými (morfologickými a syntaktickými), lexikálnymi a významovo-asociačnými prostriedkami jazykového kontextu a mimojazykovými prostriedkami situačného kontextu.

V jednotlivých skupinách asociačne súvisiacich slov sa nenachádzajú všetky výrazy, ktoré do nich významovo patria. Tieto medzery vyplývajú z obmedzeného rozsahu analyzovaných dokladov, dajú sa však ľahko doplniť. Dôležité je, že z rozboru vyplynuli určité, pomerne presne ohraničené skupiny. Dá sa povedať, že jednotlivé asociácie súvisia so sémickým obsahom centrálnych slov.

II.

Centrálna slová kontextového poľa morálnej vznešenosti sa v kontextoch (90 analyzovaných kontextov) spájajú dovedna s 296 rôznymi plnovýznamovými

slovami, ktoré možno rozdeliť podľa ich asociačnej súvislosti a podľa ich významovej podobnosti do týchto skupín:

1. Slová asociačne súvisiace:

A. morálne vznešené vlastnosti: *parfait accord, aimable, beau, beauté, bienséance, bon goût, courage, courageux, crânerie, délicat, dévouement, digne, distingué, élégance, élevé, élévation, équilibre, fidèle, force, généreux, générosité, grand, grandeur, héroïque, héroïsme, honnête, honnêteté, indulgent, juste, moral, orgueil, pudeur, reconnaissance, saint, sainteté, sincérité, stoïcisme, vérité, vertu, virilement, volonté;*

B. morálne vznešené činy: *abnégation, acceptation du risque, accepter de risquer sa vie, accepter l'épreuve, bien faire, se dépasser, don, don de soi-même, s'élever au-dessus de soi-même, offrande, renoncement, servir, se surpasser, surassement de soi;*

C. determinované slová:

a) ľudská duša: *âme, caractère, coeur, état d'esprit, intelligence, nature, la morale;*

b) osoby: *ami, bienfaiteur de l'humanité, collègien, être, famille, figure, gens de coeur, homme, le jeune, mère, militant révolutionnaire, officier, père, race;*

c) ľudské city a činy: *acte, action, amour, cause, culte, effort, émotion, emploi, étude, foi, hérissément, idée, inspiration, instinct, motif, passion, pensée, procédé, récit, sens, sentiment, spécialité, sport, valeur, vie, ajouter, déclarer, dire;*

D. hodnotiace výrazy: *admirable, exceptionnel, exemple, extraordinaire, magnifique, le meilleur, merveilleux, splendeur, sublime, suprême, touchant, trésor, admirer, aimer, chérir, s'incliner, être jaloux, plaire, respecter, savourer;*

E. výrazy zo sociálnej oblasti: *comte, gentleman, le pauvre, prolétaire, rang, titre, valet;*

F. antonymná oblasť:

a) nízke morálne vlastnosti: *abject, bas, coupable, cruauté, décadence, défaut, égoïste, envieux, faiblesse, grossier, honteux, humilié, hypocrisie, indigne, injustice, lâche, offensé, perfidie, peur, turpitude, vain, vaniteux, veule, vil, vulgaire;*

b) morálne nízke činy: *abandon, mauvaise action, s'abandonner, s'avilir, déchéance, se dégrader, fuir, humilier, s'humilier, se résigner.*

2. Slová bez asociačných vzťahov (príklady neuvádzame).

Príklad kontextu: „*Tu en es à ce point où tu t'abandonnes à ta passion, non seulement sans remords, mais comme si cet abandon était une manifestation de... de force... de courage... de noblesse...*“ (Martin du Gard, Les Thibault)

V porovnaní s kontextovým poľom sociálnej vznešenosti sme v tomto poli analyzovali dvojnásobné množstvo kontextov. Počet slov však vzrástol len

o 32 %. Je to tým, že sa niektoré slová v kontextoch pomerne často opakujú. Týka sa to najmä slov asociačne súvisiacich ako *beauté, courage, généreux, grandeur, âme, coeur, sentiment* a niektorých ďalších. Naopak, slová bez asociačného vzťahu sa opakujú len zriedkavo.

V kontextovom poli sociálnej vznešenosti je skupina slov z oblasti morálnych vlastností (G) a v poli morálnej vznešenosti sú slová zo sociálnej oblasti (E). Okrem tohto prepojenia sa však obidve polia navzájom veľmi líšia a podávajú spoľahlivú ilustráciu významových rozdielov medzi príslušnými skupinami centrálnych slov. Je pozoruhodné, že aj skupiny výrazov bez asociačných vzťahov majú len veľmi málo spoločných slov. Dalo by sa z toho usúdiť, že výskyt aspoň určitej časti týchto slov v kontexte je závislý od významov centrálnych slov. Ide však len o veľmi voľný významový vzťah.

III.

Centrálna slová kontextového poľa estetickéj vznešenosti sa v kontextoch (77 analyzovaných kontextov) spájajú dovedna s 299 rôznymi plnovýznamovými slovami, ktoré možno rozdeliť podľa ich asociačnej súvislosti a podľa ich významovej podobnosti do týchto skupín:

1. Slová asociačne súvisiace:

A. slová vyjadrujúce krásu: *air jeune, beau, beauté, bien taillé, bonne mine, brilliance, courtoisie, élégant, élégance, élégamment, embellir, embellissement, esthétique, gourmé, grâce, charme, s'idéaliser, majesté, majestueux, parement, perfection, représentatif, sex-appeal, solennel, solennité, somptueux;*

B. slová vyjadrujúce vlastnosti, ktoré sa páčia: *ample, ampleur, bienveillance, calme, dignité, diligence, doux, équilibre, grand, grave, gravité, haut, humain, chaleur, intelligent, intelligence, joyeux, large, mâle, le naturel, particulier, pathétique, poésie, poétique, puissance, pur, pureté, régularité, simple, simplicité, singulier, tendre, triomphal, vivacité;*

C. determinované slová:

a) osoby: *corps académique, figure, Hélène de Sparte, père, touriste, vieillard;*

b) tvár a jej časti: *bouche, dessin, expression, figure, forme, chef, ligne, lèvres, nez, trait, visage;*

c) správanie: *allure, attitude, danse, démarche, geste, mouvement, spectacle;*

d) reč: *accent, déclaration, désinence, dialogue, discours, injure, langue, lettre, métaphore, mot, profession, réplique, suite de vers, terme, ton;*

e) činnosti: *s'appreter, entrer, chercher, choisir, jouer, porter, reprendre, tendre, se tenir, venir;*

f) prírodné javy: *allée, ciel, firmament, frondaison, parc, paysage, roche, vallée;*

g) obydlie: *chaumière, maison ruine;*

h) iné slová: *art, cinéma, corps, drapé, production, style*;

D. antonymná oblasť: *affreux, asymétrique, autoritaire, déplaire, mal dessiné, dissonance, dur, effonfré, empâté, empatement, épais, étroit, honteux, humble, plissé, quotidien, en ruine, sans style, tendu, vulgaire, vulgarité*;

E. hodnotiace výrazy: *admirable, admiration, attachant, attraction, enchanter, s'extasier, extraordinaire, chérir, remarquable, respect*;

F. slová zo sociálnej a morálnej oblasti: *couronne de comte, déchu, mendiant, misérable; avare, colère, fuyant, usure au coeur*;

G. situácia: *chose inanimée, Funeral Home, le mort, la mort*.

2. Slová bez asociačných vzťahov (príklady neuvádzame).

Príklad kontextu: „*A travers les vitres trempées de pluie, je voyais le parc, si noble, si calme, les courbes majestueuses des pelouses, les vieux arbres solennels...*“ (Bernanos, Journal d'un curé de campagne)

Slová *beau* a *beauté* sú členmi kontextového poľa estetickej vznešenosti (A) a zároveň aj poľa morálnej vznešenosti (A). Vyplýva to z polysémie týchto slov uplatňujúcich sa paralelne v estetickej aj morálnej sfére. V kontextovom poli sociálnej vznešenosti sa nevyskytujú.

Dá sa povedať, že vzájomné prelínanie kontextových polí polysémických centrálnych slov je celkom nepatrné. V kontextovom poli sociálnej vznešenosti je zhruba 10 % podiel slov z morálnej oblasti, v poli morálnej vznešenosti sú približne 4 % slov z oblasti sociálnej a v poli estetickej vznešenosti je asi 5 % slov z oblasti morálnej a sociálnej. Asociácia *sociálna vznešenosť* → *morálna vznešenosť* je výraznejšia ako asociácia v opačnom smere a ako asociácia *estetická vznešenosť* → *morálna vznešenosť* → *sociálna vznešenosť*.

Asociácie v uvedených poliach sa zakladajú na významových vzťahoch. Nestretli sme sa s asociáciami založenými na podobnosti tvarovej či zvukovej. V kontextoch sa však spolu vyskytujú slová etymologicky príbuzné (napr. *noble, noblement, noblesse, anoblir, ennoblir, ignoble, nobliau, nobiliaire*), ktoré sú si podobné tvarom aj významom. V našich poliach sa táto skutočnosť neodrazila z toho dôvodu, že za centrálné slová sme zvolili celú skupinu etymologicky príbuzných slov v určitých významoch. Ak by sme zvolili za centrálny len jeden výraz zo slovnej rodiny (napr. *noble* alebo *noblesse*), obsahovalo by kontextové pole osobitnú skupinu etymologicky príbuzných, významom i tvarom úzko súvisiacich slov.

V kontextových poliach možno odlišiť niekoľko typov asociačných vzťahov. Predovšetkým sú to asociácie založené na sémantickej podobnosti. Sú najbežnejšie a najvýznamnejšie sa podieľajú na výstavbe kontextu. V každom poli je tiež príslušná antonymná oblasť – asociačné vzťahy sa zakladajú na významovom protiklade. Je síce menej častá, no napriek tomu je jej opomínanie v analogických slovníkoch neopodstatnené. Ďalší typ asociačných vzťahov sa zakladá na syntagmatickej súvislosti slov. Centrálné slová v poli morálnej a

estetickéj vznešenosti vyjadrujú vlastnosti a ako prívlastky (zhodné alebo nezhodné) sa spájajú so substantívami. S determinovanými slovami vytvárajú typické spojenia (napr. *noble âme, coeur, sentiment; noble vieillard, visage, accent*). Dajú sa konečne vymedziť asociácie spočívajúce na situačných vzťahoch (mimolingvistických a kontextovo-situačných). Niektoré zo situačných vzťahov pociťujeme ako užšie, privilegované, iné ako voľnejšie, vzdialené.

K užšej situačnej súvislosti patria v poli sociálnej vznešenosti označenia spoločenského zriadenia a typických črt šľachty, v poli estetickéj vznešenosti označenia vlastností, ktoré sa páčia. K voľnejšej situačnej súvislosti patria v poli sociálnej vznešenosti slová z oblasti príbuzenských a rodinných vzťahov a z oblasti morálnych vlastností, v poli morálnej a estetickéj vznešenosti hodnotiace výrazy a slová vyjadrujúce situáciu a slová pochádzajúce zo susedných kontextových poli.

Literatúra:

DUCHÁČEK, O.: Le champ conceptuel de la beauté en français moderne. Opera Universitatis Brunensis, Vol. 71, Praha 1960.

DUCHÁČEK, O.: Různé typy významových vztahů a problematika jazykových poli. Slovo a slovesnost 1963, roč. 24, s. 238 – 244.

DUCHÁČEK, O.: Précis de sémantique française. Opera Universitatis Brunensis, Vol. 126, Brno 1967.

DUCHÁČEK, O.: Différents types de champs linguistiques et l'importance de leur exploration. Zeitschrift für französische Sprache und Literatur Beihefte, Neue Folge, Heft 1, 1968, s. 25 – 36.

DUCHÁČEK, O.: Le champ sémique. Etudes romanes de Brno V, 1971, s. 13 – 17.

DUCHÁČEK, O.: K problematice komponenciální analýzy z hlediska romanisty. Slovo a slovesnost, 1973, roč. 34, s. 224 – 232.

OSTRÁ, R.: Structure onomasiologique du travail en français. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Vol. 191, Brno 1974.

SEKVENT, K.: Etude comparative des champs syntaxiques de deux synonymes. Etudes romanes de Brno V, 1971, s. 51 – 62.

SEKVENT, K.: Différentes catégories des traits distinctifs dans un champ sémique. Etudes romanes de Brno IX, 1977, s. 79 – 85.

SPITZOVÁ, E.: Los campos sintagmáticos de algunos substantivos españoles. Etudes romanes de Brno VI, 1972, s. 71 – 163.

SENZITÍVA AKO LEXIKÁLNO-KREATÍVNY OBRAZ SVETA ZMYSLOV

Monika KONCOVÁ-KAPUSTOVÁ (Bratislava)

Skúmanie jazykového stvárnenia informácií, ktoré zachytávajú senzitívne centrá ľudského mozgu, vychádza zo skutočnosti, že pôsobenie objektu na zmyslové orgány človeka je síce odrazom vonkajšej reality, ale vnímanie senzitívnych podnetov z okolitého sveta je veľmi individuálne. Dôkazom je vznik nekonečného množstva jazykových tvarov, často hravé a lexikálno-kreatívne tvorenie bizarných slovných útvarov označujúcich jedinečné kvality, ktoré zachytávajú ľudské zmysly.

Pri ich analýzach hľadáme odpovede na otázky, do akej miery dokáže človek zlúčiť identifikáciu nespočetného množstva farieb, zvukov, vôní, chutí či dotykov s ich pomenovaniami, či môže byť ľudská reč rovnako citlivá ako ľudské zmysly a či je vôbec možné, aby dal jazyk konkrétnu podobu senzorickým informáciám spracúvaným v hemisférach nášho mozgu.

Sledujeme predovšetkým oblasť prídavných mien označujúcich zmyslami zaznamenávané kvality. Tento druh adjektív zaraďujeme do skupiny, ktorú označujeme pojmom *senzitíva*. Sústreďujeme sa na lexikálny výskum slovnej zásoby celej tejto oblasti, ako aj na objasnenie problematiky sémantického poľa senzitív. Orientujeme sa na analýzu stavu a dynamiky tohto názvoslovía, pričom nám ide o systematické utriedenie názvov zmyslami zaznamenávaných kvalít v slovenčine.

Neoddeliteľnou súčasťou problematiky je skutočnosť, že pomenovania zmyslami zaznamenávaných kvalít sú v rozličných jazykoch rozdielne. Úzko súvisia s praktickou činnosťou ľudí a kultúrou jednotlivých etnických celkov, ktoré sú nositeľmi daného jazyka. Rozdiely v spôsobe zobrazovania sveta zmyslov zapríčiňujú i rozdiely v slovných asociáciách a typoch gramatických štruktúr. Jazykové stvárnenie systému zmyslových kvalít objektov je teda v slovenčine špecifické a jedinečné.

Napriek tomu, že štruktúra tejto lexiky je veľmi ťažko postihnuteľná, pretože je veľmi heterogénna, postupne sa pokúšame odhaliť, s akou presnosťou možno jazykovými prostriedkami vystihnúť zmyslami zaznamenávané kvality, ako aj to, do akej miery skúmaná problematika vytvára psychologickú základňu pre nevyčerpatelnú jazykovú kreativitu, ktorá rozohráva sémantickú hru nášho vedomia.

Nazdávame sa, že rozsah a slovotvorná štruktúra jednotlivých slov tejto oblasti slovnej zásoby sa v súvislosti s vývojom spoločnosti neustále mení a dynamicky vyvíja, preto považujeme náš výskum za prínosný nielen pre ďalšie

lexikálne skúmania opisov odlišných mikrosystémov, ale aj pre prirodzené poznanie hodnôt a zvláštností vlastného materinského jazyka.

Okolitý svet sa predstavuje ľudskému subjektu ako kontinuálna a mnoho tvárna záplava vnemov rozličných druhov. Do mozgu človeka neustále prúdi astronomické množstvo impulzov zo všetkých možných zmyslových ústrojov a receptorov. Naše zmysly – *zrak, sluch, čuch, chuť* a *hmat* – tak prijímajú najrozličnejšie informácie.

Sústrediac sa na rečové vyjadrovanie kvalít zaznamenávaných piatimi ľudskými zmyslami sa pokúšame ukázať, ako sa v slovenčine chápe a vyjadruje rovnako uvedomovaný obsah mimojazykovej skutočnosti.

Senzitíva pomenúvajú vonkajšie vlastnosti vecí, ktoré sa zisťujú priamo vnímaním *zrakom, sluchom, čuchom, chuťou* a *hmatom*.

Z hľadiska systému slovných druhov rozlišujeme:

1. **Substantívne senzitíva**, v rámci ktorých vydeľujeme a) podstatné mená pomenúvajúce tzv. primárne názvy zmyslami vnímaných kvalít (*farba, farebnosť, pestrosť, zvuk, tón, chuť, vôňa, pach, smrad, dotyk* a i.) – t. j. substantívne sémantické dominanty analyzovaných sémantických polí; b) podstatné mená označujúce jedinečné zmyslami zaznamenané kvality vzťahujúce sa na:

1.1. farbu (tzv. chromatické substantíva), napr. *čerešňa, slivka, maslo, čokoláda, nevädza; belosť, modrosť; červeň, zeleň, žltá*;

1.2. zvuk, napr. *soprán, tenor, šuchot, brechot*;

1.3. vôňu, napr. *citrón, jedľa, mäta, potuchlina*;

1.4. chuť, napr. *rum, likér, punč, vanilka*;

1.5. dotyk, napr. *trojuholník, ihlan, špirála, kocka; tvrdosť, mäkkosť*.

2. **Adjektívne senzitíva**, v rámci ktorých možno vydeliť jednak a) prídavné mená pomenúvajúce tzv. primárne príznaky zmyslami vnímaných kvalít (*farebný, zvukový, hudobný, melodický, chuťový, voňavý, páchnuci, smradľavý, hmatový, dotykový*) – t. j. adjektívne sémantické dominanty analyzovaných sémantických polí; b) prídavné mená vyjadrujúce jedinečné statické príznaky zmyslami zaznamenávaných kvalít, a to:

2.1. farbu (tzv. chromatické adjektíva), napr. *modrý, čerešňovočervený, slivkový*;

2.2. zvuk, napr. *škripavý, hrkákový, tlmený, kvilivý*;

2.3. vôňu, napr. *korenistá, lesná, malinová, orientálna*;

2.4. chuť, napr. *sladká, trpká, kyselká, kávová*;

2.5. dotyk, napr. *hladký, drsný, baňatý, špicatý*.

3. **Verbálne senzitíva** vydeľujeme a) ako slovesá zmyslového vnímania (verba percipiendi) – *vidieť, počuť, cítiť, vnímať, prip. chutiť, hmatať* a i. – t. j. slovesné sémantické dominanty rozoberaných sémantických polí; b) ako slovesá pomenúvajúce jedinečné dynamické príznaky súvisiace so zmyslami zaznamenávanými kvalitami označujúcimi:

3.1. farbu, napr. *červenieť, zelenieť, bieliť, čierniť, belieť sa, modrieť sa; zbelieť, začierniť, začervenat' sa, očervenieť, pobeliť* (porov. Horecký, 1963);

3.2. zvuk, napr. *škrkať, kikirikať, brechať, hučať*;

3.3. vôňu, napr. *voňať, smrdieť, zapáchať*;

3.4. chuť, napr. *sladnúť, horknúť*;

3.5. dotyk, napr. *drsniť, rôsolovať, zaobľovať, špicatieť*;

4. **Adverbiálne senzitíva** sú a) príslovkové sémantické dominanty analyzovaných sémantických polí (*farebne, zvukovo, melodicky, voňavo, smradľavo, chutne, tvarovo, hmatovo, dotykovo* a pod.); b) príslovky vyjadrujúce okolnosť alebo vlastnosť vzťahujúcu sa na konkrétne zmyslami zaznamenávané kvality, a to na:

4.1. farbu, napr. *dočervena, dobiela, namodro, modrozeleno, jasno, hnedasto, žlté, lesklo, ligotavo, popolavo*;

4.2. zvuk, napr. *nahlas, hlučne, rušno/-e, chichotavo, zajakavo, chrapľavo, piskľavo, škreľavo, ticho, tichučko, tiško*; hudobné výrazy prevzaté z taliančiny: *adagio* (=voľne), *agitato* (=búrivo), *allegro* (=rýchlo), *amabile* (=ľúbene), *brioso* (=ohnivo), *delicato* (=jemne), *dolce* (=sladko), *doloroso* (=smutne), *forte* (=silne), *lamentoso* (=nariekavo), *lento* (=pomaly), *moderato* (=mierne), *pianissimo* (=veľmi slabo), *rapido* (=prudko), *secco* (=sucho), *staccato* (=prerývane), *vivacissimo* (=veľmi živo);

4.3. vôňu, napr. *vanilkovo, mentolovo, škoricovo, bábätkovsky, prihorene*;

4.4. chuť, napr. *horko, kyslo, nemastno-neslano, štiplavo, sladko, trpké*;

4.5. dotyk, napr. *natvrdo, namäkko, mäkko, hladko, drsno/-e, tupé, tvrdo, hrubo, jemne, chladno/-e, silno/-e, voľno/-e, tesno/-e, studeno, temno, vlažne, hadovite, hviezdovite, kužeľovite, okrúhlasto, duto, teplo, drapľavo, mazľavo, pichľavo, jemnučko, suchučko*.

5. **Interjekčné senzitíva** hodnotíme ako citoslovčia vyjadrujúce spontánne, pojmové nespracované zážitky z oblasti sluchom zaznamenávaných kvalít – ide o zvukomalebné slová (onomatopoe) napodobňujúce rozličné prírodné zvuky, teda v rámci tejto skupiny vydeľujeme iba interjekčné senzitíva označujúce zvuk: napr. *kikirikí, cink, ťuk, dup, mú, čľup, klop, krá, prask, kvap, tik-tak*.

Osobitnú pozornosť venujeme adjektívnym senzitívam. Pri klasifikácii adjektívnych senzítív ako prídavných mien označujúcich zmyslami zaznamenávané kvality vychádzame z niektorých členení prídavných mien, ktoré si postupne slovenská jazykoveda vypracovala.

Vychádzajúc zo známych teórií adjektív (Horák, 1966; Dixon, 1977; Šramm, 1979; Todorovová, 1982; Furdík, 1984; Branická, 1985; Nábělková, 1993 a pod.), ako osobitnú skupinu prídavných mien vydeľujeme **adjektívne senzitíva**, ktoré pomenúvajú kvality (farby, zvuky, vône, chute, dotyky) vnímané zmyslovými orgánmi, ich objektívne, opisované príznaky (napr. *sivá farba, harmonický tón, korenistá vôňa, sladká chuť, drsný povrch*) a zároveň vyjadrujú

charakteristiku a hodnotenie týchto zmyslami vnímateľných kvalít podľa subjektívneho dojmu a pôsobenia (napr. *veselá* farba, *nepríjemný* hlas, *sympatická* vôňa, *zvláštna* chuť, *neznámy* dotyk).

Pri klasifikácii adjektívnych senzitív uplatňujeme niekoľko kritérií:

A. Podľa druhu vyjadrovaného príznaku navrhujeme klasifikovať adjektívne senzitíva označujúce:

1. **zrakom** zaznamenávané kvality (tzv. vizuálne senzitíva), ktoré vyjadrujú tieto kvality:

a) farbu (chromatické senzitíva), napr. *červený*, *slivkovomodrý*, *belostný*, *kriklavý*, *obilnobledobéžový*;

b) rozmer, vzdialenosť a priestorové vlastnosti, napr. *malý*, *obrovský*, *velikánsky*, *daleký*, *ľavý*, *vnútorný*, *plytký*, *dlhý*;

c) celkovú vonkajšiu podobu objektu alebo fyzické vlastnosti osoby, napr. *baňatý*, *okrúhly*, *trojuholníkovitý*, *bradatý*, *ramenatý*, *nový*, *starý*;

d) celkový dojem, pôsobenie a hodnotenie, napr. *pekný*, *škaredý*, *príjemný*, *sympatický*, *milý*, *hanblivý*;

2. **sluchom** zaznamenávané kvality (tzv. akustické senzitíva) vyjadrujúce:

– zvuk, napr. *škrípavý*, *šuchotavý*, *kašľavý*;

3. **čuchom** zaznamenávané kvality (tzv. olfaktorické senzitíva) vyjadrujúce:

– vôňu, napr. *korenistá*, *orientálna*, *svieža*;

4. **chuťou** zaznamenávané kvality (tzv. gustačné senzitíva) vyjadrujúce:

– chuť, napr. *sladká*, *trpká*, *horká*;

5. **hmatom** zaznamenávané kvality (tzv. taktilné senzitíva) vyjadrujúce:

a) spôsob (charakter) dotyku, napr. *drsny*, *mäkký*, *vrúbkovaný*;

b) rozmer, tvar a objem, napr. *veľký*, *hrubý*, *okrúhly*;

c) konzistenciu predmetov, napr. *krehký*, *tekutý*, *mazľavý*;

d) hmotnosť, napr. *ľahký*, *ťažký*;

e) teplotu, napr. *teplučký*, *ľadový*;

f) vlhkosť, napr. *mokrý*, *suchý*;

g) tlak, napr. *silný*, *pevný*, *letmý*;

h) bolesť, napr. *tupá*, *vystreľujúca*.

B. Zo sémanticko-slootovného hľadiska (porov. Horecký, 1971) rozdeľujeme senzitíva na:

1. **Vzťahové**: senzitíva pomenúvajúce príznak (vlastnosť) predmetu pomocou odkazu na iný predmet (dej, vlastnosť), pomenovaný v odvodzovacom základe. Vyjadrujú čistú prítomnosť vzťahového príznaku (bez pragmatických, hodnotiacich postojov pomenúvajúceho subjektu) neprejavujúceho sa v intenzite (napr. *jahodový*, *malinový*, *vajcový*).

2. **Vzťahovo-kvalifikačné**: senzitíva v podobe odvodených adjektív s rozštiepenou významovou štruktúrou, schopné vyjadrovať vzťahové aj kvalifikačné významy, t. j. pomenúvať príznaky jednak vyplývajúce zo vzťahov v ich čistej

vzťahovej podobe, jednak kvalifikačne prehodnotené. Vzťahovo-kvalifikačná viacvýznamovosť adjektív predstavuje častý dôsledok realizácie kvalifikačných potencií prídavných mien tvorených pomocou významovo nešpecifikovaných „vzťahových“ formantov. Napr. adjektívum *malinový* má vzťahové významy ako „urobený z malín“ (*malinový lekvár*, *malinová pena*), „obsahujúci maliny“ (*malinový puding*) a kvalifikačný význam „farbou podobný maline“, t. j. malinovočervený (*malinové ústa*).

Hranica medzi vzťahovými a vzťahovo-kvalifikačnými adjektívami je v statike pomerne ťažko uchopiteľná, pretože pri niektorých adjektívnych lexémach tvorí síce kvalifikačný význam popri vzťahovom význame pevnú, uzualizovanú súčasť ich významovej štruktúry, no potenciálnosť „skvalifikačňovania“ (Nábělková, 1993, s. 36) vzťahových adjektív a vypracovanosť mechanizmov jeho realizácie umožňuje mnohým adjektívam frekventovane nadobúdať aj príležitostné kontextové, jednorazové kvalifikačné významy. Takéto kvalifikačné použitia adjektív slúžia momentálnym vyjadrovacím potrebám používateľa jazyka, často aj estetickým cieľom, a ostávajú zväčša na rovine reči.

V schopnosti vzťahových adjektív nadobúdať kvalifikačné významy sa odráža funkčná zameranosť prídavných mien sprostredkovať v komunikácii popri neosobnom, vecnom označení relačných príznakov aj zachytenie našich hodnotových a hodnotiacich predstáv a postojov.

Základný mechanizmus skvalifikačňovania vzťahových adjektív sa najčastejšie vidí v *metaforickom*, *similačnom významovom posune* – vo formovaní kvalifikačného významu na základe vzťahu *podobnosti* (*zamatová srst'* – srst' „akoby zo zamaty“, „taká ako zamat, podobná na zamat“, t. j. mäkká, hebká, príjemná na dotyk).

3. **Kvalifikačné:** senzitíva pomenúvajúce príznaky substancii ako vlastnosti vyplývajúce bezprostredne z poznania alebo zo subjektívneho prehodnotenia javov skutočnosti. Tvorí skupinu adjektív rôzneho stupňa abstrakcie, slovo-tvorne motivovanej, nemotivovanej i oslabenej sémantiky. Ide o sémanticky veľmi rôznorodú skupinu. Subsystem kvalifikačných adjektív je flexibilný a zmeny, ku ktorým v ňom dochádza, sú výsledkom neustále prehĺbujúcich sa kognitívnych, myšlienkových a jazykových procesov. Na rozdiel od „dynamickejších“ a systémovo otvorenejších vzťahových adjektív je inventár kvalifikačných prídavných mien kompaktnejší a s požiadavkou komunikácie adekvátne odrážať skutočnosť alebo osobný postoj komunikanta sa vyrovnáva zložitejšie. Zreteľné sú tu najmä dva spôsoby: prechody vzťahových adjektív do kvalifikačných a polysémická reštruktúracia samotných kvalifikačných adjektív. Rozlišujeme čisto kvalifikačné senzitíva (napr. *nový*, *milý*, *holý*, *teplý*, *kyslý*, *zlý*, *malý*, *obľý*, *celý*, *zrelý*, *tupý*, *starý*, *dobrý*, *sladký*, *mokrý*, *kyprý*, *pestrý*, *ostrý*, *slabý*, *hrubý*, *tenký*, *suchý*, *široký*, *vyšoký*, *trpký*, *ťažký*, *tichý*) a odvodené senzitíva (napr. *papierový*, *plechový*, *kovový*, *ružový*, *nachový*, *tehlový*, *gaš-*

tanový, hrbatý, zubatý, nohatý, bruchatý, špicatý, zúbkatý, hranatý, kolenatý, chľpatý, buclatý, kostrbatý, strakatý, strapatý, krpátý, plecnatý, piesočnatý, žilkovatý, ihlovatý, pórovatý).

Ako osobitnú skupinu vydeľujeme tzv. **nesklonné senzitíva**. Sú to neohybné prídavné mená označujúce zmyslami zaznamenávané kvality, pri ktorých kategórie rodu, čísla a pádu, resp. kongruencie chýbajú, a preto sa neohýbajú. Ich príslušnosť k nadradenému substantívu sa vyjadruje iba postavením priamo pri podstatnom mene, a to vždy pred ním. V rámci nich rozlišujeme:

1. Senzitíva cudzieho pôvodu, napr. *fajn, bordó, glazé, senzi* (Dvonč, 1950, s. 139). Zo sémantického hľadiska možno vydeliť niekoľko podskupín (porov. aj Dvonč, 1984):

1.1. slová označujúce farbu, farebný odtienok alebo druh vzoru na textíliách: napr. *bordó, lila, pepito*;

1.2. slová určujúce druh a kvalitu istých látok, napr. *drap, froté, plisé, buklé, glazé (glacé)*;

1.3. slová vyjadrujúce hodnotenie na osi „dobrý – zlý“: napr. *prima, fajn, tip-top, grogy, senzi*;

1.4. slová vyjadrujúce hodnotenie na osi „pekný – škaredý“: napr. *nóbl, šik*.

2. Senzitíva domáceho pôvodu:

2.1. slangové výrazy, ktoré vznikli skrátením adjektív, napr. *bezva (bezvadný)*;

2.2. slová z detskej reči: napr. *čača, kaka* a i.

Nesklonné senzitíva sa postupne zaraďujú do deklinačnej sústavy spisovnej slovenčiny, a to pomocou slovotvorných prípon, napr. *fajn – fajnový, lila – lilavý, pepito – pepitový, drap – drapový, prima – prímovný, prímový, extra – extrovný, čača – čačaný* (prípony -ný, -ový, -avý). Niekedy sa nesklonnosť odstraňuje tak, že sa nesklonné adjektívum spája s určeným podstatným menom do jedného zloženého výrazu, napr. *sexi plavky – sexioplavky*. Nesklonné zostávajú iba prídavné mená, ktoré vznikli namiesto celých prídavných mien ako „slangové skratky“ (Dvonč, 1984), čo je pochopiteľné, lebo zmysel ich vzniku a existencie spočíva práve v ich skrátení a prevedení zo skupiny prídavných mien s riadnym skloňovaním medzi prídavné mená, ktoré sú nesklonné (nesklonnosť sa tu využíva funkčne).

Adjektívne senzitíva svojím názorným významom, založeným na predstave empirickej skúsenosti, poskytujú vhodný priestor pre metaforické prenosy. Typická je pre ne synestetická metafora, ktorej porovnávací základ tvorí podobnosť predstáv z odlišných zmyslových oblastí, napr. *ostrá vôňa, tvrdý hlas, tupý zvuk, mäkký tón, kyslá vôňa*. Tento proces sa neustále prehlbuje, takže nové spojenia vznikajú na pozadí už lexikalizovaných a vo vedomí používateľov jazyka fixovaných významov (*drsná tonalita, trpký otáznik, tupé klepnutie*). Ide o **transfer adjektív z jednej senzorickej oblasti do druhej**.

V dynamike senzitív neustále dochádza k zmenám, a to v horizontálnom smere – z centra na perifériu, ale aj vo vertikálnom smere v podobe polysémickej reštruktúracie. Typickým dynamizujúcim faktorom je rozširovanie, resp. zužovanie významu, a to predovšetkým metaforické prenosy významov. Tento mechanizmus sa stáva základným spôsobom obnovovania a rozširovania inventára adjektívnych senzitív.

Metaforické, metonymické a rodovo-druhovú prenosy sa už tradične využívajú pri opise a rekonštrukcii významových vzťahov, odrážajú mechanizmus odvodzovania a dynamiku jazykových zmien.

Teória metaforických transferov je v lingvistike známa už dlhší čas. Ide v podstate o tzv. *synestéziu*, resp. metaforický prenos pojmov medzi rôznymi senzorickými sférami.

J. M. Williams (1976) pri testovaní metaforického transferu adjektív v anglickom a japonskom jazyku zisťoval, ktoré senzitíva možno transformovať na tie-ktoré zmyslové vnemy. Vychádzajúc z jeho modelu (porov. Ruisel, 1999), môžeme synestetické senzitíva v slovenčine rozdeliť podľa druhu transferu pojmov do piatich skupín:

A. TRANSFER POJMOV VYJADRUJÚCICH FARBU:

– na **zvuk** (*jasné zvuky; žiarivé tóny; temné tóny; striebristé tóny; biely šum, ružový šum* (z akustickej terminológie); *zamatovo sfarbená hudba; zvuk čierno-bielych kontrastov i farebných harmónií univerza; belasé, zelené a čierne zvuky vlievajúce sa do jednej malinovej rieky*).

Prenášanie senzitív vyjadrujúcich farbu na **vôňu, chuť** a **dotyk** alebo **rozmer** sa v slovenčine neprejavuje.

B. TRANSFER POJMOV VYJADRUJÚCICH ZVUK:

– na **farbu** (napr. *tiché farby*).

Prenášanie senzitív vyjadrujúcich zvuk na **vôňu, chuť** a **dotyk** alebo **rozmer** sa v slovenčine neprejavuje.

C. TRANSFER POJMOV VYJADRUJÚCICH VÔNU:

Prenášanie senzitív vyjadrujúcich vôňu na **farbu, zvuk, chuť** ani na **dotyk** alebo **rozmer** sa v slovenčine neprejavuje.

D. TRANSFER POJMOV VYJADRUJÚCICH CHUŤ:

- a) na **farbu** (napr. *sladká červená, kyslá zelená*);
  - b) na **zvuk** (napr. *sladké zvuky; trpké tóny*);
  - c) na **vôňu** (napr. *kyslá, sladká, trpká, štiplavá vôňa, agátovosladká, medovosladká vôňa*);
  - d) na **dotyk** alebo **rozmer** (napr. *sladký, trpký dotyk*).
- #### E. TRANSFER POJMOV VYJADRUJÚCICH DOTYK A ROZMER:
- a) na **farbu** (napr. *mdlé farby, ploché farby; mäkkosivý, ostrožltý, tupočervený, teplozltý, studenozelený*);

- b) na **zvuk** (napr. *mäkké, hrubé, ostré, krehké, tvrdé, zamatové, studené, teplé, suché tóny; hlboké tóny; štihtly zvuk*);
- c) na **vôňu** (napr. *hrubá, jemná, ťažká, ľahká, ostrá, tupá vôňa*);
- d) na **chuť** (napr. *ostré chute*).

Tvorenie nových spojení realizáciou netypických významových vzťahov, rozširovaním funkčnej platnosti adjektíva predstavuje reálny pohyb v oblasti adjektívnej lexiky.

Oblasť synestézie sa nevyhnutne stáva aj predmetom interdisciplinárnych výskumov, pretože synestetické spojenia existujúce medzi rôznymi senzorickými sférami súvisia s existenciou hlbkových psychoneurologických korešpondencií.

Hovoriť o tzv. *farbe slov* neprináleží iba poézii. Čoraz častejšie sa stáva stredobodom záujmu odborných psychoanalýz. Dôkazom je výskum špeciálneho druhu ochorenia práve s názvom *synestézia* (Greenfieldová, 1998). Príznaky nemoci sa u synestetika prejavujú tak, že keď počuje nejaké slovo, zároveň vždy v duchu vidí nejakú farbu. Pre rovnaké slovo je farba vždy rovnaká. Napríklad pri slove „kráľ“ vidí žltú s ľahkým nádychom zelenej.

K synestézii dochádza miešaním jedného druhu zmyslových vnemov s ďalším druhom, alebo k ich zámene. Stimulácia jedného zmyslového ústroja vyvolá súčasné vnímanie vnemov, ktoré normálne sprostredkúva iný druh receptorov. Okrem farieb sprevádzajúcich zvuk slov môžu byť vzájomne prepojené aj iné druhy vnemov. Slová môžu mať chuť alebo tvar, farby rôzne vône a dotyky kože môžu znieť ako hudba. Synestéziu nachádzame u 1 z 25 000 ľudí, predovšetkým u žien. Vo väčšine prípadov sa objavuje už v ranom detstve, je trvalá, nemožno ju ovplyvniť vôľou, ani sa jej zbaviť. Ťažkosť spôsobuje len ojedinele, pôsobí skôr potešenie. Vznik synestézie predpokladá vzájomné prepojenie vlákien vedúcich impulzy od rôznych zmyslových receptorov. Ľudia sa s ním rodia, ale vyvíjajúce sa vedomie človeka od seba jednotlivé druhy vnemov separuje. U synestetikov k tomu zrejme nedochádza, proces oddeľovania sa na určitej úrovni zastavuje. K vzniku synestézie pravdepodobne dochádza v limbickom systéme, ktorý je oblasťou centrálnej nervovej sústavy, kde by za normálnych okolností vznikali kombinácie vnemov a skladali sa do komplexného obrazu vedomého vnímania.

Synestéziu v lingvistickom zmysle možno považovať za istý druh metaforického porušovania symetrie a rovnomernosti (Krupa, 1989), ktorý je odchýlkou smerom k tvorivosti, ktorá sa nemôže vtesnať do konvenčných rámcov.

Problemátike senzitiv ako názvov zmyslami zaznamenaných kvalít sa v komplexnejšej podobe dosiaľ nevenovala takmer žiadna pozornosť, preto sa nazdávame, že výsledky našich výskumov môžu prispieť k poznaniu ďalšej bohatej a dynamicky sa vyvíjajúcej oblasti jazyka, možno ich však pokladať aj za možné východisko k ďalšiemu komplexnejšiemu konfrontačnému výskumu

problematiky v iných jazykoch, s prihliadnutím na skutočnosť, že konfrontačná sémantika azda najvýstižnejšie dokumentuje jedinečnosti a kultúrne odlišnosti jednotlivých národov.

Literatúra:

- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda 1984. 216 s.
- BRANICKÁ, J.: Sémantika kvalifikačných adjektív. [Kandidátska dizertačná práca.] Bratislava: JÚLŠ SAV 1985. 180 s.
- DIXON, R. M. W.: Where have all the adjectives gone? *Studies in Language*, 1, 1977, s. 19 – 80.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 302 s.
- DUCHÁČEK, O.: K problému štruktúry pojmových polí a jejich reštruktúrací. *Jazykovedný časopis*, 29, 1978, s. 123 – 132.
- DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.
- DVONČ, L.: O niektorých nesklonných podstatných menách. *Slovenská reč*, 15, 1950, s. 138 – 141.
- Elektronický lexikón slovenského jazyka SLEX 99. Bratislava: Forma 1998.
- FURDÍK, J.: Slovtvorne motivované slovo ako jazykový znak. In: *Jazykovedné štúdie. 16.* Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1981, s. 145 – 150.
- FURDÍK, J.: Prídavné mená (Adjektíva). In: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984, s. 75 – 95.
- FURDÍK, J.: Štylistické dimenzie slovtvorne motivovaného slova. *Jazykovedný časopis*, 38, 1987, s. 25 – 31.
- FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.
- GREENFIELDOVÁ, S. A.: Lidská mysl. Praha: Balios 1998. 192 s.
- HORÁK, G.: K významovému rozdeleniu prídavných mien. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 30 – 34.
- HORECKÝ, J.: Názvy farieb v slovenčine. *Slovenská reč*, 28, 1963, s. 218 – 223.
- HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.
- KRÁL, Ā. – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Považaj – M. Pisárčiková, Bratislava: Veda 1997. 943 s.
- KRUPA, V.: K otázke tvorivosti v jazyku. *Slavica Slovaca*, 24, 1989, s. 51 – 56.
- Lidské tělo 2.0. Praha: BSP Multimedia 1994. (CD)
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Vzťahové adjektíva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov). Bratislava: Veda 1993. 204 s.
- ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

RUISEL, I.: Psychologická analýza osobnostných deskriptorov v slovenskom jazyku. Jazykovedný časopis, 50, 1999, s. 3 – 16.

Slovník cudzích slov. Spracoval kolektív autorov pod vedením V. Petráčkovej – J. Krausa. [Slovenský preklad Ľ. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná.] 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 991 s.

Slovník slovenského jazyka I. – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda 1959 – 1968.

Synonymický slovník slovenčiny. 1. vyd. Red. M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1995. 998 s.

ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: Veľký slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava – Veľký Šariš: Vydavateľstvo SAMO 1997. 1310 s.

ŠRAMM, A. N.: Očerki po semantike kačestvennych prilagatel'nych (na materiale ruskogo jazyka). Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1979. 134 s.

ŠTEPÁN, J.: K základním sémantickým pojmům. Jazykovedný časopis, 37, 1986, s. 133 – 148.

TODOROVOVA, E.: Semantika predikatov tipa „byť + prilagatel'noje“ v sovremenom bulgarskom jazyke. In: Semantičeskije tipy predikatov. Moskva: Nauka 1982, s. 307 – 319.

WILLIAMS, J. M.: Synaesthetic adjectives: A possible law of semantic change. Language, 52, 1976, s. 461 – 478.

SŁOWNICTWO KOSZYKARSKIE W POLSKICH KOMENTARZACH TELEWIZYJNYCH

Maria Magdalena NOWAKOWSKA (Łódź)

Prototypem dzisiejszej koszykówki było wrzucanie piłki do kosza po brzoskwiniach. Grę wymyślił kanadyjski pastor w 1891 r. jako zabawę dla rugbyistów na zimowe wieczory. Nigdy jednak basketball nie spotkałby się z tak szerokim odbiorem, gdyby nie atrakcyjna forma, jaką nadali mu po II wojnie światowej biznesmeni, którzy powołali do życia zawodową ligę NBA (*National Basketball Association*). Ważnym elementem propagowania tej gry w USA stały się transmisje najpierw radiowe, później telewizyjne, będące nawet przyczyną zmian przepisów rozgrywek, albowiem obecnie mecze mają charakter widowisk pełnych teatralnych zachowań, kontrowersyjnych decyzji sędziów, nawet łez, przerywanych emisją reklam. Piłka koszykowa zyskuje sobie w ostatnich latach coraz więcej sympatyków wśród polskich kibiców. Wypiera nawet tak popularną dyscyplinę, jaką jest piłka nożna, uważana za narodowy sport Polaków. Czołowi amerykańscy koszykarze stają się idolami młodzieży, a transmisje meczów ligi NBA gromadzą przed telewizorami coraz większe rzesze widzów.

Interesujące zatem wydawało się przeanalizowanie słownictwa związanego z basketballem, używanego w polskich relacjach meczów ligi NBA, nadawanych cyklicznie przez drugi program TVP i telewizję TVN. W opracowaniu wykorzystałam materiał słownikowy zebrany przez siebie, wzbogacony objaśnieniami kibica koszykówki – studenta Juliana Wojcieszczyka.

Koszykówka, jak i inne dyscypliny sportu¹, wypracowała sobie swoisty język, który zaliczyć należy do socjolektów², charakteryzujących się swoistymi profesjonalizmami³ i slangizmami⁴. Środowisko koszykarskie, podobnie jak i

---

¹ O słownictwie sportowym pisał: OŹDŻYŃSKI, J., *Polskie słownictwo sportowe*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970.

² O socjolekcie koszykarskim pisał: ODALOŚ, P., *Sociolekty v basketbalovom a penitencijnom prostredí*, Banská Bystrica 1997.

³ Za *profesjonalizmy* uznaję za P. Odalošem językowe środki służące ekonomizacji porozumiewania się, charakteryzujące się precyzją znaczeniową, językową stabilnością i brakiem nacechowania ekspresywnego (ew. niewielkim nacechowaniem), funkcjonujące w języku środowiskowym.

Por. ODALOŚ, P., *Sociolekty...* s. 15.

⁴ Za *slangizmy* uznaję również za P. Odalošem środki językowe służące aktualizacji komunikacji, cechujące się wariantowością i dużym nacechowaniem ekspresywnym, funkcjonujące w języku środowiskowym

Por. ODALOŚ, P., *Sociolekty...* s. 15.

inne środowiska sportowe, nie stanowi zamkniętej grupy, której członkowie potrafiliby narzucić właściwą tylko sobie odrębność językową. Należą do niego przedstawiciele najróżniejszych grup zawodowych, zróżnicowanych socjalnie zarówno pod względem wykształcenia, jak i pochodzenia⁵.

Pavol Odaloš w swej pracy po części poświęconej socjolektowi koszykar-skiemu wymienia trzy podstawowe rodzaje sytuacji komunikacyjnych, sprzyja-jących kształtowaniu się profesjonalizmów i slangizmów⁶. Są to sytuacje związane z nieoficjalnym komunikowaniem się:

- trenera, graczy i sędziego;
- trenera z graczami;
- graczy między sobą.

Z kolei Jan Ożdżyński, opisując warianty wypowiedzi w środowisku sportowym, biorąc pod uwagę różny stopień specjalizacji i fachowego wtajemni-czenia wyróżnia dwie grupy osób posługujących się socjolektem sportowym⁷:

- ludzi czynnie zaangażowanych w sprawy sportu;
- konsumentów, sympatyków, biernych odbiorców dóbr kultury fizycznej, okazjonalnie lub dla celów rozrywkowych związanych ze sportem.

Do pierwszej grupy należą zatem: zawodnicy, trenerzy, sędziowie, zaś druga grupę reprezentują kibice, czyli publiczność zebrana na stadionie lub w hali sportowej, audytorium radiowe i telewizyjne, czytelnicy prasy sportowej, a w ostat-nich latach również użytkownicy internetu zaglądający na jego sportowe strony. Porównując sytuacje komunikacyjne P. Odaloša i grupy użytkowników J. Ożdżyńskiego, trzeba zauważyć, że podstawy tego słownictwa kształtuje grupa osób profesjonalnie związane ze sportem. A zatem między nią a kibicami często potrzebny jest pośrednik, którym w przypadku telewizyjnych transmisji meczów koszykówki jest komentator – reprezentant środowiska dziennikarskiego. Nie zawsze reprezentuje on odrębny, niż zawodnicy i trenerzy, status czynnie zaangażowanych w sprawy sportu, albowiem często ci wymienieni fachowcy po zakończeniu kariery sportowej zostają sprawozdawcami. Tak jest i w przypadku analizowanych komentarzy telewizyjnych meczów ligi NBA, bowiem ich auto-rami byli: Wojciech Michałowicz wraz z byłym trenerem polskich pierwszo-ligowych drużyn koszykarskich – Mirosławem Noculakiem, oraz Włodzimierz Szaranowicz i Ryszard Łabędź. Udział fachowca w relacji z meczu z jednej strony podnosi prestiż komentarza, a z drugiej stwarza okazję do przybliżenia szerokiemu kręgowi odbiorców terminologii sportowej.

---

⁵ Por. OŹDŻYŃSKI, J., *Mówione warianty wypowiedzi w środowisku sportowym*, Kraków 1979, s. 14.

⁶ Por. ODAŁOŠ, P., *Socjolekty...* s. 22.

⁷ Zob. OŹDŻYŃSKI, J., *Mówione warianty...* s. 14.

Telewizyjne transmisje meczów mają charakter przekazów jednokierunkowych. Dynamiczny, a często dramatyczny przebieg wydarzeń na parkiecie sprzyja spontaniczności wypowiedzi, przy częstym jednoczesnym zaangażowaniu emocjonalnym komentatora. Toteż podstawowej funkcji informacyjnej tego rodzaju komunikatów towarzyszy w dużej mierze funkcja impresywna i ekspresywna, a ponadto nader często funkcja metalingwistyczna, związana z objaśnianiem i tłumaczeniem specjalistycznych terminów.

Biorąc pod uwagę zróżnicowanie słownictwa koszykarskiego i przyjmując klasyfikację Ożdżyńskiego⁸ analizowany materiał leksykalny podzielono na:

1. Specjalistyczne wyrazowe zapożyczenia obcojęzyczne.
2. Rodzime terminy neologiczne.
3. Neosemantyzmy specjalne.
4. Specjalistyczne frazemy.

Polskie relacje z meczów ligi NBA są zazwyczaj retransmisjami, podczas których w tle słychać komentarz w języku angielskim. Nie pozostaje to bez wpływu na relacje w języku polskim, albowiem komentatorzy polscy często, nie nadążając za tym, co dzieje się na parkiecie, pod wpływem relacji oryginalnej, używają wielu obcych elementów językowych. I choć w słownictwie sportowym duża ilość zwłaszcza anglicyzmów nie dziwi, to jednak w przypadku zebranego materiału leksykalnego jest ona zbyt duża. Sprawozdawcy nader często nie zadają sobie trudu przekładania obcej terminologii na polski, nawet jeśli odpowiednie terminy w polszczyźnie mają już swoją ugruntowaną pozycję. Stąd też dość rzadko pojawiają się terminy polskie i angielskie używane wymiennie.

W grupie synchronicznych zapożyczeń leksykalnych⁹ znajduje się wiele jednostek dotyczących także innych dyscyplin sportowych, np.

doping ‘zachęcanie do gry’;

faul ‘przekroczenie przepisów, zwłaszcza poprzez niedozwolony chwyt przeciwnika, nieuczciwe zagranie’;

mecz ‘spotkanie, rozgrywka’;

play off ‘specyficzny system rozgrywek, polegający na tym, że drużyna, która przegrała mecz odpada z dalszych rozgrywek’;

pressing ‘napieranie, nieustające pilnowanie zawodnika drużyny przeciwnej w obrębie całego boiska’;

team ‘drużyna, zespół’;

transfer ‘przejęcie zawodnika z jednej do drugiej drużyny’ itp.

---

⁸ Por. OŹDŻYŃSKI, J., *Polskie słownictwo sportowe...* s. 11 – 12.

⁹ Termin *leksem* jest używany w tym opracowaniu jako: „abstrakcyjna jednostka znacząca, konstrukt teoretyczny, któremu w tekście może odpowiadać szereg różnych jednostek konkretnych – wyrazów”.

Por. *Gramatyka opisowa współczesnego języka polskiego. Morfologia*, (red. GRZEGORCZYKOWA, R., i in.), Warszawa 1984, s. 16.

Z racji specyfiki koszykówki w analizowanych komentarzach telewizyjnych pojawia się angielskie słownictwo związane wyłącznie z tą dyscypliną sportu, nie odnotowane w *Polskim słownictwie sportowym* J. Ożdżyńskiego, ani w *Angielskich elementach leksykalnych w języku polskim* E. Mańczak-Wohlfeld¹⁰. Do nich należą następujące jednostki leksykalne, np.

airball dosł. piłka powietrzna (pol. *niedolot*) ‘piłka, która nie została dorzucona do celu’;

alley-oop ‘podanie piłki nad obręczą kosza do gracza, który następnie umieszcza ją w koszu’ („Ta dwójka wspaniale ze sobą współpracuje, czego przykładem jest kolejny *alley-oop*”);

all star game dosł. mecz wszystkich gwiazd (pol. *mecz gwiazd*) ‘mecz rozgrywany w połowie sezonu zasadniczego, z którego dochód przeznaczony jest na cele charytatywne; zespół gwiazd składa się z dwunastu zawodników z różnych drużyn, którzy uzyskali najwięcej głosów kibiców’ („Mitch Richmond to stały uczestnik *all star game*”);

best-of-five / *best-of-seven* dosł. najlepszy z pięciu / siedmiu ‘system rozgrywek w rundzie play off: drużyny grają do trzech zwycięstw na pięć możliwych spotkań; kolejne mecze rozgrywane są do czterech zwycięstw na możliwych siedem spotkań’ („I znów, jak rok temu serię *best-of-five* wygrywa Atlanta”);

bonus dosł. dodatek ‘dodatkowy rzut (rzuty) wolne po faulu’ („Faulowany Hardaway i jeszcze trafił. Będzie *bonus*!”);

buzzer-beater dosł. uciszacz syreny, dzwonek ‘celny rzut, wykonany równocześnie z sygnałem dźwiękowym kończącym czas na akcję zespołu, część meczu lub jego koniec’ („Niewiarygodny rzut! *Buzzer-beater* z połowy boiska”);

*center*¹¹ dosł. środek, centrum; pol. *jedynka* ‘zawodnik grający w środku pola’ („Shaq jest obecnie najlepszym *centerem*”);

cross-over dosł. przejście ‘zwód polegający na przekozłowaniu piłki przez gracza między własnymi nogami w celu zmiany ręki kozłującej i minięcia przeciwnika’ („Ależ szybki *cross-over* ma Tim Hardaway”);

draft dosł. pobór, nabór ‘nabór nowych graczy do ligi NBA’ („Tim Duncan to numer jeden tegorocznego *draftu*”);

forward dosł. napastnik ‘zawodnik grający w ataku’ („Sprewell to obrońca, ale lubi grać na pozycji *forwarda*”);

---

¹⁰ MAŃCZAK-WOHLFELD, E., *Angielskie zapożyczenia leksykalne w języku polskim*, Kraków 1994.

Praca zawiera wykaz 1600 zapożyczeń angielskich, przyjętych do polszczyzny do 1993 r.

¹¹ *Center* to zmodyfikowany angielski leksem *centre*, używany na terenie USA.

foul flagrant dosł. jawny faul ‘przewinienie zawodnika rozmyślne, atak na zawodnika drużyny przeciwnej, a nie na piłkę’ („Ta zagrywka to ewidentny *foul flagrant*”);

give-and-go dosł. podaj i idź ‘akcja między dwoma zawodnikami tej samej drużyny, polegająca na tym, że jeden podaje piłkę do drugiego, po czym podchodzi pod kosz i tam otrzymuje ją z powrotem’ (Kobe próbował zagrać *give-and-go* z Foxem, ale Hornacek przeszkodził”);

goal-tending dosł. gol, cel zamierzony ‘punkty zaliczone po zbiściu piłki znad kosza, kiedy jeszcze do niego nie wpadła, ale osiągnęła najwyższy punkt i znalazła się w tzw. locie opadającym’ („Blok wyglądał ładnie, ale sędzia pokazuje *goal-tending*”);

high post dosł. wysoka strefa ‘obszar boiska między linią punktów za trzy punkty a linią rzutów osobistych’ („Zawodnik doskonale radzi sobie i na *high poście*”);

in-your-face dosł. przed twą twarzą ‘zakończenie akcji włożeniem piłki do kosza lub celny rzut do kosza mimo bezpośredniego bloku przeciwnika’ („Ależ Iverson uwielbia wsady *in-your-face*”);

lay-up dosł. zapas czegoś, wyłożenie (pol. *kelner*) ‘jeden ze sposobów rzucania piłki do kosza, polegający na tym, że zawodnik wypuszcza piłkę, trzymając ją jedną ręką od dołu, przy samej obręczy kosza, najczęściej po dwutakcie’ („I teraz widzimy *lay-up* Thomasa”);

lockout dosł. zamknięcie drzwi przed kimś ‘zaprzymanie, zawieszenie wypłacania pensji zawodnikom ligi NBA w 1998 r., który to spowodował strajk graczy, trwający do 1999 r.’;

low post dosł. niska strefa ‘obszar boiska ograniczony liniami tzw. pola trzech sekund’ („Ten zawodnik lepiej sobie radzi na *low poście*”);

no-look-pass dosł. podaj bez patrzenia ‘podanie wykonywane przez gracza, który w celu zmylenia przeciwnika patrzy w innym kierunku’ („Popisowym zagranieniem Magica były *no-look-passy*”);

pick-n-roll dosł. wybierz i obkręć ‘podanie piłki do wybranego partnera, przy jednoczesnym zablokowaniu przeciwnika kryjącego tegoż partnera, który dzięki temu znajduje się na czystej pozycji, co ułatwia rzuceni piłki do kosza’ („*Pick-n-roll* ze Stocktonem to czysta poezja”);

playmaker dosł. rozgrywający ‘zawodnik odpowiedzialny za rozgrywanie gry po przejściu piłki od przeciwnika’ („Stockton to świetny *playmaker*. Ma oczy wokół i świetnie podaje”);

power forward dosł. silny napastnik (pol. *czwórka*) ‘zawodnik grający blisko kosza, jego pozycja podobna jest do tej, która zajmuje napastnik środkowy – *center*, ale częściej od niego zdobywa punkty w wyniku szybkich ataków’;

rookie dosł. ktoś bez doświadczenia ‘gracz grający pierwszy sezon w lidze NBA, niekoniecznie bez doświadczenia’;

slam dunk dosł. trzask czegoś włożonego do czegoś (pol. *wsad*) ‘lubiany przez kibiców sposób zdobywania punktów, polegający na włożeniu piłki przez obręcz do kosza’ („Maleńki Webb zachwycał wszystkich swymi niesamowitymi *slam dunkami*”);

small forward dosł. mały napastnik (pol. *trójka*) ‘zawodnik grający na skrzydle, z dala od kosza’;

star system dosł. system gwiazdorski ‘dobór zawodników w drużynie pod kątem najlepszego gracza’ („W tej drużynie funkcjonuje *star system*”);

timing dosł. odpowiedni moment ‘wycucie czasu w związku z dozwolonymi 24 sekundami, przysługującymi jednej drużynie na rozegranie pojedynczej akcji zakończonej rzutem na kosz’ („Ależ oni mają wspaniałą *timing*”);

triple double dosł. potrójne dwójki ‘zdobycie przez gracza w jednym meczu 10 lub więcej „oczek” w trzech dziedzinach liczonych w statystykach’ („Jeszcze jedna zbiórka i osiągnięcie na *triple double* w dzisiejszym meczu”);

*trailer*¹² dosł. ten (to), kto (co) ciągnie ‘zawodnik kończący akcję zdobyciem punktów, na ogół po rozegraniu szybkiego ataku’.

Do pożyczek wyrazowych zaliczono też obce skrótowce wymawiane zgodnie z zasadami fonetyki angielskiej, np.

FIBA – Federation of International Basketball Association – Federacja Międzynarodowego Zrzeszenia Koszykówki;

MVP – Most Valuable Player ‘najwartościowszy zawodnik’ („Fani skandują *MVP, MVP*, gdy Alonzo wykonuje rzuty wolne”);

NBA – National Basketball Association – Narodowe Zrzeszenie Koszykówki;

NCAA – National Championship of Academic Athletics – Narodowe Mistrzostwa Sportów Akademickich.

Wśród zapożyczonych terminów uwagę zwracają te nieliczne, które są kalkami, używanymi niekiedy wymiennie z odpowiednikami angielskimi, np.

dywizja (ang. *division*) ‘grupa drużyn biorąca udział w rozgrywkach w danej konferencji (zob. *konferencja*), np. Atlantic Division, Central Division;

konferencja (ang. *conference*) ‘grupa drużyn występujących w rozgrywkach; w lidze NBA przyjęto podział na dwie konferencje: Eastern Conference (konferencja wschodnia) i Western Conference (konferencja zachodnia);

strefa (ang. *zone*) ‘niedozwolona w rozgrywkach forma obrony polegająca na obronie przez gracza wybranej części boiska, a nie na pilnowaniu gracza drużyny przeciwnej’;

mecz gwiazd zob. *all star game*;

---

¹² Leksem *trailer* odnotowany został przez E. Mańczak-Wohlfeld w formie spolszczonej jako *trejler* ale w znaczeniu ‘pojemnik na kołach’.

Por. MAŃCZAK-WOHLFELD, E., *Angielskie zapożyczenia...* s. 141.

Niekiedy pojawiają się specjalistyczne terminy noszące znamiona tłumaczeń swobodnych, którym towarzyszyć mogą procesy derywacyjne np.

kelner zob. *lay-up*;

niedolot (< niedolecieć) zob. *airball*;

wsad (< wsadzić) zob. *slam dunk*;

żółtodziób zob. *rookie*;

W analizowanym materiale względnie nieliczną grupę stanowią rodzime terminy neologiczne, charakterystyczne tylko dla omawianej dyscypliny sportu. Są to:

- derywaty przyrostkowe:

czapować (< czapa) ‘blokować’;

dogrywanie (< dogrywać) ‘podawanie piłki do partnera’;

- derywaty przedrostkowe, np.

przekozłować (< kozłować) ‘kozłować piłkę pod nogami zmieniając przy jej odbijaniu rękę’;

- derywaty paradygmatyczne

niedolot (< nie dolecieć) ‘piłka, która nie została dorzucona do celu’;

przechwyt (< przechwycić) ‘odebranie piłki atakującemu przeciw-nikowi’;

wsad (< wsadzić) ‘lubiany przez kibiców sposób zdobywania punktów, polegający na włożeniu piłki przez obręcz do kosza’;

Obok pozyskiwanych angielskich elementów językowych i nielicznych derywatów dość często w relacjach meczów ligi NBA pojawiają się jednostki, które funkcjonują już w systemie leksykalnym polszczyzny (niekiedy nawet w jej terminologii sportowej), ale jako terminy koszykarskie mają ukształtowane inne wartości znaczeniowe. Do neosemantyzmów zaliczono takie jednostki, jak np.

czwórka zob. *power forward*;

deska, decha zob. *tablica*;

dogrywka ‘dodatkowe 5 minut gry w przypadku, gdy w regulaminowym czasie (48 minut) wynik meczy nie został rozstrzygnięty, jeśli i po tym czasie jest remis, sędzia zarządza kolejną dogrywkę do czasu, aż któraś z drużyn zdobędzie więcej punktów’;

dystans ‘obszar pola gry, z którego rzut ma wartość trzech punktów’;

hak ‘rzut do kosza wykonany przez zawodnika, stojącego bokiem do kosza, jedną ręką’;

jedyńka zob. *playmaker*;

kwadrat ‘atak, w którym udział bierze czterech zawodników, znajdujących się parami (obrońca i skrzydłowy) po obu stronach kosza’;

obwód ‘okolice linii rzutów za trzy punkty’;

piątka zob. *center*;

pole ‘obszar ograniczony linią rzutów za trzy punkty’;

szóstka ‘pierwszy gracz rezerwowy’;

tablica ‘płyta, do której przymocowany jest kosz’;

trójkąt ‘forma ataku polegająca na kozłowaniu piłki przez gracza biegnącego na wprost kosza środkiem boiska i nagle oddanie jej przed polem trzech sekund do jednego z dwóch zawodników biegnących równolegle po bokach boiska’;

trumna ‘obszar w kształcie trapezu pod samym koszem, ograniczony linią rzutów osobistych, w którym zawodnik atakujący może przebywać bez poruszania się tylko trzy sekundy, koszykarskie pole karne’;

uliczka ‘luka powstała między dwoma graczami obrony, w którą może wejść atakujący gracz drużyny przeciwnej’.

Ponadto w zebranym materiale znalazło się wiele połączeń wyrazowych o charakterze względnie stałych frazeologizmów. Do nich należą:

- wyrażenia, np.

błąd kroków ‘błąd gracza, polegający na przekroczeniu liczby dozwolonych dwóch kroków bez kozłowania’;

długa ławka ‘duża liczba zawodników rezerwowych’;

faul ofensywny ‘przewinienie gracza będącego w posiadaniu piłki’;

faul techniczny ‘przewinienie dyscyplinarne, m. in. niedostosowanie się do decyzji sędziego, stosowanie obrony strefowej’;

gracz penetrujący ‘gracz często wchodzący pod kosz’ („Hornacek to typowy gracz penetrujący”);

obrona strefowa zob. *strefa*;

pierwsza piątka ‘podstawowy skład zawodników w lidze NBA: dwóch obrońców (rozgrywający i rzucający), dwóch skrzydłowych (*small forward*, *power forward*) i *center*’;

pole trzech sekund zob. *trumna*;

przewaga parkietu ‘komfort psychiczny zawodników rozgrywających mecz na własnym boisku’;

rzut osobisty ‘rzut wykonywany przez zawodnika, który był faulowany przez przeciwnika podczas wcześniejszego rzutu, kiedy to piłka nie wpadła do kosza’;

rzut rozpacz ‘rzut wykonywany w ostatnich sekundach meczu przez zawodnika drużyny przegrywającej niewielką ilością, umożliwiający zwycięstwo’ („Trzy sekundy do końca, jeszcze *rzut rozpacz* Kidola, ale niecelny”);

sezon zasadniczy ‘sześciomiesięczny okres rozgrywek, podczas którego każda z drużyn rozgrywa 82 mecze’;

wolny agent ‘gracz, któremu skończył się kontrakt klubowy’ („Po zakończeniu sezonu Kevin Garnett stanie się *wolnym agentem* i, jak sądzę, wiele klubów będzie starało się skusić go ofertą”);

- zwroty, np.

mieć ostukaną tablicę ‘trafić w tablicę w celu wrzucenia piłki do kosza’ („Scott Pippen *ma* najlepiej *ostukaną tablicę* w całej NBA”);

mieć śmierzdzącą rękę ‘celnie rzucić’ („Kobe ma dzisiaj *śmierzdzącą rękę*”);
mieć twardy nadgarstek ‘specyficzny sposób rzucania piłki do kosza, spowodowany niedostateczną zdolnością ruchową nadgarstka’ („Tym razem trafił, ale ciągle *ma twardy nadgarstek*”);

przekazać krycie ‘przekazać blokowanie własnym ciałem gracza drużyny przeciwnej innemu zawodnikowi’;

wymusić stratę ‘spowodować, by przeciwnik błędnie zagrał piłką, rzucił nieprzygotowany itp.’;

zawiesić (kogoś) *w powietrzu* ‘wykonać zwód, po którym przeciwnik, sądząc że będzie wykonany rzut, wyskakuje do góry w celu jego zablokowania, a gdy już opada na parkiet, wykonać rzut do kosza’ („Barklay *zawiesił* aż trzech graczy *w powietrzu* i zdobył punkty”).

Prezentowany materiał wyraźnie pokazuje wpływ języka angielskiego na słownictwo sportowe. Duży wpływ na wykorzystanie anglicyzmów w polskich komentarzach meczów ligi NBA ma zapewne oryginalna relacja, pojawiająca się w tle. Wydaje się to poświadczać fakt, iż w sprawozdaniach z meczów koszykówki polskiej ligi aż takie ich ilości się nie pojawiają. Być może wynika to też z tego, iż rozgrywki ligi NBA kierują się trochę innymi zasadami niż mecze koszykówki europejskiej i w związku z tym brak jest adekwatnych terminów nazywających tę specyficzną koszykarską rzeczywistość. Ponadto wpływy języka angielskiego widać w każdej dziedzinie życia.

Przedstawione jednostki leksykalne najczęściej mają charakter cytatów. Są jednak i takie, w przypadku których proces adaptacji zaszedł trochę dalej, bowiem uległy one regułom polskiej fleksji, przy czym bez względu na kategorię gramatyczną do której przynależą w języku wyjściowym w polszczyźnie uległy substantywizacji, np. „Zawodnik doskonale radzi sobie i na *high poście*”; „Tim Duncan to numer jeden tegorocznego *draftu*”; „Popisowym zagraniem Magica były *no-look-passy*”; „Maleńki Webb zachwycał wszystkich swymi niesamowitymi *slam dunkami*”.

Wiele pożyczek przeniesionych ma skondensowane znaczenie, a więc jest poniekąd wynikiem tendencji do skrótu. Tłumaczenie ich na język polski wymagałoby różnych złożonych zabiegów. Możliwe, że z czasem odpowiednie polskie terminy się pojawiają, gdyż dopiero wieloletnia tradycja jest zdolna wytworzyć słownictwo specjalne omawianego typu, natomiast dziesięcioletniej mody tradycją nazwać nie sposób. W Polsce szal na koszykówkę przyszedł bowiem dopiero po 1989 r., wraz ze zmianami społeczno-politycznymi, wraz z odwzorowywaniem amerykańskiego stylu życia, a właśnie basketball jest sportem narodowym Amerykanów.

Materiał zaskakuje natomiast małą liczbą leksykalnych jednostek derywowanych. Co prawda w analizowanych relacjach jest ich więcej, ale mają one

zastosowanie i w innych dyscyplinach sportu, zwłaszcza w tradycyjnej piłce nożnej.

Niezbyt dużo jest też leksemów zaczerpniętych ze słownictwa ogólnego, znamionujących nowe wartości znaczeniowe. Natomiast zauważalna jest spora grupa połączeń wyrazowych o charakterze stałych lub łączliwych frazeologizmów.

Część przedstawionych jednostek to oczywiste slangizmy, charakteryzujące się dużą dozą ekspresji, których znaczenie aktualizuje się zwykle w trakcie aktu komunikacji (np. *trumna*, *mieć śmierdzącą rękę*). Inne noszą znamiona profesjonalizmów, służących ekonomizacji porozumiewania się (np. *faul ofensywny*, *faul techniczny*). W wielu przypadkach trudno jednak stwierdzić, którego typu socjolekt analizowany materiał słownikowy reprezentuje.

Sprawozdawcy meczów koszykówki ligi NBA są pośrednikami między osobami czynnie zajmującymi się tym sportem a kibicami, biernymi uczestnikami rozgrywek, zaś sposób, w jaki przedstawiają wydarzenia na boisku, nie pozostaje bez wpływu na kształtowanie się słownictwa tych drugich. Winni więc mieć tego świadomość i starać się uwzględniać podstawowe zasady systemu języka, w którym wygłaszają swoje relacje, jednocześnie wzbogacając zasób leksykalny swoich odbiorców, objaśniając znaczenia poszczególnych jednostek, a z tym bywa różnie.

Podsumowując te krótkie rozważania, można przyjąć, że słownictwo koszykarskie, pomimo iż sport ten uprawiany jest w Polsce od dawna, ewoluuje w związku z coraz większym zainteresowaniem kibiców tą dyscypliną sportu i możliwością śledzenia prestiżowych rozgrywek ligi NBA, której mistrza uważa się za mistrza świata, a granice między slangizmami i profesjonalizmami dopiero się polaryzują.

LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA ARGOTU DROTÁROV Z OBCE VYSOKÁ NAD KYSUCOU

Pavol ODALOŠ (Banská Bystrica)

Dynamika slovej zásoby, to nie je len kvantitatívny rast jej jednotiek, ale aj jej ustavičné prevrstvovanie, reštrukturalizácia a readaptácia, prispôsobovanie sa novým komunikačným potrebám. Nové pomenovacie jednotky sa do tohto stále sa obmieňajúceho systému zaraďujú nie ako prostý kvantitatívny prírastok, ale ako postupne sa integrujúce a spätne naň pôsobiace súčasti.

(Furdík, 1993, s. 109 – 110)

1. Problematika argotu ako tajnej reči bola v synchrónno-diachrónnom rozmere v rôznych krajinách príležitostným podnetom pre vznik jazykovedných prác (podrobnejšie pozri Odaloš, 1997). Existujú práce o argote asociálov, argote detí a argote vandrových remeselníkov a podomových/trhových obchodníkov. Na Slovensku sú známe zo živnostníckeho argotu štúdie o argote remeselníkov, napr. drotárov z Kysúc (Ondrus, 1972, 1977, 1980; Bilešová, 1992; Fabšová, 1980) a o argote obchodníkov, napr. motúziarov z Pohronia (Odaloš, 1992), plátenníkov z Oravy (Habovštiak, 1977), šafraníkov z Turca (Filo, 1886; Hrozič, 1991). Argot vandrových remeselníkov a podomových/trhových obchodníkov charakterizujeme ako súhrn špecifickej lexiky, ktorú používali živnostníci modifikovaným spôsobom podľa prostredia na vzájomné dôverné dorozumievanie preto, aby zatajili obsah komunikácie pred nezainteresovanými.

Spomínané práce o argote vandrových remeselníkov a podomových/trhových obchodníkov vždy obsahovali niekoľko desiatok argotických slov. Doteraz sa nepodarilo zozbierať kompletnejší inventár lexikálnych prostriedkov. Diplomová práca Dagmar Fabšovej *Argot drotárov v obci Vysoká nad Kysucou* (1980) sa viac venuje terminológii drotárskeho a bocom svojej pozornosti ponecháva bohatý slovník argotu v počte 440 slov. Uvedený súpis argotických slov sa stal podkladom našej analýzy.

2. Lexika drotárskeho argotu z obce Vysoká nad Kysucou obsahuje základný slovný fond (substantíva, adjektíva, verbá) potrebný na komunikáciu počas pôsobenia na drotárke (obchodnej ceste) v cudzej krajine. Tematicky možno vyčleniť predmety a javy súvisiace s prírodou, resp. osoby, predmety a javy súvisiace s človekom v poradí pomenovania osôb, najmä v rodine, označenia remeselníkov, pomenovania častí ľudského tela, jedál, nápojov, odevu, názvy súvisiace s obydľím, náradím, nástrojmi, zvieratami, rastlinami, dejmi, vlastnosťami a peniazmi. Práve vypracovanosť mikrosúboru argotických pomenovaní

peňazí poukazuje na uzavretosť argotickej lexiky v triáde príroda – človek – práca: peniaze – *šitrlé*, halier – *finda*, 5 halierov – *pätifinda*, 20 halierov – *majták*, 50 halierov – *kridlo*, koruna – *vrana*, dve koruny – *ud'amka*, 50 korún – *motúľ*, 100 korún – *pol kolesa*, 200 korún – *koleso*, 500 korún – *5 kol'jes*.

Lexikálno-sémantickú charakteristiku argotu droťárov z obce Vysoká nad Kysucou podávame prostredníctvom analýzy slovotvorných postupov.

Výrazným argotickým slovotvorným postupom vo všeobecnosti je **transpozičné (sémantické) tvorenie**, pre ktoré je charakteristické využívanie súvislostí medzi denotátmi, čo umožňuje používať na tvorenie nových pomenovaní už existujúce formy slov.

K transpozičným slovotvorným postupom zaraďujeme metaforizáciu, metonymizáciu a spájanie slov.

Pri **metaforickom prenášaní významu** získavajú pomenovania nový význam na základe vonkajšej podobnosti medzi predmetmi, napr. *veslo* vo význame lyžica, *oknarske* – oblak, *strihať* – jesť (spoločná je forma spracovávaní) a pod.

Pri **metonymickom prenášaní významu** získavajú pomenovania nový význam na základe vnútornej väzby medzi osobami, predmetmi a javmi reálnej skutočnosti, napr. pri metonymii pars pro toto: *gembisko* vo význame ústa, *travčikovana* – lúka, *ústarske* – pery, *zelena* – hora/les, resp. pri metalepsii, keď príčina zastupuje účinok, napr. *melena* – múka, *sobasčarski* – prsteň, *fackár* – policajt a pod.

Spájaním slov sa utvára viacero zaujímavých typov, využívajúcich denotatívové súvislosti, v ktorých fungujú maďarské, nemecké a nárečové slová.

Produktívnosť potvrdzuje typ združeného pomenovania s antepoňovaným prívlastkom: *nečiboraci deň* – nedeľa, *matkozneni deň* – sviatok, *mladčikovani ember* – ženich, *topančarske čibori* – čižmár, *šokatski derek* – pekný chlapec, *itvanski bogol'* – cudzinec, *šokátske fakaláše* – perníky, *čikoška melena* – ovsená múka, *huňarski kaputrok* – huňa, *šokatski kaputrok* – sako, *šokátski rezek* – oceľ, *kičinski čikoš* – žrieďa.

Používa sa aj združené pomenovanie s postpoňovaným adjektívnym alebo substantívnym prívlastkom, napr. *kičiňar zdrapeni* – najdúch, *obilčak kenirovi* – raž, *vrtenie šareho* – pivovar.

Možno vyčleniť aj typ lokalizačného združeného pomenovania, v ktorom sa spresňuje miesto osoby v hierarchii osôb mikroregiónu, napr. *bogol' nad d'arkami* – majster, *od bogol'ki frk'la* – svokra, *ember nad emberami* – veľkomožný pán, *emberka nad emberami* – veľkomožná pani, *kubroš nad kubrošami* – okresný policajný veliteľ, resp. ide o hierarchizáciu v inom mikrosystéme, napr. *zahlafčarovi pod kubricu* – poduška.

Existujú aj opisné združené pomenovania, ktoré sčasti nadobúdajú charakter vety, napr. *šok melek* – leto (veľmi teplo), *bifčani šok nurek* – poľnoc (je veľa

hodín), *besicka leja sa vidavčíkuje* – nevesta (pekné dievča sa vydáva), *bogol' ščiplikuje listki* – sprievodca, *kičič sa počiborilo* – nešťastie (zle sa porobilo), *bogol'ka nemajčima bogol'a* – vdova.

Zreteľným slovotvorným postupom je aj **transferačné tvorenie**, pre ktoré je charakteristické využívanie transferu (prenosu) či transferácie (prenášania) bez ohľadu na súvislosti medzi denotátmi. K transferačným slovotvorným postupom patrí preberanie z cudzích jazykov a z nárečí.

Najviac slov sa preberá **z maďarčiny**: *vizet* (z *víz* – voda, presnejšie z akuzatívu singuláru z *vizet*), *hideg* – zima (z *hideg* – studený, chladný), *hideg* – ľad, *hideg* – jeseň, *rezek* – železo (z *réz* – meč, presnejšie z nominatívu plurálu *rezek*), *ember* – človek, *ember* – mešťanosta, *embri* – ľudia, *emberka* – žena (z *ember* – človek, na vzniku sa podieľa aj derivačná prípona -ka), *vároš* – mesto, *várošan* – mešťan (z *város* [vároš] – mesto, plus prípona -an), *čarda* – krčma, *čardovski* – krčmár (z *csarda* [čárda] – krčma, plus prípona -ovski), *tehet* – mlieko (z *tej* – mlieko, presnejšie z *tejet* z akuzatívu singuláru), *tehetár* – mliekár (z *tej* plus prípona -ár), *kičičár* – dieťa (z *kicsi* [kiči] – malý, maličký, plus prípona -ár), *kenir* – chlieb (z *kenyér* [keňér] – chlieb), *húžo* – mäso (z *hús* [húš] – mäso, plus prípona -o, podľa nášho názoru analogicky *húžo* – mäso), *šare* – pivo (zo *sör* [šor] – pivo), *kalap* – klobúk (z *kalap* – klobúk), *čikoš* – kôň (z *csikó* [čikó] – žriebä, žrebec, príp. aj z *csikós* [čikóš] – pastier koní), *čikoška* – podkova, *disno* – ošipaná (z *disznó* [disnó] – sviňa, ošipaná). Pri preberaní slov z maďarčiny je zreteľná tendencia prispôsobovať hungarizmy gramatickému systému slovenčiny, čoho dôkazom sú už uvádzané slová *várošan*, *tehetár*, *kičičár*, resp. *mondovať* – rozprávať (z *mond* – povedať, hovoriť, plus -ovať) alebo *katonačka* – vojna (z *katona* – vojak, plus -[ač]ka).

Okrem maďarčiny sa slová preberajú menej **z nemčiny**: *tágarski* – deň (z *der Tag* – deň), *šuje* – topánky (z *der Schuh* – topánka, presnejšie z plurálového tvaru *die Schuhe* – topánky), *nurky* – hodinky (z *die Uhr* – hodiny, hodinky), resp. **z češtiny**: *židlarska* – stolička (zo *židle* – stolička, plus prípona -arska), *pohádčarski* – poviedkar (z *pohádka* – rozprávka, plus prípona -arski), *cihlarska* – tehla (z *cihla* – tehla, plus prípona -arska), príp. aj **z poľštiny**: *hrbatovski* – čaj (z *herbata* – čaj, plus prípona -ovski), *borofčarski* – čučuriedky (z *borówka* – brusnica).

Nárečové preberanie reprezentujú slová *kužnar* – kováč, *hurka* – cigareta, *kaputrok* – kabát (z *kaput* – dlhý staromódny kabát), *kuča* – dom, *dach* – strecha, *finda* – halier (z *finda* – peniaz malej hodnoty).

Transformačné slovotvorné postupy, v ktorých sa pre osoby, predmety alebo javy tvoria nové pomenúvacie formy transformáciou (premenou) pôvodného slova či slovného spojenia, nie sú zvyčajne frekventovaným argotickým slovotvorným postupom, pretože motivovanosť lexém naznačuje ich pravdepodobný význam.

Dominantným slovotvorným postupom argotu drotárov z obce Vysoká nad Kysucou je napriek uvedeným skutočnostiam derivácia, pretože sa k pôvodným pomenovaniám pripájajú skupiny prípon: *-(č)arski/-(č)arska/-(č)arske*, resp. *-(č)arovi/-(č)arova/-(č)arove*, príp. *-ovski/-ovska/-ovske*. Argotické deriváty nadobúdajú formu substantivizovaných adjektív, resp. masovým (pravidelným a častým) uplatňovaním tohto typu argotickej derivácie nadobúdajú argotizmy rovnakú koncovú podobu, keď dominuje prvá skupina prípon, na základe čoho vzniká dojem uplatňovania určitého kódu v komunikácii.

Príponou *-(č)arski* vznikli argotizmy: *mesačarski* (mesiac), *pjesčarski* (piesok), *kameňarski* (kameň), *bohačarski* (boh), *svjetňarski* (svietnik), *djabolčarski* (čert, diabol), *anjelarski* (anjel), *križarski* (križ), *panovnarski* (cár, panovník), *kupčarski* (kupec), *kosarski* (kosec), *očofčarski* (oco), *bratarski* (brat), *bohačarski* (boháč), *doktorčarski* (doktor), *pisárski* (pisár), *koscelarski* (kostolník), *šafárski* (šafár), *učiteľarski* (učiteľ), *kartarčarski* (kartár), *klobučarski* (klobúk), *figľarski* (figliar), *poľovníčarski* (poľovník), *bačarski* (pastier), *zaťarski* (zať), *strýkarski* (strýko), *mlynarski* (mlynár), *jazyčarski* (jazyk), *vredarski* (vred), *krčarski* (krk), *nosarski* (nos), *bočarski* (bok), *osuščarski* (posúch), *gombarski* (gombík), *šalučarski* (šál), *kožuščarski* (kožuch), *lenarski* (ľan), *uterčarski* (uterák), *obrusčarski* (obrus), *madračarski* (madrac), *stolčarski* (stôl), *moscarski* (most), *zamočarski* (zámok), *kľučarski* (kľúč), *kutačarski* (kutáč), *nožarski* (nôž), *džbaňarski* (džbán), *lavorčarski* (lavór), *lampačarski* (lampáš), *ceparski* (cep), *barančarski* (baran), *kohutčarski* (kohút), *hribarski* (hríb).

Príponou *-(č)arska* sú utvorené argotizmy: *žjarčarska* (žiara), *lampačarska* (lampa), *farbarska* (farba), *dušačarska* (duša), *soboťarska* (sobota), *rodarska* (rodina), *kmotrarska* (kmotra), *ručarska* (ruka), *soľarska* (soľ), *farbarska* (farba), *klobásčarska* (klobása), *sukňarska* (sukňa), *zasterarska* (zástera), *halenčarska* (halena), *laťarska* (látka), *djerčarska* (diera), *voňafčarska* (voňavka), *budarska* (koliba), *cestarska* (cesta), *pivničarska* (pivnica), *poštarska* (pošta), *trubarska* (trúba), *ihlarska* (ihla), *chatarska* (chata), *sypčarska* (sýpka), *lavičarska* (lavica), *britvarska* (britva), *izbarska* (izba), *fľaščarska* (fľaša), *uličňarska* (ulica), *ofčarska* (ovca), *kačičarska* (kačica), *repčarska* (repa), *cibuľarska* (cibuľa).

Príponou *-(č)arske* vznikli argotizmy: *uhlarske* (uhlie), *slnenčarske* (slnko), *nebeskarske* (nebo), *sklarske* (sklo), *strjebrarske* (striebro), *blatarske* (blato), *poľarske* (pole), *kadidlarske* (kadidlo), *plecarske* (plece), *srdcarske* (srdce), *kolenčarske* (koleno), *ušarske* (ucho), *očarske* (oko), *hrdlarske* (hrdlo), *telarske* (telo), *pšenarske* (pšeno), *oknarske* (okno), *kolesarske* (koleso), *vretenarske* (vreteno), *senarske* (seno).

Prípona *-(č)arske* sa pripája aj k plurálovým tvarom, napr.: *hvezdarske* (hviezdy), *zubarske* (zuby), *rezančarske* (rezence), *čizmarske* (čizmy), *krpčarske* (krpce), *podkolenarske* (podkolienky), *rukavičarske* (rukavice), *kapčarske* (kapce), *zemjačarske* (zemiaky).

Niekedy dochádza k asymetrii medzi rodom a príponou, pretože je pravidelné pridávanie prípony *-(č)arski* k maskulínam, prípony *-(č)arska* k feminínam a prípony *(č)arske* k neutrám, napr. *meďarski* (meď), *zvoňarski* (zvonica), *vartarski* (stráž), *bradarski* (brada), *brucharski* (brucho), *zimničarski* (zimnica), *vapenarska* (vápno), *vrecarska* (vrece), *ľadarske* (ľadovec). Pravidelné pridávanie prípon k rodom nazývame *symetrická argotická rodová derivácia*, nepravidelné spájanie prípon s určitým rodom označujeme ako *asymetrická argotická rodová derivácia*. Predstavený typ argotickej derivácie podporuje tajnosť práve asymetrickou distribúciou sufixov.

Okrem trojice frekventovaných sufixov sa používajú aj ďalšie, napr. **pri substantívach** *-(č)arovi*: *syrčarovi* (syr), *vozčarovi* (voz), *kosčarovi* (kosák), *obrazčarovi* (obraz), *Rusčarovi* (Rus), *ofčarovi* (ovos), *fúzarovi* (fúzy), *vlasčarovi* (vlasy), *chrľčarovi* (chrľat); *-(č)arova*: *skriňarova* (skriňa), *hlinčarova* (hlina), *kosčarova* (kosa), *čapčarova* (čiapka), *krľčarova* (krv), *nohčarova* (noha), *rohčarova* (rohož), *dlaščarova* (dlážka); *-(č)arove*: *haluščarove* (halušky), *klieščarove* (kliešte), *sančarove* (sane); *-ovski*: *čardovski* (obchodník), *meščarovski* (mešec), *dymčarovski* (dym); *-ovska*: *omšarovska* (omša), *šušarovska* (sušiareň); resp. **pri verbách** *-(ľ/č)ikovať*: *čuklikovať* (počúvať), *ščeglikovať* (smiať sa), *čitlikovať* (čítať), *zabudlikovať* (zabudnúť), *duslikovať* (dusiť), *stretliščikovať* (stretnúť sa), *-(č)ariť/-(č)arovať*: *koščariť* (kosiť), *chvalenčariť* (chváliť), *studenčarovať* (študovať).

Záver:

Slovotvorno-sémantická analýza argotu droťárov z obce Vysoká nad Kysucou potvrdila:

1. Kvantitatívny rast jednotiek v argote (s kvalitatívnymi dôsledkami) sa prejavuje ako prispôbovanie sa sociálnej skupiny droťárov novým komunikačným potrebám. Podľa informátora Jozefa Dodulíka (narodený v roku 1902, bydlisko Vysoká nad Kysucou, osada Semeteš č. 1059) tajnú reč používali len droťári v Čechách, kde fungovala v rozhovore droťár – majster spolu s učňom – džarkom pred zákazníkom počas predávania výrobkov.

2. Výskumné výsledky kvalitatívneho charakteru majú vplyv na modifikovanie tézy o tom, že typické argotické slovotvorné postupy sú transpozíčné a transferačné, kým transformácia pre svoju motivovanosť nie je výraznejšie využívaná v argote. Výsledky analýzy ukázali, že tiež transformačné slovotvorné postupy, konkrétne derivácia môže mať významné miesto pri tvorbe argotu vtedy, keď sa sériovo používa malý súbor prípon, na základe čoho vzniká špecifický argotický kód.

3. Sériové pridávanie prípon k lexémam, ktoré ide proti tendencii v prirodzených jazykoch skracovať slová, vysvetľujeme skutočnosťou, že v malom

kolektíve možno na základe dohody za účelom utajovania modifikovať slová rozširovaním ich formy.

Literatúra:

BILEŠOVÁ, E.: Drotárstvo v kysuckých obciach Zákopčie a Ochodnica, jeho základná charakteristika. Rukopis diplomovej práce. B. Bystrica: Pedagogická fakulta 1992. 80 s.

FABŠOVÁ, E.: Terminológia a argot drotárov v obci Vysoká nad Kysucou. Rukopis diplomovej práce. B. Bystrica: Pedagogická fakulta 1980. 60 s.

FILO, M.: Slovenský obchodník v ruskom kraji. Obraz zo života. Martin: Matica slovenská 1886.

FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

HABOVŠTIAK, A.: Od plátennického slangu k argotu. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta 1977, s. 50 – 55.

HROZIENČÍK, J.: Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava: Tatran 1981. 176 s.

ODALOŠ, P.: Motúziarčina – tajná reč podomových a trhových obchodníkov okresu Banská Bystrica. In: Acta Universitatis Mathaei Belii Banská Bystrica. Zborník vedeckovýskumných prác. Séria spoločenskovedná č. 1. Literárna veda a jazykoveda. Red. M. Jurčo. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1992, s. 105 – 112.

ODALOŠ, P.: Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí. 1. vyd. B. Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1997. 92 s.

ONDRUS, P.: Slovenská lexikológia II. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 96 s.

ONDRUS, P.: Argot vandrovných remeselníkov. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta 1977, s. 56 – 58.

ONDRUS, P.: Tajný jazyk vandrovných remeselníkov z bývalej Trenčianskej stolice. In: Vlastivedný zborník Považia 14. Martin: Osveta 1980, s. 169 – 182.

O JAZYKOVEJ MOTIVÁCII PREZÝVOK

Martin OLOŠTIAK (Prešov)

0. Prezývky (prezývkové antropolexémy) vytvárajú špecifickú podskupinu pomenovaní v rámci antroponymického subsystému proprií. Keďže propriá, jazykové znaky *sui generis* (formulácia V. Blanára), pomenúvajú jedinečné denotáty a primárne plnia identifikačno-diferenciačnú funkciu v rámci daného *genus proximum* „osoba“, „vodný tok“, „sídelné miesto“ atď., špecifickosť propriálnej lexiky sa v jazykovom systéme odráža v podstate vo všetkých zložkách. V slovenskej jazykovede sa teoreticko-metodologickými otázkami onomastiky zaoberá najmä V. Blanár (syntéza: 1996).

Oproti osobnému menu (OM), ktoré v úradnej sústave antroponým chápeme ako súčet rodného mena a priezviska (ojedinele niekoľkých rodných mien alebo priezvisk), prezývka (P) sa vyznačuje osobitými vlastnosťami, na základe ktorých ju môžeme charakterizovať ako jednotku samostatnej podskupiny v rámci neúradných pomenovaní. Zo všeobecného hľadiska sa P líšia od úradných OM v týchto základných črtách:

P sú súčasťou systému neúradných pomenovaní. Úradné OM sú primárnymi, P sú sekundárnymi jazykovými prostriedkami na pomenovanie osôb. Fungovanie, počet a výber úradných OM je obmedzený administratívno-právnym úzom, zatiaľ čo množstvo prezývok môže byť pri jednotlivých onymických objektoch rôzne (Blanár – Matejčík, 1978). Tieto (a ďalšie) rozdiely vyplývajú z odlišných funkcií, ktoré v komunikácii plní úradná a neúradná onymická sústava.

Niet sporu o tom, že prezývka sa zaraďuje medzi vlastné mená, pretože má pozitívne vyjadrené všetky ukazovatele, ktoré V. Blanár (1996, s. 50) vyčleňuje v prípade sporných pomenovaní medzi apelatívom a propriom. Ide o tieto ukazovatele: + jedinečný akt nominácie (spontánny alebo úradný); + jedinečný pojem a onymický objekt (jedinečnosť individuálna a kategoriálna); + onymická sémantika (designácia); + nedostatok generického singuláru a plurálu. Týmto konštatovaním sa však nepopiera fakt, že niektoré prezývky nestrácajú aktuálny (apelatívny) význam, t. j. živo sa pociťuje súvislosť s apelatívnu lexikou. Prezývky v mnohých prípadoch práve cez svoj aktuálny význam poukazujú na motivačný podnet, na základe ktorého sa utvorili.

1. V zhode napr. s V. Patrášom (1996) či V. Blanárom (Blanár – Matejčík, 1978) považujeme za potrebné podčiarknuť, že najdôležitejšiu úlohu v procese nominácie prezývok zohráva *motivácia*. Naším potrebám najmä pre svoju univerzálnosť vyhovuje definícia motivácie M. Dokulila, ktorú uvádza J. Furdík (1993): „O vzťahu motivácie medzi A a B mluvíme ... tehdy, jde-li nám o to, že

existence B je zdůvodnitelná skrze existenci A nebo naopak, popř. že B je vysvětlitelné pomocí A nebo naopak“ (s. 27, pozn. 2). Pri prezývkach môžeme takto zdôvodniť existenciu motivátu prostredníctvom motivantu a naopak (Ološtiak, 2000).

V. Blanár chápe motiváciu špecificky propriálne: „Motivácia predstavuje istý spôsob výberu príznaku, vlastnosti, okolnosti, ktoré sú podnetom pri vzniku vlastného mena, a ich lexikálno-sémantická stránka poskytuje lexémy a slovo-
tvorné štruktúry pre jazykové stváranie vlastných mien“ (Blanár, 1996, s. 27).

1.1 V súvislosti s procesom nominácie prezývok chápeme motiváciu ako dvojdimenzionálnu entitu. Motivácia v širšom zmysle slova – nazvime ju **komunikačná motivácia** – má sociolingvistické podložie; vychádza zo širších aspektov fungovania rečovej komunikácie v určitej mikrosociete. Komunikačná motivácia je rámcovaná určitou komunikačnou udalosťou, v ktorej vzniká konkrétna potreba pomenovania; V. Blanár (1990) hovorí o pomenovacích motívoch. Vlastné jazykové stváranie prezývkovej antropolexémy zabezpečuje motivácia v užšom zmysle slova – tzv. **jazyková motivácia**, ktorá vo svojej podstate zodpovedá chápaniu motivácie J. Furdíkom (2000). Vymedzením týchto dvoch motivačných zložiek sa vlastne rešpektuje lingvistický a onomastický status vlastného mena (porov. Blanár – Matejčík, 1978, s. 8 – 10).

1.2 Bude užitočné, keď najprv uvedieme v mnohých smeroch inšpirujúcu klasifikáciu prezývok V. Patráša (1996), ktorý podľa stupňa priezračnosti motivácie, stupňa emocionálnosti/expresivity a fyzickej dĺžky rozlišuje týchto päť skupín prezývok:

1. Konotačné prezývky (48 % – údaj V. Patráša : 49 % – naše zistenie) – motivantom je tu vlastný jazykový materiál (rodné meno, priezvisko), napr. *Seki* (← Sekera), *Kotr* (← Kotrlec).

2. „Exteriérové“ prezývky (22 % : 21 %) – motivantom sú fyzické osobitosti jednotlivca; vlastným motivantom je v tomto prípade mimojazyková skutočnosť, ktorá sa jazykovo stvárnjuje (podobne aj v 3. a 5. skupine), napr. *Tuleň*, *Jahoda*.

3. „Interiérové“ prezývky (6 % : 5 %) – motivované psychickými vlastnosťami jednotlivca, *Smejo*, *Táradlo*.

4. Aluzívne prezývky (6 % : 11 %) – motivantom je viditeľná podobnosť (v širšom zmysle slova, t. j. nielen fyzická) nositeľa prezývky s filmovou, rozprávkovou bytosťou, známym hercom, spevákom, športovcom ap., napr. *Šmolko*, *Cicero*.

5. Situačné prezývky (18 % : 14 %) – motivované výraznou udalosťou, záľubami, sklonmi nositeľa, napr. *Oranžová* (oblúbená farba), *Doktor* (mal veľa úrazov).

Z hľadiska spomínaného chápania motivácie (konkrétnejšie: podľa povahy motivantu; Ološtiak, 2000) možno vydeliť dva základné druhy prezývkových antropolexém:

A) *Prezývky, ktorých motivantom je úradné meno nositeľa alebo iné osobné meno* – t. j. jazykový materiál (1. a 4. skupina prezývok). V týchto prípadoch môže zohrávať relevantnú úlohu apelatívny význam motivantu (priezviska), napr. *Kocúr* → *Mačkin muž*; väčšinou je však apelatívny význam priezviska zastretý; ide o prehodnotenie kvality propriálnosti v rámci propriálneho systému ($P_1 \rightarrow P_2$: *Kizák* → *Kizo*; *Romário* → *Romário*).

B) *Prezývky, ktorých motivantom nie je existujúca antropolexéma, ale iný motivačný podnet* (2., 3. a 5. skupina); motivantom (motivačným príznakom) je mimojazyková skutočnosť, stváraná apelatívnymi lexémami – apelatívny význam prezývky sa zväčša nestráca. Ide o nadobudnutie novej kvality propriálnosti (proces onymizácie, $A \rightarrow P$: *komár* → *Komár*).

2. Aplikovanie chápania jazykovej motivácie na systém prezývkových antropolexém predstavuje zložitý problém, ktorého niektoré aspekty sa pokúsime načrtnúť v nasledujúcich poznámkach, nadväzujúc tak na štúdiu o komunikačnej motivácii prezývok (Ološtiak, 2000). Materiálový korpus (asi 700 antropolexém) bol získaný prostredníctvom dotazníka. Tento korpus obsahuje prezývky zo školského, športového prostredia a prezývky priateľov. Vek používateľov a nositeľov prezývok sa pohybuje v rozhraní približne 12 – 20 rokov.

2.1 Prezývky ako trieda antroponým patria do periférie lexikálnej zásoby. Táto skutočnosť sa prejavuje aj v tom, akým spôsobom sa pri tejto skupine pomenovaní uplatňuje (jazyková) motivácia, t. j. faktor určujúci integrovanosť lexém do lexikálnej zásoby. J. Furdík (2000) rozlišuje základné a nadstavbové typy motivácie. Medzi základné typy zaraďuje zvukovú (imitatívnu, fónickú) motiváciu, ďalej paradigmatickú, sémantickú, slovotvornú, syntaktickú, frazeologickú a onymickú motiváciu. Do nadstavbových typov motivácie patrí podľa J. Furdíka expresívna, pragmatická, teritoriálna, temporálna, kontaktočná a abreviačná motivácia. Ďalej si všimneme len tie typy motivácie, ktoré súvisia s témou tohto príspevku.

2.1.1 Prítomnosť *základných typov motivácií* priamo určuje miesto lexikálnej jednotky v systéme lexikálnej zásoby; ide o relevantné príznaky jestvovania danej lexémy.

2.1.1.1 Fundamentálny prvok existencie prezývkových antropolexém predstavuje **onymická motivácia**. Pri vlastných menách je to centrálny typ motivácie. Výsledkom každého nominačného procesu pri tvorení prezývok je buď nadobudnutie novej kvality propriálnosti (proces onymizácie, $A \rightarrow P$: *kaktus* → *Kaktus*), alebo prehodnotenie kvality propriálnosti v rámci onymického systému ($P_1 \rightarrow P_2$: *Sampras* → *Sampras*).

2.1.1.2 Pri každom pomenovaní je prítomná **paradigmatická motivácia**, podľa ktorej sa určuje miesto danej lexémy v istom jazyku. Ako už bolo spomenuté, prezývky ako minisystém antroponým vytvárajú vlastnú paradigmu.

Podľa znižujúceho sa stupňa abstrakcie by sme mohli miesto prezývkových antropolexém v systéme jazyka vymedziť pomocou týchto pojmov:

PROPRIÁ – ANTROPONYMÁ – SÚSTAVA NEÚRADNÉHO (ŽIVÉHO) POMENÚVANIA – PREZÝVKOVÉ ANTROPOLEXÉMY

Prezývkový materiál vytvára špecificky onymickú paradigmu, na druhej strane však na základe genetického mechanizmu vzniká často v závislosti od apelatívnych lexikálnych a sémantických polí (porov. sémantickú motiváciu).

2.1.1.3 Zvuková (imitatívna, fónická) motivácia. Fónická štruktúra (vonkajšia forma) vždy signalizuje aj nejakú inú motiváciu (expresívnu alebo kontaktnú, porov. ďalej). Aj niektoré prezývky svojou zvukovou štruktúrou naznačujú prítomnosť expresivity alebo kontaktu s iným jazykom, napr. *Hrošiak*, *Chriachel*.

2.1.1.4 **Slovotvorná motivácia**, ako konštatuje J. Furdík (1993, 2000), zaujíma v systematike typov motivácií centrálne postavenie. Je to konštitutívny prvok organizácie lexikálnej zásoby vôbec, preto je odôvodniteľné hovoriť o *principe* slovotvornej motivácie, ktorej základ tvorí vzťah motivant – motivát.

Jedinečnosť propriálnej vrstvy v lexikálnej zásobe sa prejavuje aj na úrovni slovotvorby. Je preto opodstatnené hovoriť o propriálnej slovotvorbe (Blanár, 1996). Tento fakt podľa nášho názoru podporuje tézu, že pri propriách zohráva v hierarchii motivácií kľúčovú úlohu onymická motivácia.

Jednotlivé slovotvorné (derivačné) postupy sa pri daných skupinách prezývok neuplatňujú v rovnakej miere. Z analyzovaného materiálu vyplýva, že pri konotačných prezývkach je najproduktívnejším slovotvorným postupom *skraco- vanie*, ktorým sa tvorí aj najpočetnejší podtyp v rámci konotačných prezývok – tzv. *hypokoristikoidy*, t. j. prezývky s hypokoristickou štruktúrou (motivantom je priezvisko), napr. *Prchal* → *Pršo* (alternácia ch/s), *Bicák* → *Bico*. Hypokoristikoidy vytvárajú napospol dvojslabičné štruktúry s rôznou hláskovou konfiguráciou: napr. CVCV (*Kizák* → *Kizo*), VCCV (*Imrich* → *Imro*), CCVCV (*Sládeč- ková* → *Slád'o*), CVCCV (*Maskal'* → *Masky*), CVCCCV (*Scheimer* → *Šejmro*), CCVCCV (*Steblický* → *Steblo*). V týchto prípadoch sa ku „koreňu“, ktorý je reflexom zväčša prvej časti fundujúceho priezviska, pripájajú antropofornanty -o/-a/-i/-u/-e. Čisté skrakovanie sa uplatňuje v typoch *Adamčik* → *Adam* (formálna totožnosť s rodným menom), *Repašský* → *Repa* (formálna totožnosť s apelatívom), *Konopelec* → *Kono* (formálna totožnosť s hypokoristikoidom).

Ďalšími typickými slovotvornými postupmi, ktoré uvádza aj V. Patráš (1996), sú: *skrakovanie* + *substitúcia afixov* (*Pavkovská* → *Pavúk*) a *skrakovanie* + *deformácia* (*Gulaša* → *Ašo*). Pomerne veľké zastúpenie má *jazyková hra*, najmä *metatéza*, *akronymizácia*, *inverzia* a tzv. *exotizácia* (*Jančík* → *Čajnik*, *Peter Šedivý* → *Peše*, *Katina* → *Anitak*, *Jusko* → *Džasko*, *Katarína Girmalová* → *Kejdži*, anglicizácia; pozri aj kontaktnú motiváciu). V menšej miere sa pri konotačných prezývkach uplatňuje *lexikálny výber*, ktorý sa ako hlavný pomenovací postup uplatňuje v 2. – 5. skupine prezývok. Pri lexikálnom výbere

prebieha na základe pomenovacích potrieb selekcia z existujúceho súboru apelatívnych lexém (a antropolexém; pri 4. skupine aluzívnych prezývok). Lexikálny výber je zväčša sprevádzaný inými slovotvornými postupmi, ktoré sa naň navrstvujú. Príklady z jednotlivých skupín prezývok:

1. Konotačné prezývky: *Mladý* → *Starec*, *Zraková* → *Oko*.
2. „Exteriérové“ prezývky: *Brčkoš*, *Indián*, *Zubatá* (túto prezývku možno zaradiť aj do 4. skupiny, podľa postavy z filmu *Perinbaba*).
3. „Interiérové“ prezývky: *Enemy* (exotizácia, antonymizácia apelatívneho významu prezývky, denotát bol v skutočnosti milý a priateľský), *Cicero* (P_1 → P_2 , P je proprium).
4. Aluzívne prezývky: *Džamiro* (skracovanie + deformácia, hudobná skupina s názvom Jamiroquai), *Nastenka*.
5. Situačné prezývky: *Perko* (← pero, často používaný výraz), *Pošta* (jeho matka robí na pošte).

Pri lexikálnom výbere plní dôležitú úlohu uplatnenie obraznosti a jazykovej kreativity, ktorá s poradovým číslom skupiny rastie, zatiaľ čo stupeň priezračnosti motivácie klesá (Patráš, 1996).

Z uvedených poznámok vyplýva, že uplatnenie slovotvornej motivácie je pri prezývkach determinované vymedzením tohto typu antroponým v jazykovom systéme. V konkrétnom jazykovom vyznení sa tento fakt prejavuje najmä v uplatnení širokého inventára slovotvorných postupov, z ktorých mnohé sa pri tvorení slov v apelatívnej vrstve nevyskytujú.

2.1.1.5 Prítomnosť **sémantickej motivácie** možno zistiť pri každom odvodenom (sekundárnom) význame slova. Mnoho prezývok vzniká prostredníctvom využitia jestvujúcich vzťahov polysémie, synonymie, antonymie a asociatívneho vzťahu medzi jednotlivými lexémami. V týchto prípadoch sa aktivizuje apelatívny význam osobného mena. Príklady:

- využitie synonymie: *Kocúr* → *Mačkin muž*, *Králik* → *Zajo*;
- využitie antonymie: *Mladý* → *Starec*;
- využitie asociatívneho vzťahu na základe výrazovej stránky osobného mena: *Lenka* → *Lienka*, *Tresová* → *Trieska*.

Osobitnú dimenziu sémanickej motivácie predstavuje tvorenie prezývok na základe prenášania významu (vyžitie metafory, metonymie, synekdochy), napr. *Amorko* (fyzická kráska), *Kridelko* (podobá sa na anjela).

2.1.1.6 **Syntaktická motivácia** sa týka viacslovných pomenovaní, ktoré sú charakteristické ucelenosťou a zároveň rozčlenenosťou – sú to pomenovania pre ucelený význam, ktorý je predstavený ako rozčlenený. V zozbieranom materiáli sa viacslovné prezývky vyskytovali zriedkavo. Syntaktická motivácia sa uplatnila vtedy, keď bol potrebný väčší počet lexém ako nositeľov motivačných príznakov. Napríklad v prezývke *Zelenonohavicový pirát* s formou atributívnej syntagmy: určený člen *pirát* vyjadruje sémantický príznak [celkový vzhľad,

podobnosť], ktorý prináleží do skupiny „*exteriérových*“ *P*, určujúci člen Zelenonohavicový vyjadruje sémantický príznak [výrazný motivačný podnet („často nosí zelené nohavice“)], ktorý je symptómom skupiny *situačných P*. O uvedených sémantických príznakoch porov. Ološtiak, 2000.

2.1.2 Na základné typy sa navrstvujú *nadstavbové typy motivácie*, ktoré majú parolový charakter.

2.1.2.1 V prípadoch, keď má formálna štruktúra prezývky viditeľnú súvislosť s apelatívnymi lexémami vydeľujúcimi sa v lexikálnej zásobe podľa expresivity a emocionálnosti, sa prejavuje **expresívna motivácia**. Zvuková štruktúra sa stáva formálnym ukazovateľom expresívnej motivácie, napr. *Čuňo*, *Čviro*. Sem možno zaradiť:

- *tzv. hypokoristikoidy* (prezývky s formálnou štruktúrou hypokoristík), napr. *Kállay* → *Kalo*;

- *pejorativoidy* (prezývky motivované pejoratívnou apelatívnou lexémou), napr. *Šušňožrút*, *Čuro* (+ hypokoristická štruktúra);

- *deminutivoidy* (prezývky s deminutívnou formou, resp. prezývky motivované deminutívnym apelatívom), napr. *Stresíček*, *Kridelko*, *Rybka*;

- *vulgaroidy* (prezývky motivované apelatívnou lexémou patriacou do vrstvy vulgarizmov), pri tejto skupine sa často stretávame so šifrovaním motivujúcich vulgárnych výrazov pomocou abreviačnej motivácie (pozri ďalej); výsledné prezývky sú skratkovými antropolexémami, ktorých motivanmi sú dvoj- a viacslovné spojenia, napr. *Kobra* (zo slovného spojenia *k* bradatý*).

Expresívna motivácia môže byť vnútornou súčasťou obsahu antropolexémy – *inherentná* (napr. *Čviro*), alebo ju antropolexéma môže nadobudnúť v sekundárnom význame – vtedy ide o *adherentnú* expresívnu motiváciu, napr. *Štetka* (prenesenie významu).

2.1.2.2 Podstatou **pragmatickej motivácie** je fakt, že vlastnosť lexémy vychodí zo vzťahu používateľov jazyka k danej lexikálnej jednotke. Táto motivácia vychádza z rozdelenia lexikálnej zásoby podľa viacerých kritérií (pozri jednotlivé podtypy). Nepríznakovými sú neutrálne slová, ktoré majú nulovú pragmatickú motiváciu. Sem patria tieto motivačné podtypy:

a) **Štylistická motivácia**. Lexémy sa delia podľa príslušnosti k istej štylovej vrstve lexikálnej zásoby. Popri neutrálnej lexike (*Zajac*) sú mnohokrát významným jazykovým zdrojom nominácie prezývok hovorové slová (*Šuter*). Potenciálnym zdrojom sú aj exotické slová, zatiaľ čo knižné slová, odborné termíny, kanceralizmy a žurnalizmy predstavujú málo pravdepodobné skupiny potenciálnych motivantov.

b) **Sociálno-stratifikačná motivácia**. Lexémy sa vydeľujú podľa toho, v akej spoločenskej vrstve sa používajú, napr. slangizmy, profesionalizmy, argotizmy, detská reč. Produktívnou motivačnou skupinou lexém sú slangizmy a v menšej miere aj detská lexika. Pri prezývkach sa podobne ako pri slangizmoch a detskej

lexike výrazne uplatňuje deformácia slov. Tu môžeme hovoriť o tzv. *slangi-zoidoch*, napr. *Brčkoš*, *Feták*, *Moiák* (všetko pomotá).

c) **Teritoriálna motivácia**. Dialektizmy sú pri prezývkach stále menej produktívnou motivačnou skupinou. Súvisí to so všeobecným ústupom nárečovej lexiky a postupným stieraním jazykových rozdielov medzi jednotlivými nárečovými oblasťami.

d) **Temporálna motivácia** je daná časom. Podľa toho rozlišujeme neologizmy, historizmy a archaizmy. Súčasná mladá generácia sa musí vyrovnávať so stále sa zrýchľujúcim životným tempom, ktoré kladie zvýšené požiadavky na jej schopnosti prispôbovať sa všetkému novému, čo dnešná doba prináša. V jazyku sa to prejavuje najmä v prílive neologizmov. Táto skutočnosť svedčí o tom, že sú to práve neologizmy (ako produkty temporálnej motivácie), ktoré sa na rozdiel od svojich pendantov – historizmov a archaizmov – stávajú pre prezývky ďalšou dôležitou motivačnou vrstvou slovnéj zásoby.

e) Pri **kontaktovej motivácii** ide o preberanie lexém z cudzích jazykov, pričom adaptačný proces prebieha na všetkých jazykových rovinách. Podľa toho rozoznávame rôzne druhy adaptácie: *transfonemizáciu*, *transmorfemizáciu*, *transmorfologizáciu*, *transsyntagmatizáciu*, *transderiváciu* a *transsémantizáciu*. Pri prezývkach sa kontaktná motivácia prejavuje v oboch smeroch, t. j. nejde len o adaptáciu (prispôbovanie sa cudzích prvkov slovenčine, vzťah L_X (hocikák cudzí jazyk) $\rightarrow$ L_S (slovenčina)), ale aj o prispôbovanie sa prvkov slovenčiny iným jazykom ($L_S \rightarrow L_X$). V našom súbore prezývok sme zistili prítomnosť transfonemizácie (kontakt dvoch jazykov na zvukovej rovine), napr. *Janitor* $\rightarrow$ *Džani*, *Jusko* $\rightarrow$ *Džasko*.

Pri prezývkach možno vyčleniť osobitný typ kontaktovej motivácie – transláciu, ktorá sa uplatňuje pri:

- *rodných menách* (tu vlastne nejde o preklad, ale o využitie variantov daných rodných mien v rozličných jazykoch): *Peter* $\rightarrow$ *Pete/Pít*, *Pedro*, *Vladimír* $\rightarrow$ *Volod'a*;

- *priezviskách*, ktoré musia mať formu príslušných apelatív; významy týchto apelatív sa preložia do iného jazyka a preklady slúžia ako prezývkové antropolexémy: *Rybár* $\rightarrow$ *Fisher*, *Kožuch* $\rightarrow$ *Kašuba*, *Fazekáš* $\rightarrow$ *Hrniec*, *Tokár* $\rightarrow$ *Sústruh*. Aj tu sa teda živo pociťuje diachrónna spätosť apelatívnej a propriálnej lexiky. Ďalej sa ako motivanty často používajú najmä české slová: *P. Winter* $\rightarrow$ *Ledový medvěd*, *Čuňo* ($\leftarrow$ čuník, čuně), *Prcek*. České výrazy sú v týchto prezývkach aj znakom prítomnosti expresívnej motivácie.

2.1.2.3 Posledným typom je **abreviačná motivácia**, ktorej produktmi sú:

a) iniciálové skratky: *Peter Chovančák* $\rightarrow$ *Pch* [px];

b) skratkové slová, ktorých morfológická štruktúra je buď nesklonná, alebo majú navyše flektivizačný formant. Skratkové prezývky z nášho materiálu sa začleňujú do jednotlivých deklinačných typov podľa svojho zakončenia (*Mařko*

← malý ťarbavý k*, *Peše* ← *Peter Šedivý*), alebo zostávajú nesklonné (tá *Magupi* ← malá guľatá p*). V prípadoch *Maťko* a *Magupi* môžeme hovoriť o *vulga-roidoch* (pozri vyššie), zašifrovaných pomocou abreviačnej motivácie.

2.2 Každá lexéma je vytváraná istým súborom motivácií, ktorých konfigurácia určuje výsledné miesto danej lexémy v slovnej zásobe. Príklad na komplexný rozbor jazykovej motivácie:

Krídelko – „exteriérová“ prezývka

- *onymická motivácia*: výsledkom nominačného procesu je proprium;
- *paradigmatická motivácia*: toto proprium sa zaraďuje do príslušnej onymickej sústavy antroponým, konkrétnejšie neúradných pomenovaní – prezývok;
- *slovotvorná motivácia*: daná antropolexéma vznikla na základe lexikálneho výberu;
- *sémantická motivácia*: synekdochické vyjadrenie pars pro toto – Krídelko ← anjel (podobá sa na anjela);
- *expresívna motivácia*: formálna totožnosť s deminutívom .

V uvedených poznámkach nešlo o komplexné uchopenie a zhodnotenie vymedzenej problematiky. Autorovou snahou bolo načrtnúť základné (hoci širšie koncipované) otázky, ktoré možno v lingvisticko-onomastickom priestore riešiť. Ukazuje sa, že najmä vzhľadom na onomastický status vlastného mena sa na dané otázky možno pozeráť napríklad aj cez prizmu psycholingvistiky, etnografie či kulturológie. Aj pri takomto inovednom pohľade bude treba mať na zreteli skutočnosť, ktorú zdôrazňuje V. Blanár: „...základnou (hoci v komplexnom prístupe nie jedinou) úlohou výskumu pomenúvania druhových jednotlivín ostáva interpretácia ich formálno-jazykovej stránky“ (Blanár – Matejčík, 1978, s. 11).

Literatúra:

BLANÁR, V.: Motivačný model v onomastike. Jazykovedný časopis. 41, 1990, s. 113 – 120.

BLANÁR, V.: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava: Veda 1996. 250 s.

BLANÁR, V. – MATEJČÍK, J.: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 416 s.

FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, J.: Prednášky zo slovenskej lexikológie. Prešov 2000. (Nepublikované.)

OLOŠTIAK, M.: Niekoľko poznámok k motivácii a designácii sekundárnych pomenovaní (prezývok). Slovenská reč, 65, 2000, s. 270 – 278.

PATRÁŠ, V.: Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenských. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 45 – 56.

K PROBLÉMOM TZV. KONTAKTOVEJ MOTIVÁCIE

Mária PAŽUCHOVÁ (Prešov)

Jazyk ako živý organizmus je otvorený systém reagujúci citlivo na vyjadrovacie potreby príslušníkov národa. Flexibilne ponúka systémové zákonitosti na rôznych rovinách (často latentne čakajúce na príležitosť realizácie), aby vyplnil medzeru, ktorá z rôznych dôvodov (historických, spoločenských, ekonomických, sociolingvistikých, kultúrnych a pod.) sa objaví v jazyku. Mimoriadne dynamické zmeny zaznamenáva inventár slovnej zásoby, pretože pomenovanie pre novovzniknutý jav reality vzniká často spontánne, vytvorený používateľom jazyka v momente potreby pomenovania javu a záleží na viacerých okolnostiach, ktoré rozhodujú o frekvencovanosti, komunikačnej funkčnosti pomenovacej jednotky v jazykovom systéme. Práve stupeň začlenenia sa doň zodpovedá stupňu adaptácie vnútorným zákonitostiam jazyka na rôznych jeho rovinách, a tým je daná jeho perspektíva a pozícia v rámci slovnej zásoby.

Prameňom nových pomenovacích jednotiek sú cudzie jazyky, zohrávajúce ako dodávateľ aktuálne potrebných pomenovaní dôležitú úlohu v rôznych periódach histórie jazyka. Preberané cudzie lexémy v cieľovom jazyku sa snažia prispôbiť jeho zákonitostiam, preto v tomto procese je cieľový jazyk aktívnym. Najvýdatnejším zdrojom pre slovenčinu bola nemčina (v menšej miere latinčina, čeština, maďarčina, poľština, čiastočne ruština, v ostatnom čase angličtina). Vždy ide o určitú formu kontaktu (priamu alebo sprostredkovanú) medzi spomínanými jazykmi, teda o kontaktovej motiváciu.

Medzi slovenskými a nemeckými obyvateľmi bol priamy, živý kontakt už od starých slovansko-germánских etnických stretov, najintenzívnejší v období nemeckej kolonizácie od 12. storočia, isté penzum slovných prevzatí ostalo z kontaktov vzdelanostného a kultúrneho zamerania.

Vincent Blanár vidí sféry začleňovania sa lexikálnej jednotky, jej zložky pragmatickej, formálnej, sémantickej i do mikroštruktúrnych a syntagmatických spojení (Blanár, 1998) v týchto činiteľoch:

- a) rozšírenosť a používanie prevzatého slova,
- b) štýlová charakteristika,
- c) fonematická a morfológická adaptácia,
- d) sémantická adaptácia,
- e) slovotvorné začlenenie,
- f) začlenenie do synonymných, homonymných a antonymných vzťahov,
- g) začlenenie do syntagmatických vzťahov,
- h) vzťah prevzatého slova k doterajšiemu vyjadreniu pojmu.

Aj keď pripomína ideálne hodnotenie adaptácie v uvedených parametroch v diachrónnom i synchrónnom aspekte, predsa doterajší výskum sa sústredil väčšinou na diachróne mapovanie materiálu prevzatých slov. Uvedme napr. prácu Jána Doruľu *Slováci v dejinách jazykových vzťahov* (1977), v ktorej komentárom o vzájomnom fungovaní prevzatých slov spolunažívajúcej slovenskej a nemeckej komunity v podstate vymenúva inventár zachytených lexikálnych jednotiek v jednotlivých sférach života (remeselná, vojenská a správna terminológia).

Hlbšiu analýzu diachrónného stavu preberaných slov s výkladom vokalicových, diftongových a konsonantických zmien v cieľovom jazyku stretávame v prácach Márie Paponovej (napr. 1990). Autorka porovnáva tvary prevzatých germanizmov s východiskovými formami stredohornonemeckými, prípadne regionálnymi tvarmi stredonemeckých, sliezskych a bavorských nárečí, ktoré zodpovedajú časovému rozpätiu a lokálnemu fondu najintenzívnejšieho obdobia (nemeckej kolonizácie). Aj napriek nášmu súhlasu so snahami hodnotiť prevzaté slová z nemčiny či jej nárečí v oboch aspektoch – synchrónnom a diachrónnom, dovoľme si podotknúť, že zmeny v nich bez ohľadu na východiskovú formu slova podľaňnú zákonitostiam preberajúceho jazyka na fónickej rovine podľa hláskového fondu cieľového jazyka. Aj v dnešnej jazykovej praxi sa stretávame s chybnou výslovnosťou labializovaných samohlások. Slováci rozprávajúci po nemecky podliehajú interferenčným tlakom materinského jazyka a foneticky realizujú prehlásky bežne *ü* ako *u* / alebo *i* a *ö* ako *e* napriek tomu, že v normovanom nemeckom jazyku je kodifikovaná výslovnosť prehlások.

Spoluhláskové zmeny pri prebratých nemeckých slovách do slovenčiny skúmal L. R. Rudolf (1941).

Zo spomínaných dôvodov uprednostňujeme aktuálnejšie synchrónne hodnotenie systémovej adaptácie prevzatých lexikálnych jednotiek podľa Juraja Furdíka (1994; porov. termíny transfonemizácia, transmorfemizácia, transmorfológizácia, transsémantizácia, transderivácia, transkolokácia a príp. transortografizácia), pretože, ako sám podotýka, podať sústavný a úplný prehľad všetkých adaptačných mechanizmov, ktoré fungovali pri preberaní cudzojazyčných prvkov do slovenčiny v rôznych obdobiach a v rôznych útvaroch, je jednak náročná úloha a ako my vnímame tieto snahy, často sa pohybujú v diachrónnom priereze na báze predpokladov a dohadov.

Teoretické a metodologické východiská stupňa adaptácie prevzatých slov Juraja Furdíka sme aplikovali na materiáli našej rigoróznej práce *Nemecké slová v slovenčine a slovenských nárečiach* (Pažuchová, 1978), ktorá obsahuje takmer 2000 hesiel a každé z nich je doložené niekoľkými (napr. pri slove richtár až 67) príkladmi z celkove 520 excerpovaných prameňov. Pri mnohých, pokiaľ to údaje

prameňa umožňovali, je aj časové, pri väčšine aj regionálne zaradenie, čo vytvára širokú materiálovú bázu pre prípadné ďalšie výskumy.

Stupeň kontaktovej motivácie zodpovedá stupňu adaptovanosti lexémy do systému prijímajúceho jazyka. Pokúsime sa na jednotlivých rovinách jazyka dokumentovať včlenenie sa germanizmov do štruktúry slovenčiny a ich pozíciu v rámci slovnej zásoby.

1. Fónická rovina

Zásadné zmeny vo vokáloch a diftongoch zachytila M. Papsonová v spomínanej práci. Preto z nášho materiálu vyberieme doklady, ktoré sme zatiaľ v študovanej literatúre nepostrehli. Pri kvantite spracovaných lexikálnych jednotiek sme pri ich transformácii vybadali určitú pravidelnosť aj pri synchrónnom pohľade: niekde sa samohlásky zachovávajú (*šmalec* – *Schmalz*, *gel'endre* – *Gelender*, *šnidling* – *Schnittling*), alebo sa zaznamenáva rovnaké striedanie vokálov (*bichl'a* – *Büchel*, *bartichl'il* – *Bardtüchlein*, *virš'la* – *Würstlein*).

Z nemeckého *beisammen* (spolu, pohromade) sa dôsledne realizuje fonetická forma *-aj-* za dvojhlásku *-ei-*, *-a-* v druhej slabike ako *-o-*, stráca sa aj problematická koncová naprízvučná prípona *-en*. Ale bavorská zmena *b > p* je len v jednom doklade, častejšie ostáva *b-*, dokonca na Orave sa vyskytuje forma *fajzom* (V. Machek), ktorú uvádza aj Slovník slovenského jazyka (ďalej SSJ). Zdvojené *-mm-* sa zjednodušuje na jedno *-m-* a v jednom doklade sa zachytáva ako *-n*, teda funguje v tvaroch *bajzom*, *pajzom*, *bajzon* i *fajzom*.

Prevzatá lexéma *brutvan* (z *Bratpfanne*) má ďalšie varianty *bratvan*, *britvanka* a v jednom prípade *protvan* (Rudolf, 1941), teda len v ňom sa zachovala konštatovaná zmena *a > o*, a práve vo V. Šariši *brutvanka* má zmenu *-a-* na *-u-*.

V. Machek z nem. *Feierabend* okrem na Slovensku všeobecne rošírenej adaptovanej formy *fajront* eviduje ešte tvary *fajrum* a *fajromt*. Zaujímavo sa transformuje druhá časť kompozita *-abend*, ktorá má skôr podobu prípony. Azda analogicky aj v slove *olovrant* z nemeckého *Halber-abend* sa druhá časť kompozita redukuje a prvá časť nadobúda pre slovenčinu prijateľnú kombináciu hlások (aj ako *ovrant*, *havráňka*, *olewrant*, *onträf*, *outref*, *lovranok*, *olevrant*). Podobné transformovanie nemeckého kompozita *forstjunge* na Gemer (Tóbiš, 1935) mení najmä konsonanty *-stj-* na *-ržd'-*, resp. *-ržn-*: *foržd'unk* a *foržnunk*.

R. L. Rudolf uvádza príklad slovenského prevzatia nem. *Verwalter* ako *frboltier* (správca). Teda nielen v neprízvučnej predpode *Ge-* vypadáva *-e-*, ale slovenský jazykový systém ponúka slabičné *-r-*, a preto môže vypadnúť *-e-* a vytvára sa spoluhlásková skupina *-frb-*. Zaujímavú transformáciu zaznamenávame v nemeckej činiteľskej prípone *-er*, ktorá sa v slovenčine preberá buď v pôvodnej forme (*frajer*, *majster*, *kelner*, *tišler*), najčastejšie však sa integruje podľa slovenskej paradigmy životných maskulín (*garbiar*, *farár*, *klampiar*,

richtár), zriedkavejšie ako *-ier* (*rytier*, *hofier*, *kušnier*). Kmeňové *-a-* sa ako zvyčajne mení na *-o-*.

Veľmi bohatý a rôznorodý fond vykazujú translexémy nemeckého substantíva *Grundbirne*, aj keď z fonického aspektu ide o realizáciu začiatkovej spoluhláskovej skupiny ako *kr-* alebo *gr-*, kmeňová samohláska *-u-* buď zostáva a lebo je na jej mieste predpokladané *-o-*. Spoluhlásková skupina *-ndb-* sa prispôsobuje slovenskému hláskovému systému (*-mb-*, *-mp-*) alebo v slove *grule* vypadáva a ostáva len vo veľmi variabilných podobách sa realizujúca posledná hláska (*-el*, *-el'*, *-la*, *-ach*, *-eliša*, *-ír*, *-er*, *-ol*, *-lík*, *-aška*, *-ak*, *-ar*: *krompel*, *krompel'*, *krumpela*, *krompach*, *grumle*, *grule*, *gromple*, *krompeliša*, *grumbír*, *grombír*, *krumbere*, *grumpole*, *krumpl'e*, *krompaky*, *krompachy*, *krompaška*, *krompar*, *kompere*).

Východiskové slová *Hang-balken* (Holub, Kopečný, 1952, ďalej HK) a *Hahnenbalken* (Machek, 1971, ďalej VM) sa integrovali v prvej časti bez ohľadu na lexikálny prameň ako *ham-*, ale druhá časť, hoci rovnaká, sa prebrala ako *-balok* i *-balec* (SSJ).

Kermeš (posvätenie, hostina) zo strhn. *kermesse* (VM) či *Kirchmesse* stráca neprízvučné koncové *-e*, slovenčine cudzia konsonantická skupina *-rch-* sa redukuje len na *-r-*.

Trojčlenná konsonantická skupina z nemeckého *Strohsack* sa zachováva aj v prevzatom slove, pretože v slovenskom fonologickom systéme je tiež organicky vhodná, ale kmeňová samohláska sa transformuje rôznymi samohláskami (*stružľ/lak*, *strožľ'a/iak*, *strežľak*).

Časť začiatkový konsonant *š-* sa v slovenčine zo spomínaných dôvodov tiež zachováva (*šabmésér*, *šacovať*, *šafel'*, *šajba*, *šajta*, *šanec*). V poslednom spomenutom príklade sa vyskytuje aj forma *šianec*, teda vokál z nemčiny sa v slovenčine diftongizuje.

Takmer všetky prevzaté slová s počiatočným konsonantom *ž-* majú v nemčine *s-* (*žajdlík* zo Seidel, *žemľa* zo Semmel, *žoch* zo Sack, *žubrovat'* zo säubern, *žumpa* zo Sumpf) bez ohľadu na nasledujúci vokál.

V našej rigoróznnej práci sme pre vysokú frekvenciu určitých spoluhláskových skupín urobili štatistický prehľad, ktorý sme vyjadrili ako v absolútnych číslach, tak aj v percentuálnom zastúpení. Skúmali sme ich v troch pozíciách: na začiatku (# K1...Kn V), uprostred (-VK1...VKn-) a na konci slova (-VK1...VKn#) (Sabol, 1969). Zaznamenané konsonantické skupiny na začiatku a na konci slova reprezentujú zároveň spoluhláskové skupiny v rámci jednej morfémy. Preto sa môžu využiť aj na porovnanie so zákonitostami slovenských spoluhláskových skupín na absolútnom začiatku a na absolútnom konci koreňovej morfémy.

E. Pauliny sa (1968) v kapitole Spájanie foném zaoberá spoluhláskovými skupinami v koreňovej morféme. Vypozoroval mieru kombinovateľnosti jednot-

livých foném v spisovnej slovenčine. Štatistické výsledky z nášho slovníka nemeckých slov v slovenčine a jej dialektoch porovnáme s jeho tézami.

Na konci korenej morfémy sú pre slovenčinu príznačné kombinácie:

- a) úžinová sykavka + záverová ústna
- b) šumový konsonant / sonóra / + sonóra

Nám tieto typy skupín zaberajú maximálne miesto s 3,9 %-ným zastúpením (*st*) a ostatné sú takmer zanedbateľné (*st', št, rm, rn, jn, jm, lm, ml, sk*).

Ako zriedkavú uvádza skupinu *spoluhláska* + *c, č* a ostatné kombinácie pokladá za cudzie. Konsonantická skupina *rc* (4,6 %), *nc* (3,3 %) sú asi na tej istej úrovni ako v slovenčine najhojnejšie kombinácie.

Pre slovenčinu nezvyklé zoskupenie spoluhlások na absolútnom konci slova v prebratých slovách rastie na 17,5 % (*nk/ng*) a 12,5 % (*nt*).

Trojčlenné spoluhláskové skupiny na konci slova tvoria asi 10 % počtu dvojčlenných skupín.

Pre začiatok slovenskej korenej morfémy sú podľa Paulinyho charakteristické kombinácie:

- a) šumová + sonóra
- b) šumová + v
- c) sonóra + sonóra

d) neznelá úžinová + záverová šumová a prípady ako na konci korenej morfémy. V našom prípade s predchádzajúcimi bodmi korešponduje skupina *št/št'* (12,3 %), ostatné klesajú pod 3,6 % (*šv*), *šm* (2,9 %), *šk* (2 %), *šr* (1,6 %), *st* (0,7 %), *ml* (0,4 %), *mn*, *sk*, *šn*, *šm*, *sl* (0,2 %).

Ako zriedkavo sa vyskytujúce označil E. Pauliny konsonanty *f* a *g*. V našej práci sa ony vyskytujú často, dokonca na prvom mieste slova pred konsonantom i vokálom.

Zriedkavé prípady spoluhláskových skupín sa v oboch prípadoch zhodujú *fl/fl'* (4,9 %), *šv* (3,6 %), *kv* (2,5 %), *kn* (2,2 %), *gv* (0,7 %), *ml* (0,4 %), *mn*, *gb*, *kn*, *km* (0,2 %) Aj výskyt trojčlenných spoluhláskových skupín (až na *štr* a *špr*) bol zanedbateľný.

Niektoré transformácie a zjednodušenia spoluhláskových skupín sme v príspěvku demonštrovali aj na konkrétnom jazykovom materiáli, kde sa prejavila interferenčná sila slovenského hláskového systému, čo potvrdili aj naše štatistické výskumy, ale zasa s preberanými germanizmami sa do slovenčiny vo väčšej miery dostali pre nemčinu typické spoluhlásky.

2. Morfológická rovina

Pri porovnávaní koncoviek nemeckých a slovenských substantív zisťujeme, že nemecké podstatné mená sa končia prevažne na konsonant. V slovenčine sa na spoluhlásku končia najmä vzory maskulín. Preto očakávame, že najviac slov prebratých z nemčiny a cez nemčinu budú patriť k nim. Podstatné mená z nášho

slovníka sme zaradňovali ku skloňovacím vzorom. Výsledok v tabuľke potvrdzuje našu hypotézu:

vzor	počet	v %	počet celkovo
chlap	152	9,9	maskulín 995
hrdina	6	0,4	
dub	570	35,9	
stroj	267	16,9	
žena	393	21,6	feminín 569
ulica	158	9,9	
dlaň	17	1,1	
kosť	1	0,1	
mesto	20	1,2	neutier 24
srdce	-	-	
dievča	-	0,2	
všetky substantíva			1 588

Údaje sú zaokrúhlené na jedno desatinné miesto.

Maskulína tvoria 62,5 %, feminína 36,2 % a neutrá 1,3 % zastúpených slov. Predpoklad sa splnil pri maskulínach. Boli bohato zastúpené okrem vzoru hrdina, podstatné mená ženského rodu boli prevažne zastúpené asi tretinou všetkých slov.

Vyplyva to z toho, že nemecká koncovka pri femininách *-e* (*Borte, Buchse*) sa transformovala na *-a* (*borta, buksňa*), alebo jednoducho k nemeckému základu sa pribrala koncovka *-a* (*Zither – citara, Zimmer – cimra*). Veľa koncoviek pre vzor ulica sa vytvorilo (*francľa z Franse, erpeľľa z Erdapfel, kelňa z Kelle*) podľa nášho úsudku aj k nemeckému polomäkkému *l* ako *l'* (*mesľa z Messlein, rajčuľa z Reitschule*). O priamočiarosti zachovania rodu substantív pri preberaní sa nedá uvažovať, jedine prirodzený rod je totožný v oboch jazykoch. Rozhodujúca je koncovka, často je ním flektivizačný formant, regionálne varianty sú bežne podľa spomínaného princípu rôzneho rodu (*komper, m. – krumpľa, f.*).

Jedným zo spôsobov zaradenia do skloňovacieho typu je aj flektivizačný formant *-ľa* alebo *-ňa*, ktorý sa dopĺňa v prebratých femininách typu *kramľa* (Klammer), *štrimľa* (Strümpfe), *štangľa* (Stange), *drumbla* (Mauld/trommel), *geršľa* (Gerste), azda aj analogicky podľa prevzatých germanizmov, ktorých kmeň alebo koncovka obsahuje *-l-* (*štrúdľa, táľľa, žemľa, datľa, diľa, fakľa, fazuľa*), ale túto tendenciu môže podporovať aj silné zastúpenie týchto slovo-tvorných typov (Mistriek, 1976). Podobne môžeme posudzovať aj produktívnu

koncovku *-ňa* v slovách *šticňa* (*Stütze*), *bortňa* (*Borte*), *štólňa* (*Stolle*), *binťňa* (*Binde*), *fortňa* (*Pforte*), *turňa* (*Turm*), *bolcňa* (*Bolzen*).

Pri preberaní kompozita sa takmer vždy stráca jeho obyčajne dvojčlenná motivovanosť a v slovenčine nepociťujeme slovo ako kompozitum, lež ako jednoduché a nemotivované (*prezburšt* – *Presswurst*, *bigľajz* – *Bügeleisen*, *hantuch* – *Handtuch*, *honzutrágle* – *Hosenträger*).

Ako nemotivované sa pociťujú prakticky všetky prevzaté slová, pretože v preberajúcom jazyku jeho nositelia vo svojom jazykovom vedomí nevnímajú ani bilaterálnosť štruktúry slova, pozostávajúcu z onomaziologickej bázy a príznaku.

Potvrdením straty pôvodnej slovotvornej motivovanosti sú aj prevzaté deminutíva (hokerlík, kamerlík, kaslík z už nemeckých zdrobnelín od slov *Hocker*, *Kammer*, *Kastlein*), pretože v slovenčine sa už k nemeckému deminutívu na *-l* pridáva ešte slovenská deminutívna koncovka *-ík*. Podobne slová *viršľa* a *hajzel* nevnímame ako zdrobneniny.

3. Sémantická rovina

Juraj Furdík mieru sémantickej adaptácie prevzatého slova určuje jej odlišnosťou oproti významu v pôvodnom jazyku. Čím je vývoj prevzatej lexikálnej jednotky samostatnejší, priamou úmerou sa hodnotí aj jej stupeň integrovania sa v cieľovom jazyku.

Blajvas / *plajvajz* / *plajbas* / *plevajs* sú výrazmi pre ceruzku, hoci *Bleiweiss* má v dnešnej nemčine význam olovenej beloby.

Borta / *bortňa* / *bortnica* je udomácnená a v slovenských nárečiach skôr ako lem alebo stužka, ale nevyskytuje sa na označenie peny na pive.

Brusliak / *bruslek* / *bruslík* atď. ako časť ženského odevu už v dnešnej nemčine nemá pendant v slovách, z ktorých sa odvodzuje ich vznik (*Brustlappen*, *Brustfleck*, *Brustlatz*).

Cúg/-k okrem významu prievan a vlak, ktoré zodpovedajú nemeckej lexéme *Zug*, má v slovenčine ešte význam železnej objímky v tvare U či klieští alebo ťahu v peci. Ešte v r. 1953 sa pri odbornom opise na priemyslových školách požíval termín *flašencug* (*vývrтка*), v dnešnej nemčine má význam zariadenia na zdvíhanie ťažkých bremien, niečo ako kladka.

Sloveso *fedrovať* (1. pružiť, byť pružný, 2. podporovať) zase homonymné, pretože vo východiskovom jazyku je zastúpené dvomi rôznymi slovesami: *federn* i *fördern*.

Lexéma *flak* / *flek* si popri zachovaných pôvodných významoch (škvrna, hana, časť zeme, miesto a prístipok), v slovenskom prostredí vytvorila aj význam *črevá* / *drobky*.

Gvint / *kvint* má väčšinou význam závit (z *Gewinde*), ale aj zo spoločného *Gventu* – pokladnice, ktorý je prebratým slovom *Gewinn* – zisk.

Prípád homonymie sa prejavuje pri slove *koch*, ktorý v nemčine má význam kuchár, ale v slovenčine sa jeho významy posunuli aj na označenia pece/ohniska, komína i nákypu.

Slovník cudzích slov pozná dva významy slova *pankhart*, a to 1. pejor. nemanželské dieťa, 2. typ. slang. neúplný riadok. Posun významu na niečo menej hodnotné je v označení *pangarte* (vinárske zlé výhonky) či *spañcharcené* (obžraté) zemiaky.

Pelendrek (druh cukrovinky – sladké drievko) a *pendrek* (obušok) majú rovnaký nemecký základ *Bärendreck*, ktorý má v nemčine aj doslovný význam prekladu, čo k nám neprešiel.

Prevzaté slovo *Geschmeide* (hodnotný šperk) sa posunul do opačného významu a vytvorilo tak opozitum *šmejd* (nehodnotný tovar).

Transderiváciou sa vytvorilo kompozitum *buzerplac*, ktoré je v nemčine nemotivované a je akýmsi pseudogermanizmom vytvoreným na našom (myslíme aj českom) území.

4. Frazelogická rovina

Vo frazeologických jednotkách v slovenčine fungujú v podstate prevzaté nemecké substantíva, ktoré do frazeologizmu vstupujú už s ďalšími slovenskými slovnými druhmi (slovesami) a často sú aj kalkmi nemeckých frazeologických jednotiek: *mať pech*, *mať recht*, *nechať v štichu*, *ísť na štrich*, *zmiznúť ako gáfor*, *gazdovať zo šafl'a do šechtára*, *nemám šajn*, *pustiť si ústa na špacír*, *vhodné do šrotu*, *lahké / čertovo futro*, *je to dobrá / stará grata*, *nemať ani grajciara*, *aký pán*, *taký krám*, *to nie je žiaden kumšt*, *mať na niečo grif*, *dostať hexenšús*, *šľak ma ide trafiť*, *stáť na varte*, *chytil ho rapel'* a pod.

Pre nemčinu príznačné kombinovanie dvoch prakticky rovnoznačných slov v jednom slovnom spojení prešlo aj do slovenčiny a zachovala sa v ustálených spojeniach ako: *zober si svoje saky-paky*, *cakumpak*, *chodiť dinom-dánom / lárom-fárom*, *roztrhať na cimpr-campr*, *zicher je zicher* atď.

Živosť nemeckých prevzatých slov nielen v nárečiach ale aj v písanom slove by sme mohli doložiť viacerými príkladmi z beletrie či médií. Najnovšie fotografiu k fikcii v časopise *Plus 7 dní* z 20. 11. 2000 objasňoval text „... a anabolikami naštopkaný I. Mikloš“, či vyjadrenie moderátora *Rozborila* v televíznej relácii *Cestoviny* z 2. 12. 2000 „Je to na knap“, svedčia o ich používaní, či pre štýlovú diferencovanosť alebo spestrenie štýlových prostriedkov, prípadne v esejistike (*leitmotív*, *kunsthistorik*, *kulturtréger*).

Literatúra:

BLANÁR, V.: Die Einführung entlehnter Wörter in graphischer Darstellung. In: Travaux Linguistiques de Prague. 3. Etudes structurales dédiés au VIe Congres International Prague: Academia 1968, s. 155 – 178.

BLANÁR, V.: O preberaní lexikálnych prvkov z nemčiny do slovenčiny. In: Zborník Filozofickej fakulty UK. 49. Philologica. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 1998, s. 11 – 18.

BLANÁR, V.: Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava: Veda 1993.

BUFFA, F.: O slovotvornej adaptácii prevzatých slov v slovenčine. Slovenská reč, 47, 1982, s. 326 – 331.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Kontrastívny výskum jazykov. Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 160 – 174.

DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977. 134 s.

FLEISCHER, W.: Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 4. durchgesehene Auflage. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1975. 394 s.

FURDÍK, J.: Integrované procesy pri lexikálnych prevzatiach. Jazykovedný časopis, 45, 1994, s. 95 – 101.

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

HOLUB, J. – KOPEČNÝ, J.: Etymologický slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha 1952.

LUTZEIER, P. R.: Lexikologie. Ein Arbeitsbuch. Tübingen: Stauffenburg – Verlag 1995. 167 s.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1971.

MISTRÍK, J.: Retrográdný slovník slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 1976. 736 s.

PAPSONOVÁ, M.: Slová nemeckého pôvodu v slovenských nárečiach z diachrónneho aspektu. Jazykovedný časopis, 41, 1990, s. 145 – 159.

PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: SPN 1968.

PAŽUCHOVÁ, M.: Nemecké slová v slovenčine a slovenských nárečiach. Rigorózná práca. Prešov 1978. 421 s.

RUDOLF, L. R.: Die bairischen Lautwandel b-p, b-w, w-b, und f-w in den deutschen Lehnwörtern der slowakischen Sprache. LS 3. 1941. s. 103 – 109.

SABOL, J.: Frekvencia trojčlenných konsonantických skupín v spisovnej slovenčine. Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Red. P. Bunganič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 129 – 149.

SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA. I. – VI. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ НЕОЛОГИЗМОВ И ИХ ПЕРЕВОД

Йозеф Сипко (Прешов)

АВТОРСКИЕ НЕОЛОГИЗМЫ представляют выразительный слой в любом языке, в особенности тогда, когда они относятся к более конкретным реалиям. Мера их скрытости и косвенности зависит от коммуникативной компетенции реципиента, которая, естественно, снижена у иностранца. В русской публицистике последнего периода мы отмечаем тенденцию, в рамках которой частотность окказионализмов прямо соответствует ПОВЫШЕННОЙ МЕРЕ СОЦИАЛЬНЫХ АНОМАЛИЙ, нарушения привычных стандартизованных социальных норм (Арутюнова, 1987). Костюков (1987) при анализе журнала "Крокодил" военных времен констатирует именно это социолингвистическое соотношение. Из его примеров продемонстрируем авторский окказионализм "поДОНки", который связан с крупными поражениями гитлеровских войск в регионе реки Дон. Хотя и имеется русская лексема "подонки" ("антиобщественные элементы" по Ожегову, *spodina spoločnosti vo VRSS*), особое графическое написание придает данной лексеме актуализированный смысл в конкретной военной обстановке. За последние десять лет наблюдаем в периодике ту же самую аналогию между социальными аномалиями и повышенной мерой авторских неологизмов. Так, во время августовского путча 1991 года источником окказиональных образований стало несколько лексем. В авторских неологизмах – "запретить песню ПоПУТЧица", "светлый путч к коммунизму" и т.д. языковой основой является звуковое сходство слов "путь" и "путч". В неологизмах "гекачеписты", "чеписты", "геписты" скрыта аббревиатура ГКЧП (Государственный комитет по чрезвычайному положению – орган, образованный путчистами). Приведенные неологизмы ассоциируются с лексемой "чекисты", которая представляет существительное, образованное на базе аббревиатуры (от ЧК – Чрезвычайная комиссия – после Октябрьской революции была создана для борьбы с ее противниками). Советизм "чекисты" был заимствован также словацким языком (*čekista*), как и целый ряд других советизмов. Ситуация, подобная в августу 1991. Кульминация октября 1993, которая кульминировала стрельба по Белому дому (оплот противников президента Ельцина). Сторонники Б. Ельцина называли своих противников "белдомовцы", появился глагол "они обелдомились". На наш взгляд, самым выразительным и коммуникативно убедительным был окказионализм "мэродеры", который базируется на двух фактах – социальным является

массовый грабеж московской мэрии, языковым – сходство с лексемой "мародеры" (грабители раненых и мертвых на поле сражения). В наших переводах данного окказионализма имеется, на наш взгляд, самый удачный вариант "zradničiari", в котором кодируются словацкие лексемы "radnica", "janičiari", "zrada".

В связи с распадом Советского Союза процессы социальных аномалий динамизировались довольно быстро: образование СНГ, приватизация, политические реформы, демократические выборы, вооруженные конфликты и последующие трагедии – все это и другое нашло свое отражение в языке, на страницах газет, журналов и в других СМИ. Так, дезинтеграция бывшего СССР повела за собой национальное движение не только в бывших союзных республиках, но также и в других регионах великого государства, что нашло своеобразное отражение в следующем тексте:

Герман Дробиз: Стихи Ордена дружбы народов

<i>Разъевреились времена</i>	<i>Разлитовясь корабли.</i>
<i>Обрусели небеса,</i>	<i>Я удмуртен, ты чувашен,</i>
<i>Загрузинились вагоны,</i>	<i>И еще в каком году,</i>
<i>Наармянилась краса.</i>	<i>Набурятили мы скважин,</i>
<i>Киргизуют паровозы,</i>	<i>Туркменясь, на ходу!</i>
<i>Дажестанится гора,</i>	<i>Ты башкиришь, ты балкаришь,</i>
<i>Разъякутились морозы,</i>	<i>Я лезгинен, ненцеват,</i>
<i>Размолдавилась жара.</i>	<i>Ты черкесно мне товарищ,</i>
<i>И в дали не ветер стонет -</i>	<i>Я тебе селькупно брат!</i>
<i>Там латышатся вдали,</i>	<i>Но не вечно нам кореять,</i>
<i>Накреныются, эстонят,</i>	<i>Дружбу крепкую ковать.</i>

Базисным ключем к восприятию этого текста является словообразовательный процесс, в рамках которого автор образует в большинстве глагольные формы (разъевреились, обрусели, загрузинились, наармянилась), прилагательные (удмуртен, чувашен), наречие (черкесно) от существительных со значением национальной принадлежности. Данные окказиональные формы содержат некоторую типичную национальную черту, которая в разной степени открывается читателю (расъякутились морозы – ассоциация на самый холодный регион в России, размолдавилась жара – ассоциация на теплый климат, набурятили – ассоциация с территорией бурятов, где добывается нефть). Естественно, что перевод таких текстов требует нестандартных приемов, так как с чисто языковой позиции возможны и в словацком языке подобные глаголы, но переводный текст лишен именно соответствующих ассоциаций. Авторские неологизмы

в зависимости от языка перевода иногда поддаются калькированию (в случае лексико-грамматической близости родственных языков (вспомним пушкинизм "я огончарован" – som oġončarený, где исходные русские единицы "Гончарова" и "очарован" близки исходному словацкому прилагательному "očarený", на базе которого создается словацкий переводный окказионализм).

Богатую косвенную информацию и оценку содержат в себе авторские неолоизмы, образованные на основе **ФАМИЛИЙ ИЗВЕСТНЫХ ЛИЦ**. В особенности в русской публицистике имеем дело с данными языковыми неологизмами, исходящими из фамилий политиков. Данный факт проиллюстрируем на прагматико-семантических метаморфозах фамилии "Ельцин". Еще на заре перестройки эта фамилия была наделена однозначно положительным содержанием: "Единаца гласности – один ельцин". Постепенно в связи с многими отрицательными реалиями в российской действительности появляются единицы, которые вызывают отрицательные ассоциации по отношению к носителю этой фамилии – окказионализм "ельциноиды" выражает вражеское отношение к сторонникам бывшего президента России. Довольно высокая мера отрицания встречается в "патриотических" изданиях, когда в их материалах отвергаются сторонники "демократического" лагеря ("Сукачева" – известная певица Алла Пугачева, "Шакалогонов" – Д. Волкогонов, автор критических книг о советской истории). В подобных случаях имеет место вопрос об этической стороне авторских неологизмов. В следующем тексте иллюстрируем неологизмы на базе антропонимов, содержащих косвенную информацию и оценку по отношению к видным деятелям России:

Г. Фере

Несколько глагольных рифм

"...глаголом жечь сердца людей..." А. Пушкин

*Кляча истории ржет по-прежнему,
и чреваты ее чудачества.
Не хотели мы жить по-брежнему,
выкаблучиваться стали, выгорбачиваться.
Мы друг дружку прилюдно дубасили,
и разбойничали и настырничали.
Нагайдали, начубайсили,
без зарплаты отчерномырничали...
Обнищавши к трепаной матери,
в евразийское рвемся ханство.
Видно, мало нахасбулатились -
чуть не сели за стол зюганствовать.
Енерал Куликов высоко стоит,
о преступности куликовствует.*

*У корытца толкутся шибздики,
министра финансов лившичишия...
Денег нет, но возьмем ли натурою?
Переделим ли корки черствые?
Где там потчуют диктатурию?
Лебеднуть? Али покоржаковствуем?...
Власть дряхла и ельцинизирует.
Хреново, сколько ни безрезовствуй!
"Клуб ДС" устал прогнозировать.
Спасет ли Россию немцовство?*

В тексте более менее легко обнаружить фамилии известных политиков последних двадцати лет в советской и русской истории – Брежнев, Горбачев, Гайдар, Чубайс, Черномырдин, Хасбулатов, Зюганов, Куликов, Лившиц, Лебедь, Коржаков, Ельцин, Березовский, Немцов. В одиннадцати случаях образованы глагольные формы, по одному случаю наречие (по-брежнему) и собирательное существительное (немцовство). Для адекватного восприятия текста необходимы конкретные знания, которые связаны с деятельностью и жизнью этих политиков, в первую очередь важны типичные факты из их жизни. Так как неологизмы на базе этих и других фамилий в русской прессе встречаются регулярно, то возникает определенная языковая картина русских политиков в сознании российского общества. Вместе с тем можно наблюдать за языковыми процессами, в рамках которых возникают антропонимические мифологемы – в языке они чаще всего имеют оканчание -изм, с широкой аксиологической шкалой (марксизм содержит в себе "плюсовую" и "минусовую" оценку).

В нейтральном стиле и в нормативном литературном языке указанные глагольные образования, как правило, не типичны, но в экспрессивных целях возможны практически любые языковые формы.

Естественно, как и другие окказиональные единицы, и наши иллюстрации наделены богатой информацией, базирующейся на ассоциациях, связанных с конкретными политиками. Здесь можно вспомнить частые болезни бывшего президента Ельцина, в результате которых он подал в отставку, тут и глагольное словосочетание "власть ельцинизирует". С вице-премьерами Гайдаром и Чубайсом ассоциируются приватизация и ее темные стороны – "нагайдали", "начубайсили", Россия начала коренные изменения при Горбачеве, "стала" "выгорбачиваться", так как не хотела вести жить образ жизни, который был при Брежневе – "жить по-брежнему" и т. д.

При переводе данных текстов учитываем коммуникативную компетентность словацкого читателя, и с чисто языковой позиции возможны соответствующие словацкие глаголы: "vygorbačovať sa",

"nagajdarit'", "jelcinizovat'", проблемой становится мера ассоциаций у словацкого читателя.

Однако в большинстве случаев переводчик ищет внутрилингвистические предпосылки в языке перевода для образования авторских неологизмов. На наш взгляд, наглядным примером такого подхода к переводу авторских образований является перевод стихотворения В. Хлебникова:

<i>Заклятие смехом</i>	<i>Zariekanie smiechom</i>
<i>О, рассмейтесь, смехачи!</i>	<i>Ó, rozosmejte sa, smejkovia!</i>
<i>О, засмейтесь, смехачи!</i>	<i>Ó, zasmejte sa, smejovia!</i>
<i>Что смеются смехами,</i>	<i>Vy, čo smiechovato smiešite</i>
<i>что смеянутся смеяльно,</i>	<i>a smiechavične smejníte,</i>
<i>О, засмейтесь усмеяльно!</i>	<i>Ó, zasmejte sa usmievavo!</i>
<i>О, рассмеишиц надсмеяльных</i>	<i>Ó, nadsmejavé rozosmievačiská</i>
<i>Смех усмейных смехачей!</i>	<i>Smiech smejivých rozosmievačov!</i>
<i>О, иссмейся рамсеяльно,</i>	<i>Ó, vysmej sa smejúčky,</i>
<i>Смех надсмейных смеячей!</i>	<i>Smiech smiechárskych smiechotárov!</i>
<i>Смейево, смейево,</i>	<i>Smejanstvo, smejstvo,</i>
<i>Смеюнники, смеюнчики.</i>	<i>Smejaci, smejani.</i>
<i>О, рассмейтесь, смехачи!</i>	<i>Ó, rozosmejte sa, smiechoši!</i>
<i>О, засмейтесь, смехачи!</i>	<i>Ó, zasmejte sa, smejovia!</i>

(перевод: Ферко)

В словацком варианте авторских неологизмов даже больше, например, слово "смехачи" имеет три словацких варианта – "smejkovia", "smejovia", "smiechoši", в студенческих переводах появились и другие – "smieškovia", "smechači". Стихотворение В. Хлебникова и его перевод наглядно документируют внутрилингвистический словообразовательный потенциал языка. Если в таком неологическом тексте нет этнокультурных ассоциаций, то перевод, по-видимому, не вызывает существенных проблем.

В прологе поэмы Н. А. Некрасова "Кому на Руси жить хорошо?" встречаются авторские неологизмы – географические названия, которые насыщены богатой этнокультурной информацией и авторским оценочным замыслом:

<i>В каком году – рассчитывай,</i>	<i>Ktorého roku – vyrátaj,</i>
<i>В какой земле – угадывай,</i>	<i>v akej zemi – uhadni,</i>
<i>На столбовой дороженьке</i>	<i>zišlo sa sedem sedliakov</i>
<i>Сошлись семь мужиков:</i>	<i>na hradskej cestičke:</i>
<i>Семь временнообязанных,</i>	<i>sedem to druhov do času,</i>
<i>Подтянутой губернии,</i>	<i>hen z gubernie Vyškuldej,</i>
<i>Уезда Терпигорева,</i>	<i>z okresu Znášajtrápenie,</i>
<i>Пустопорожней волости,</i>	<i>obvodu Prázdnotupéstého,</i>

*Из смежных деревень –
Заплатова, Дырявина,
Разутова, Знобишина,
Горелова, Неелова,
Неурожайка тож.
Сошлись – и заспорили:
Кому живется весело,
Вольготно на Руси?*

*dediniek susedných –
Trhanovej Vsi, Záplatky,
Bosonožiska, Oziabky,
Vyhoreniska, Nietchlebic
a z Neúrodovky,
zišli sa – škriepku začali:
kto v hojnosti a veselo
si žije na Rusi?*

Словацкая переводчица М. Разусова-Мартакова авторские говорящие географические названия Некрасова перевела полностью на словацкий, сохранив этнокультурный фон, при этом в словацком тексте некрасовской поэмы полностью соблюдается первичное авторское намерение: изобразить тяжелые социальные факты в жизни русских крестьян во второй половине девятнадцатого столетия. Данный перевод можно считать натурализированным по отношению к рассматриваемым единицам, и, по всей видимости, он в таких случаях является самым целесообразным.

В современной публицистике встречаются авторские неологизмы, дающие косвенную, как правило, отрицательную оценку многообразной действительности. Окказиональным трансформациям регулярно подвергаются фамилии известных лиц. Проиллюстрируем это в следующем тексте:

В. Резниченко

Птичий базар (в сокращении)

Как ни плохо нам, земледельным и разным прочим млекопитающим, в высших сферах, у птиц, тоже полно проблем.

На самой верхотуре восседает царь птиц – орел. По правую руку от него – голуби, по левую – ястребы. Ситуацию запутывают вороны. К тому же со всех сторон запускается столько уток, что порой возникает полная неразбериха. Но дело даже не в том: создается впечатление, что все распоряжения делаются лишь для галочки. Ведь сорокам-воровкам никакие законы не писаны, то же самое и соловьям -разбойникам. Каждый только думает, как бы снять пеночку и дать дрозда. В птичьем царстве начался настоящий базар. Вороны принялись каркать, распетушились петухи, остервенели стервятники. А тут появилось еще и такое пернатое – лебедь. Вроде только недавно был гадким утенком, а теперь, гляди-ка, уже птица-секретарь. Не успели оглянуться, как лебедь сознал с насиженного сука грача и распугал разных кориунков. Много бы, наверное, сделал, если бы не стоял у него на дороге чибис. Решили послать лебедя туда, откуда мало-кто возвращается назад: за синей птицей. А тот и рад стараться – полетел за тридцать земель в горы к тамошним грифам, поворковал с ними, покурлыкал, а может, еще и поклекотал, но главное, что птицу, всем на удивление, принес. "Хорош гусь! –

возмущаются. – Поменял кукушку на ястреба!" Но другие лебедя нахваливают: "лучше уж синица в руках, чем журавль в небе". Однако немало таких, кто требуют кинуть эту синюю птицу куда-нибудь в суп и снова пустить красного петуха. Дятлы долбят каждый свое, глухие тетери делают вид, что не слышат, страусы закрывают головы в песок, глупый пингвин прячет жирное тело в утесы. Петухи строят куры уткам. А в самых высших сферах продолжается раздел сфер влияния, Там – Куликово поле, здесь Лебединое – озеро. Вот лебедь поет свою лебединою песню, сейчас пустит петуха. Выздоровеет орел, призовет своих подданных к ответу: вы, вороны, почему проворонили, вы, сороки почему проболтали? Почувяв, откуда дует ветер, самые легкие на подъем – перелетные птицы улетают в дальние края. К примеру, канарейки давно уже отогреваются на Канарах.

Текст в некотором смысле напоминает басни Крылова, где животные выступают в роли людей, иногда в роли вполне конкретных исторических лиц (волк – Наполеон в басне "Волк на псарне"). Содержание косвенным образом отображает ситуацию в России во второй половине 90-ых годов, года президент Ельцин заболел (орел) и надо было решать в первую очередь проблемы, связанные с первой чеченской войной. Сторонники войны (ястребы) и мира (голуби) и другие политики (вороны) создают полную неразбериху, которую пытается решать лебедь (генерал Лебедь), который заменил грача (генерал Грачев), но ему препятствуют другие птицы, как чибис (вицепремьер Чубайс). Хотя лебедь принес синюю птицу (мирный договор с Чечней), но между птицами идет борьба за сферы влияния (Куликово поле – генерал Куликов – министр внутренних дел). После выздоровления орла (Ельцина) некоторые птицы – канарейки – улетают на Канары (приватизеры ушли с деньгами зарубеж). Таким образом, в тексте аллегорическим способом изображена политическая ситуация в России в конкретном периоде, за отдельными птицами скрываются конкретные политики, особенно это чувствуется при определенном сходстве их фамилий с названием отдельной птицы. В тексте употреблены и образные словосочетания, фразеологизмы, которые так или иначе в русском языке базируются на названиях птиц (дать дрозда – уйти, красный петух – огонь) и глаголы, у которых корневая морфема сходна с названиями птиц (распетушились петухи – стали неуправляемыми). В процессе перевода как раз и необходимо учитывать приведенные языковые факты. Некоторые из них близки и словацкому языку (лебединая песня – *labutia pieseň*, соловей-разбойник – *slávik zbojník*, Лучше уж синица в руке, чем журавль в небе. – *Lepší vrabec v hrsti ako holub na streche*). Но в большинстве случаев русские лингвокультуемы неповторимы, особенно те, которые образованы на основе звуковой близости фамилий известных политиков и названий соответствующих птиц.

Итак, в нашем материале мы привели русские окказионализмы из двух источников: из художественной литературы и из современных публицистических текстов. Анализ подобных текстов показывает, что можно говорить о **ТЕКСТОВЫХ НЕОЛОГИЗМАХ**, так как они раскрывают свой содержательный план в конкретном авторском тексте и в **ЭТНОКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ**. Иногда в тексте такие единицы являются главным носителем содержания, авторская смысловая направленность текстовых неологизмов даже является доминантной, что повышает их коммуникативную позицию в тексте. Нам кажется, что наша эпоха, с многими социальными экстремами, создает социальный базис для функционирования выше намеченных языковых элементов, и, таким образом, проблематику авторских неологизмов следует рассматривать и с **ПОЗИЦИИ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ**. Специально социалингвистический подход актуализируется в процессе интеркультурных и интерлингвистических контактов, в рамках которых перевод **ТЕКСТОВ С ПОВЫШЕННОЙ МЕРОЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ** предполагает углубленную макролингвистическую аналитическую работу. Наш преподавательский опыт наводит нас на мысль о методологических вопросах подобного исследования языка, так как, по сути дела каждый текст, каждый язык **ЭТНОКУЛЬТУР**, и они кодируют конкретную этнокультуру, поведение этноса, его менталитет и практически всю многогранную жизнь национального коллектива. В процессе перевода таких текстов выявляем возможные аналогии в этнокультуре языка перевода. Если элементы культуры не имеют своих эквивалентов, то, видимо, для достижения целей межкультурной коммуникации, необходимы и в переводе страноведческие комментарии. С ними регулярно встречаемся при переводе художественных текстов, реже при переводе актуализированных публицистических материалов, где они необходимы также, так как публицистические тексты коммуникативно стареют: часто материалы годичной или многомесячной давности теряют в значительной степени информативный контакт не только с иностранным читателем, но и с домашним. Тем более это относится к авторским неологизмам, при коммуникативном потенциале которых фактор времени считается наиболее важным.

Литература:

АРУТЮНОВА, Н. Д.: Аномалии и язык: к проблеме языковой картины мира. "Вопросы языкознания", 1987, № 3, с. 13 – 24.

БЕЛЬЧИКОВ, Ю. А.: Что было выражено словом, то было и в жизни... "Русская речь", 1993, №3, с. 30 – 35.

БУДАГОВ, Р. А.: Филология и культура. Москва 1986.

ВАКУРОВ, В. Н.: Словотворчество журналиста. "Русский язык за рубежом", 1991, № 4, с. 30 – 35.

ЗЕМСКАЯ, Е. А.: Словообразование и текст. "Вопросы языкознания", 1990, №6, с. 17 – 31.

КОСТЮКОВ, В. М.: Гибридные слова – средство комического. "Русская речь", 1987, №6, с. 55 – 57.

ОЖЕГОВ, С. И.: Словарь русского языка. Москва 1990.

РОЩИН, С. К.: Психология и журналистика. Москва: "Наука" 1989.

СИПКО, Й.: Этнокультурный базис русско-словацких переводов. Прешов: "Náuka" 1999.

СОЛОДУБ, Ю. П.: Интертекстуальность как лингвистическая проблема. "Филологические науки", 2000, №4, с. 51 – 57.

СОЛГАНИК, Г. Я.: Поэтика публицистики. Москва, "Издательство МГУ" 1991.

ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИКА. Ред. СОРОКИН, Ю. А. Москва: "Наука" 1988.